

Vlado Đ. Duletić
ZAPISI IZ BUDVANSKOG KRAJA

Vlado Đ. Duletić

ZAPISI IZ BUDVANSKOG KRAJA

JU NARODNA BIBLIOTEKA BUDVE

2017.

Sadržaj

UMJESTO PREDGOVORA	7
PROŠLOST U OGLEDALU SADAŠNJOSTI I BUDUĆNOSTI	9
SLOVO O AUTORU – VLADO DULETIĆ (1952 – 2017)	15
BUDVANSKA PLEMIČKA PORODICA BUBIĆ	21
TUDOR VUKOVIĆ – TAJANSTVENI SLIKAR IZ MAINA	43
BOGOBOJ RUCOVIĆ – VIRTUOZ POZORIŠNE UMJETNOSTI	51
NA GROBU VLADIKE VASILIJU PETROVIĆA	65
OPROŠTAJNA RIJEČ OD ČEDA VUKOVIĆA (1920-2014)	73
ZOV STAROG ZAVIČAJA	77
BUDVANSKE BOJE VINA	85
SCENARIO RAZVOJA TURIZMA NA RURALNOM PROSTORU MAINA	135
KULTURNO-ISTORIJSKA BAŠTINA KAO FAKTOR RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU POBORA	163
PAŠTROVSKI MANASTIR GRADIŠTE	187
ODRŽIVI RAZVOJ ČELOBRDA KAO BISERA RURALNOG TURIZMA	211
JOŠ JEDNA DREVNA MASLINA U IVANOVIĆIMA KOD BUDVE	239
BIOGRAFIJA	245

UMJESTO PREDGOVORA

ZAPISI IZ BUDVANSKOG KRAJA je moja šesta knjiga koju predajem u ruke čitaocima. Kao što njen sam naslov kaže, ona je - u najvećoj mjeri - tematski posvećena Budvi, odnosno njenoj romantici, prošlosti i održivoj budućnosti.

U tom kontekstu, ova publikacija sadrži izbor članaka objavljenih u crnogorskim časopisima i dnevnim novinama (*Komuna*, *Vijesti* i *Pobjeda*), kao i u zbornicima radova sa naučnih skupova.

Treba reći da jedan broj stručnih analiza, studija i strategija razvoja nije ranije publikovan u štampanim medijima. One su zapravo urađene za potrebe Turističke organizacije Budve i drugih organa opštine Budva. Pošto su kreirane u cilju afirmacije i promocije, toliko nasušne, politike i principa održivog razvoja naše opštine, našao sam za cjelishodno da se i one nađu u zastupanoj publikaciji.

Prilozi-zapisi iz ove knjige objavljuju se sa izvjesnim korekcijama u odnosu na inicijalni tekst. Razumije se, time je ostvarena njihova potpunija koherentnost, međuzavisnost i usklađenost.

AUTOR

PROŠLOST U OGLEDALU SADAŠNJOSTI I BUDUĆNOSTI

Na radnom stolu Vlada Duletića ostala je knjiga pripremljena za štampu: Budvanski zapisi na naslovnici rukopisa i Zapisi iz budvanskog kraja u uvodnoj bilješci, naslovljenoj Umjesto predgovora. Smatrajući se njegovim bliskim prijateljem, sa kojim sam dijelio misli i ideje o baštini i njenom stvaljanju u kontekst savremenog života, a poznajući njegovo djelo, daću sebi za pravo da odlučim da knjiga nosi naslov Zapisi iz budvanskog kraja. Knjiga u sadržajnom smislu donosi dvanaest raznolikih cjelina, sa jednim imeniteljem - Budva, njena istorija i baština, vizije njenog napretka i prosperiteta.

Tri prva rada odnose se na jednu porodicu, plemićku porodicu Bubić i dvije ličnosti: Todrora Vukovića tajanstvenog slikara iz Maina i Bogoboja Rucovića – virtuoza pozorišne umjetnosti, vezane za budvanski kraj, umjetnički obdarene i profilisane. Kroz ova tri poglavlja, jedno porodično i dva individualna, Duletić daje sliku vremena u kome su se ostvarili oni o kojima je pisao, prilike, ličnosti čiji su se životi ukrštali sa protagonistima priča, sudbine, životne drame, sa puno detalja i činjenica. To je ono što Duletića čini, za ovu vrstu prikazivanja prošlosti posebno obdarenim – da kroz jednu porodicu, ali i individualne ličnosti, sagledava vremena, kroz koja su se ostvarili. On duboko ponire kroz istoriju budvanskog kraja, i ne samo budvanskog, već i mediteranskog areala, pošto

ličnosti kojima se bavi korespondiraju sa gradovima i ljudima na širim prostorima. U tom tonu je i poglavlje Na grobu vladike Vasilija Petrovića, gdje korespondira sa vremenom u kome se ostvario ovaj crnogorski vladar, čiji se grob nalazi u dalekom Petrogradu, koji je Duletić posjetio, pa mu time ukazao poštu, a nas na intresantan način podsjeća na ovu znamenitu ličnost crnogorske istorije i njegovu sudbinu. Pod čudnim okolnostima njegov život se gasi u tom gradu, a zemni ostaci završavaju na tamošnjem groblju. Duletić je znao portretisati ličnosti, ali i vrijeme. Svojevremeno sam mu sugerisao da napravi zbirku potreta ličnosti poniklih iz Budve i budvanskog kraja. Nije stigao, a bilo bi dragocjeno. No, dragocjeno je sve što je ostavio.

A dosta je ostavio, šest značajnih knjiga.

U ovu knjigu je ušla i Vladova oproštajna riječ od Čeda Vukovića koji je u njega imao veliko povjerenje, pa ga je ovlastio i da brine o njegovom testamentu. Na svoj način Duletić se oprašta od ovog velikana crnogorske književnosti koji je posljednje decenije života proveo u Budvi, gdje je napisao mnoga djela, među kojima i dramu Kadmo i Harmonija, koja se bavi legendom o postanku grada, čije trajanje seže do kadmovskih vremena.

Zov starog zavičaja, bavi se posjetom jednog bračnog para Crnoj Gori. „U periodu od 29. septembra do 5. oktobra 2014. godine u Kotoru, Budvi i Cetinju je bio bračni par Toni i Karl Sargent. Oni dolaze iz Portlanda, iz savezne države Oregon. Toni je porijeklom Irkinja, a Karl vuče porijeklo iz Paštrovića. Savladali su hiljade i hiljade kilometara da bi stigli u Crnu Goru. Na prvi pogled u tome nema ništa neobično. Reklo bi se samo jedna od brojnih turističkih posjeta ovim crnogorskim gradovima. Međutim, iza Karlovog putovanja krila se jedna velika ljudska želja i težnja da obiđe i upozna zavičaj svojih predaka. Naime, njegov čukunded Filip Srzentić (1818 – 1900), rodом iz sela Brda, iznad Petrovca, negdje sredinom XIX vijeka, u vrijeme zlatne groznice, pošao je na zaradu u Ameriku. Imao je veliku sreću da za kratko

vrijeme zaradi veliko bogatstvo. Odlučio je da se vrati i da u rodni kraj investira stečeni kapital i nastavi život. Godine 1854. ženi se sa Stanom Vuković. Treba reći da je kum kod njihovog vjenčanja bio veliki budvanski književnik Stefan M. Ljubiša. Sa suprugom je izrodio brojno potomstvo – osam sinova i jednu kćerku. Kako je zapisao historičar Miroslav Luketić, u staroj Budvi je kupio sedam kuća, gdje se stalno nastanio“.

Zašto navodim početak Vladove priče o ovoj posjeti i istorijskoj retrospektivi koju je kroz nju i ovaj bračni par, autor napravio? Ne slučajno. Koliko je potomaka naših iseljenika u kojima živi želja da posjete staru postojbinu. Među njima ima bogatih ljudi. Zovom s ove naše strane, mnogi bi se sigurno odazvali, došli, a možda i napravili nešto korisno za stari kraj i današnju Crnu Goru. To bi moglo da se ostvari kroz jedan osmišljen i sadržajan program njihovog dolaska.

Budvanske boje vina, studija koja se bavi razvojem vinogradarstva i vinarstva na teritoriji Budve, istorijatom ove grane, njenim razvojem i brendiranjem, izdvajajući kratošiju i njen genetski profil, kao autentičnu crnogorsku lozu, vino koje se pilo na dvoru Ivana Crnojevića, a u to vrijeme se izvozilo u Venciju i druge gradove u Italiji. Iz ličnih kontakata znam koliko je Vlado posvetio vremena ovoj studiji, vidjevši vinogradarstvo i crnogorska vina, kao važan preduslov u razvoju Crne Gore, u njegovanju njenih autentičnih proizvoda, a po njima i prepoznatljivosti u svijetu. Vlado je obilazio crmničke i druge primorske predjele, proučavajući u njima uslove za razvoj vinogradarstva. Ova studija može se smatrati temljenom i obavezujućom – kada su u pitanju vinogradarstvo i vina. Budući pregaoči na ovom poslu neće moći da je miomiđu. Ona će biti neophodna literatura.

Scenario razvoja turizma u ruralnom prostoru Maina, mozaička slika jednog toposa, kakav je ovaj i mogućnosti koje on može da pruži, ako se na pravilan način valorizuje. I u svakoj od ranije objavljenih knjiga, Vladao je ozbiljno krčio puteve savremenom

turizmu, oslanjajući ga na autentičnosti krajeva, nalazeći u njima ono što bi za svremenog čovjeka moglo biti i jeste intresantno, misleći na turiste i avanturiste, hodoljubce, istraživače starina, strance i domaće. Svaka građevina, svaki kamen, Stanjevići u zaleđu, neko vrijeme rezidencijalni centar dinastije Petrović Njegoš, i Skočićevojka u Paštrovićima, gdje je zasijedao čuveni paštrovski zbor, Statut Opštine Budva, rijedak primjer pravnog akta i upravljanja - sve te i druge autentičnosti, Vlado je vidio žive, u svom i budućim vremenima, a na dobrobit grada u kome je živio i države Crne Gore koju je istinski volio. Svoje potencijale stavio je u tu službu. Zato su njegove knjige, pojedinačne i skupne, svojvrnsni korpus ideja, razmišljanja, naučno obrađenih i do upotrebe dovedenih. U današnjici je vidio prošlost, svu pokrenutu, oživljenu, kontinuitet koji traje, ali kojeg treba stalno oživljavati. Da bismo mogli dalje.

Kulturno istorijska baština kao faktor razvoja ruralnog turizma – ključna je tema koja se provlači kroz sve njegove radove, u kojoj je on istoriju vidio u sadašnjosti, za sadašnjost i budućnost. Razvoj ruralnog područja je neminovnost koja će uslijediti, nakon primorskog i obalnog buma, koji doživljava Budva, ali i ostali gradovi na Crnogorskom primorju. Vidio je stare gradove u funkciji novih. Prethodnike u nama. Prošlost u sadašnjosti. Kamenje starih u novim građevinama. U radovima koji čine ovu knjigu, napravio je mapu toposa koji se mogu staviti u funkciju današnjeg života i turizma koji je osnovna pretpostavka, temelj održivosti Budve i ostalih gradova u arealu Crnogorskog primorja.

U okviru toga je i Paštrovski manastir Gradište kojim se Duletić posebno bavi kao važnim duhovnim središtem i istorijskim lokalitetom. Čelobrd o kome je posvetio posebnu pažnju u tekstu Održivi razvoj Čelobrda kao bisera ruralnog turizma. Jegorov put – priča o jednorukom graditelju iz Rusije. Kameni put koji je uklesao monah Jelisej. Vidljiv, a zaboravljen. Ovaj i ovakve puteve Vlado otkriva u svojim knjigama. Legnedu je tražio u stvarnosti, a stvarnost u legendama.

Zavšni tekst nosi naslov Još jedna drevna maslina u Ivanovićima kod Budve, počinje: „Mainsko selo Ivanovići kod Budve prepoznatljivo je, pored ostalog, po gorostasnoj Veljoj maslini, koja spada među šest najstarijih maslinovih stabala u svijetu. Ona je, odista, veličanstvena po svojoj drevnosti i monumentalnosti, kao i po brojnim kvrgama, u kojima su smješteni ne samo vjekovi, već i milenijumi. Starija je čak od Hrista. Potiče još iz doba Ilira, prastanovnika Balkana. Prije 22 godine (1994) proglašena je za spomenik prirode“.

Šta bi drugi dali da imaju ovakvu maslinu? Bila bi u svim turističkim vodičima, sastavni dio turističke ponude. Organizovali bi pokloničko putovanje do nje i predjela.

Ova i ovakva maslina, koja se i danas razlistava i zrijeva, mogla bi se uzeti, kao simbol života i rada Vlada Duletića. Poput nje, s dubokim korijenima u svojoj zemlji, stremio je ka nebu. Ko zna koga sve pamati ova maslina: Ilire, kako on reče, a ja bih dodao i Grke, Rimljane, Kelte, Slovene, i ine narode koji nastanjivahu ovu zemlju. Ako istoriju poimamo u brodelovskom smislu, sve je važno, svaki detalj, činjenica. To je ona vrsta istorije koju su pisali francuski historičari pripadnici škole Anali, s rodonačelnikom škole Brodelom, gdje sve ima važnost: amfora, narukvica, prsten, ostaci puta, onaj Jegorov i drugi putevi, odavno urasli u zaborav i travu, zid u starom budvanskom gradu, koji datira iz VIII vijeka prije nove ere (tamo je danas butik, a trebalo bi ga pokazivati kao raritet turistima!), nekropole, ona čuvena na mjestu hotela Avala, i ne samo ta, stari natpisi, bočice za suze kojima je bogat budvanski muzej, u kojima su čuvane suze budvanskih žena i djevojaka, isplakane za onima što su putovali po morima i okeanima. Kuriozitet o kome treba pisati i pričati, legende... Sve to predstavlja dnašnjicu, ako pravilno shvatimo prošlost.

Vlado je sve to znao lijepo da ispriča, napiše, uveže, napravi logične kopče, stvarajući od pojedinosti opštu sliku. On ovom knjigom, kao i svojim ukupnim djelom, stavlja prošlost u službu današnje i buduće Budve.

Ponosan sam što mogu da napišem uvod za knjigu *Zapisi iz budvanskog kraja*. Mali uvod i hod kroz ovu, značajnu knjigu, koju toplo preporučujem čitaocima, uvjeren da će ona sama nalaziti put do njih, kao i svaka dobra knjiga. A Budvi biti od koristi za njenu budućnost. U njoj su temlji turističke metropole, epiteta koji ona s pravom nosi. Prepoznatljiv amblem Crne Gore na mapi svjetskih turističkih destinacija. A savremenog turizma nema bez prošlosti utakne u njega. Najljepši primjeri za to su susjedni nam Dubrovnik i ne daleka Venecija. Budva treba da ide njihovim putem, da prezentuje svoje autentičnosti. Ima ih! Njedrili su ih milenijumi, koji su mjera njenog trajanja. To uvijek treba imati na umu. Ova knjiga je, na radost čitalaca, a zahvalnost Narodnoj biblioteci Budve koja je njen izdavač, tu da nas sjeća, uči i usmjerava.

Oktober, 2017.

Miraš Martinović

SLOVO O AUTORU

VLADO DULETIĆ (1952 – 2017)

Vlado Duletić, na žalost prerano otišavši u vječnost, bio je ličnost izuzetnog karaktera i širokog intelektualnog habitusa. Za svog kratkog i intenzivnog života on se iskazivao i ostvarivao u različitim izdanjima. Još kao cetinjski srednjoškolac, predstavio se kao izvrstan mladi matematičar, osvajač laskavog priznanja najboljeg, kao student Ekonomskog fakulteta u Titogradu, kao jedan od najboljih studenata svoje generacije i jedan od društveno najangažovanijih, kao početnik u turističkom menadžmentu, kao jedan od najperspektivnijih, kao privredni rukovodilac, kao jedan od najposposobnijih, kao društveno-politički rukovodilac i vođa, kao jedan od najučinkovitijih i najodgovornijih, kao istraživač budvanskih i crnogorskih zapretenih istorijskih tema i svjedodžbi, kao jedan od najoriginalnijih i najpronijljivijih, kao suprug, otac i ded, kao jedan od najposvećenijih, kao drug, kum i prijatelj, kao jedan od najsigurnijih... Široka javnost ga doživljava kao uglednog ekonomistu, pronijljivog istraživača crnogorskih kulturno-istorijskih tema, uspješnog privrednog i društveno-političkog rukovodioca iz potonjih decenija jugoslovenskog socijalizma, nadahnutog Budvanina i Crnogorca...

Vlado je rođen u Mainskom selu Duletići, na južnoj padini Lovćena – tog mitskog crnogorskog Ararata, u istorijskoj petoj crnogorskoj nahiji, kako je sam umio reći, prije samo 65 godina. Mjesto rođenja ga je opredijelilo da se izgradi u tanani i plemeniti

sublimat primorskog, mediteranskog maestrala i lovčenskog gor-dog povjetarca. Budući rođen o Ilinu dne, on je svoju bližu i dalju okolinu nesebično obasipao plemenitom toplinom i izrazitom brižnošću i posvećenošću.

Rođen i stasavao u vrijeme zrelog jugoslovenskog socijalizma, jedinog komunizma sa ljudskim likom, kako su karakterisali mnogi analitičari iz „Slobodnog svijeta“, nesebično se stavljao u službu zajednice: svoje porodice, svojeg bratstva, svoje Budve, svoje Crne Gore, svoje velike Jugoslavije... Sve to je htio pozlatiti i skinuti mu i zvijezde sa Neba.

Vlado je, u svom intelektualnom habitusu, bio veoma rijedak primjer izrazite nadarenosti i za prirodne i društvene nauke i promišljanja. Vanrednu sklonost za matematiku, kao majku svih nauka, pokazao je kao cetinjski gimnazijalac, osvojivši, sa svega 15 godina, prvo mjesto na takmičenju mladih matematičara Crne Gore. Vanrednu sklonost za društvenu znanost pokazao je brojnim ekonomskim i političkim štivima i esejima, da bi mu, početkom šeste decenije zasijala stvaralačka Kristofova munja na brojne istorijske, kulturološke i sociološke teme. Iz Vladovog stvaralačkog ateljea, za nekoliko godina, izašlo je pet izuzetno vrijednih knjiga („Budva od mita do stvarnosti“ - 2010, „Budvanski turizam i održivi razvoj“ - 2011, „Zapisi sa kamena crnogorskog“ - 2011, „Govor neostvarenih snova“ - 2013 i „Tragom prošlosti Duletića“ - 2015). Ostala je iza njega neobjavljena šesta knjiga sa radnim naslovom „Zapisi iz budvanskog kraja“. Šteta! Ali koji je to stvaralac uspio da završi sva namjeravana djela? Vjerovao sam da će neko, iz kruga njegovih sljedbenika, jednoga dana uspjeti da objavi ovo obećavajuće djelo. I evo, na moju i mnogih veliku radost, knjiga izlazi iz štampe i biće spremna za prezentaciju prigodom proslave Dana oslobođenja Budve u novembru ove godine. Hvala porodici Vlada Duletića, priređivačima i izdavačima ove dragocjene knjige.

Radnu karijeru je započeo u turizmu, a đe bi drugo, u velikoj i uspješnoj kompaniji „Monrenegoturist“ Budva, jednoj od prvih

žrtava nepromišljene i lutajuće crnogorske privredne tranzicije. Pokazao je vanredne istraživačke i menadžerske sposobnosti na raznim pozicijama u toj uglednoj crnogorskoj liderskoj turističkoj kompaniji. Godine 1979. naše područje je pogodio katastrofalni zemljotres koji je, osim nenadoknadivih ljudskih žrtava, prouzrokovao ogromne materijalne štete, koje su relativno brzo sanirane, zahvaljujući velikoj bratskoj pomoći svih republika i pokrajina bivše SFRJ i maršala Tita lično, kao i velikom znanju i pregalaštvu rukovodećih ljudi i institucija u Budvi i Crnoj Gori. Jedan od glavnih neimara uspješne obnove i razvoja bio je i Vlado Duletić, od kojega je vrijeme tražilo da se prihvati najodgovornijih društveno-političkih funkcija, kao što je predsjednik opštinskog Komiteta SK i predsjednik Opštine. Sa tih pozicija je nesebično davao nemjerljiv doprinos obnovi i razvoju privrede, gradske infrastrukture, kulturnih dobara, stambenog fonda, komunalne infrastrukture... U vrijeme njegovog predsjednikovanja, Budva je dobila prestižnu saveznu nagradu kao najbolje turističko mjesto u velikoj Jugoslaviji, a ispred brendiranih turističkih centara, kao što su Dubrovnik, Makarska, Opatija, Poreč, Rovinj, Portorož i drugi jadranski turistički biseri – Budva biva proglašena šampionom jugoslovenskog turizma, za što joj je dodijeljena posebna povelja sa „Velikom zlatnom plaketom“.

Prosperitet i harmoniju je, međutim, krajem osamdesetih godina prošlog vijeka, prekinuo, sa sjeveroistoka uvezeni, zli duh populizma i šovinizma, koji se lažno predstavljao kao „antibirokratska revolucija“ i borba za očuvanje Jugoslavije. Ta rušilačka stihija u produženom trajanju je nasrnula na moralni kredo jugoslovenskih građana, na privredne kapacitete, na bratstvo i jedinstvo (danas multietnički sklad), na sve do tada poštovane i njegovane vrijednosti, kako kod nas, tako i u „Slobodnom svijetu“. Zli duh pušten iz boce 90-ih, koji je američkog državnog sekretara Bejkera podsjetio na zli dih iz 1914. godine, je doveo do opšteg raspada naše šire domovine SFR Jugoslavije, do krvavog bratoubilačkog

rata, pustošenja materijalnih i kulturnih dobara, višestrukih masovnih pljački i prevara stanovništva zarad lažnih ciljeva... I poslije skoro 30 godina, taj zli duh nikako da se vrati u bocu. Čak bi se reklo da mu se opet daju mahovi.

Vlado Duletić je, budući na isturenim društvenim pozicijama, višestruko pogađan otrovnim strijelama tog zlog duha u produženom trajanju. Plemenit i pošten čovjek, čovjek sa širokim dijapazonom empatije, je, poput pitome i plemenite biljke, mnogo ranjiviji na društvene nevjere i erupcije, od onog kojega zlo ne dotiče, a opšte dobro ne zanima, već ga, poput korova i trnja, to isto zlo hrani i razvija. Mnogo je tih otrovnih strijela sagnjelo u njegovom požrtvovanom tijelu i duhu. Taložilo se to bezmalo tri decenije. Sada, kada smo kao država na istorijskoj prekretnici, stiče se dojam da se zli duh 90-ih polako obnavlja. „Je l'istina je l'ovo ovako, ili nas oči sopstvene varaju“ – je ponovo postala Vladova hamletovska dilema.

Vlado je bio i ostao živi svjedok da su dobri ljudi uvijek mogući, čak i u zlim vremenima.

Mogao je još mnogo dati svojoj porodici, svojoj Budvi i svojoj Crnojoj Gori. Njegov intelektualni i istraživački teleskop je bio dobro centriran i naštelovan na neistražene zabiti i svjedoke crnogorskog trajanja, kulture i posebnosti. To plemenito djelo, u koje je Vlado već duboko zakoračio i predstavio javnosti putem više publikacija, predstavlja dragocjen doprinos sazrijevanju naše kulturološke i identitetske svijesti, sa čijim bi se daljim razvojem razvijala i naša svijest o nama i valorizovala kroz javna privredna predstavljanja, a posebno turistička. Njegovo djelo, koje nastavlja da živi i vječno svjedoči o Njemu, zasigurno će biti inspiracija mlađim istraživačima da nastave tu istraživačku nit, koju je Vlado, sa zadivljujućim entizijazmom i umješnoću, više nego uspješno započeo.

prof.dr Rade Ratković
Budva, novembra 2017. godine

BUDVANSKA PLEMIČKA PORODICA BUBIĆ

Poznati književnik i hroničar grada Budve, don Krsto Ivanović, u svom djelu „Ljetopis Budve“ (1650) navodi četrdeset plemićkih porodica, koje su „od srećne predaje grada Mletačkoj Republici“ vladale Budvom, „s raznim ovlašćenjima i počastima kod predstavnika državne vlasti“. Među ovim plemićkim porodicama, „od kojih su - kako navodi Krsto Ivanović - neke izumrle a neke i danas žive“, nalaze se i dvije porodice koje potiču iz Maina - Bubići i Vitomiri.

Kao što je poznato, tokom XVII vijeka, Vitomiri su se iselili iz Budve u Lopud (Dubrovnik). Treba reći da su podaci o njima veoma oskudni. S druge strane, istorijat i genezu porodice Bubić u pisanim izvorima možemo pratiti punih četiristo godina, tj. od 1412. godine kada su dobili plemstvo, pa sve do 1813. godine kada su izumrli po muškoj liniji.

Oni su svakako jedna od najuglednijih budvanskih plemićkih porodica, pošto su u istoriji ovog drevnog grada ostavili veoma duboki i neizbrisivi trag. Štaviše, Bubići su imali i grb svoje porodice, koji je veoma karakterističan, uklesan u kamenu i

Grb Bubića

bogato ukrašen. On se dan-danas nalazi, dobro očuvan, na jednom objektu u staroj Budvi, u ulici Stefana M. Ljubiše.

Osim toga, Bubići su, kroz vjekove, vršili brojne odgovorne funkcije i dužnosti, kako u samoj Budvi i njenoj okolini, tako i u Zadru, administrativnom sjedištu Mletačke Dalmacije i Mletačke Albanije (područje od Herceg Novog do Albanije). U strukturama civilne vlasti bili su načelnici grada Budve, učitelji, sudije, guvernaduri Maina, Pobora i Brajića, posebni mletački opunomoćenici i dr. Nadalje, u mletačkoj vojsci, kao istaknuti oficiri (zastavnici, poručnici, kapetani i pukovnici) i generali, zapovjedali su brojnim vojnim jedinicama na raznim nivoima, koje su djelovale na istočnoj obali Jadrana, kao i šire u Sredozemlju (do afričkih obala i Levanta). U crkvenoj hijerarhiji bili su misionari, kanonici, generalni vikari, administratori Budvanske biskupije i skadarski biskupi.

Ovako široko polje djelovanja Bubiće čini jednom od najznamenitijih starih budvanskih porodica, koja je po mnogo čemu obilježila srednjovjekovnu prošlost ovog grada. Iz tih razloga, kroz zastupani prilog, nastojaćemo da u kratkim crtama, konsultujući relevantne istorijske izvore i dokumente, osvijetlimo razvitak plemićke porodice Bubić, koja vodi porijeklo od Lučića iz mainskog sela Mažići.

Treba reći da prvi pisani pomen Bubića potiče iz 1412. godine. Naime, te godine je srpski despot Đurađ Branković u crkvi Sv. Marije od Kaštela, u staroj Budvi, izdao povelju „kojom se je začelo plemstvo mahinske porodice Bubića“ (Mladen Crnogorčević: *Crkve i manastiri u općini Budvanskoj*, Zadar, 1901, str. 5). Dvadeset devet godina kasnije, u okviru date povelje gradu Budvi (1441), despot Đurađ im je potvrdio plemićke privilegije.

Ostaci crkvice Sv. Marije

Kada je Budva 1442. godine konačno došla pod mletačku upravu, Bubići prelaze u katoličanstvo („vjerom prevjeriše“) i stupaju u mletačku službu (vojnu i civilnu). Razumije se, to im je omogućilo bolji društveni status i sveopšti napredak. „Ova je porodica - kako je zapisao Stefan Mitrov Ljubiša u poznatoj paštrovskoj pripovijesti *Skočidjevojka* - dobila od Mletaka sjajne i široke povlastice sa svojim oglašenijem junaštvom pod Kandijom i na Lepantu.“

Prvi poznati predstavnik ove ugledne porodice je Petar Bubić, mletački pukovnik „bez pukovnije“. Prema Ljubišinim navodima, iznijetim u pomenutoj pripovijesti, živio je tokom druge polovine XV vijeka. U Veneciji je imao mlađeg brata Marka, „koji je uživao kod one gospoštine veliki upliv, i mogao je čo'eka dići s vješala.“

Kada su se, u to vrijeme, oko granica zavadili grbaljski kneževi Lazarević i Bojković, „skoče“ Petar Bubić i paštrovski knez Stefan Štiljanović da ih spriječe „da se pobiju“. Za nekoliko dana njih dvojica u Kotoru „sравne spor“ među grbaljskim kneževima. Prije rastanka, kako piše Ljubiša, pođu njih četiri kneza kod mletačkog providura da ga pozdrave. Povelili su razgovor o Mletačko-osmanskome ratu (1463-1479), u kome je Venecija izgubila Negropont.

„U to pristupi jedna momica (služavka, *prim.* autora) natočeni-
nijem pivom za sve pet. [...] Bubića dopane otrovna čaša, uzme je i do kapi ispije, kao da bolje prinudi i Štiljanovića da i on bezobirce njegovu dopije. [...] Iste noći umre pod teškim mukama Petar Bubić, mlad i zelen. Oстане mu sin od po godine u kolijevci.“

Saznavši za „prijeku smrt“ svog brata, Marko Bubić dođe iz Mletaka da vidi sinovca i imovinu. Tom prilikom kako navodi Ljubiša u Budvi ga je posjetio Stefan Štiljanović, koji mu se požalio da mu je mletački sud zarobio nedužnog sestrića, Stevana Kalodu-
rđevića, za koga je bila zaručena Ruža Mrkonjića iz Šestana. Knez paštrovski obeća Marku kumstvo, uz molbu da mu, kod mletačkih vlasti, opravda i izbavi sestrića.

Lukavi Bubić obeća knezu da će se u Mlecima zauzeti kao da je u pitanju njegov sestrić. Međutim, kada su se rastavili, počne Marko da govori sam sa sobom: „Jedva čekah da mi se makne skraj očiju [...]. Dok ti oslobodim sestrića! Neću jesti ni spati, dok te kod njega sputana ne vidim; onda ću rane liječiti i brata pregoreti.“

U pripovijesti *Skočidjevojka*, dvolično ponašanje Marka Bubića ispoljava se i u kontekstu jedne druge situacije; naime, kada je Marija Vukova, maćeha Ruže Mrkonjić, iz Šestana dotrčala do Budve i kazala mu da je Stevan Kalođerđević kradom pobjegao sa mletačke galije i noću se sastao sa ujakom Stefanom Štiljanovićem. Prema Marijinoj iskontruisanom priči, oni su „vijećali kako će udariti s plećah na mletačku vojsku, tek bi je Turčin slomio.“

Pošto je čuo i zapamtio sve što mu je Marija ispričala, Bubić je otjera od sebe i reče joj srdito: „Ti si zla žena, koja si mi brata zavadila s paštrovskim knezom, pa misliš da ćeš i mene. Mići mi se s očiju i te laži hajde prodavaj komu drugome, ja znam što si.“ Kada je Marija pošla, Marko „pisa oni čas u Mletke sve što ću od one lažice, i u šire izglati i naniza, kao da je sve očima vidio.“

U sljedećem XVI vijeku nailazimo na pomen još trojice Bubića: Stjepana, Marka i Krsta. Tako se Stjepan Bubić pominje 1531. godine kao jedan od predstavnika budvanske komune koji su bili upućeni u Mletke radi traženja pomilovanja za tri sina Ivana Kole, koji su prethodno osuđeni na kaznu progonstva. Nadalje, 1567. godine navodi se Marko Bubić, koji je opremio jednu lađu, a na kojoj umalo nije izgubio život. Njegov brat Krsto se takođe istakao u mletačkoj vojnoj službi. Tako je on 1572. godine učestvovao u odbrani Budve, dok je 1584. godine uspješno obavio još jedan zadatak za Veneciju. Najzad, 1592. godine Krsto Bubić je iz osmanskog zarobljeništva izbavio neke pripadnike poznatog albanskog roda Dukadini, kao i neimenovane pripadnike svoje plemićke porodice.

Sredinom i tokom druge polovine XVII vijeka živjeli su Stjepan (ili Stefan) Bubić i njegov brat Dominik. U historiografiji nije

poznato ime njihovog oca. Međutim, njihova majka je bila Dorotea Bubić, koja se pominje u jednom dokumentu oko podjele imovine.

U dostupnim istorijskim izvorima Stjepan Bubić se spominje 1666. godine. Naime, te godine je u mletačkom Senatu prispjela njegova molba, koja je 1668. godine proslijeđena generalnom providuru Dalmacije. U ovom pismu Stjepan Bubić moli mletačke vlasti za njegovo imenovanje guvernadurom Maina i Pobora. Ovakvu molbu je temeljio na svojim zaslugama ostvarenim u mletačkoj službi. U vezi s tim je istakao da je, između ostalog, iz svojih sredstava finansirao pojedine mletačke vojne jedinice. Pošto je u međuvremenu preminuo guvernadur Maina i Pobora, a njegov ujak Petar Bukorčić, Stjepan Bubić je izrazio uvjerenje da će mu Venecija dodijeliti pomenutu čast i funkciju, kao i za to predviđenu platu. Međutim, iz raspoloživih izvora ne može se tačno utvrditi kako je riješena njegova molba. Na osnovu sadržine Stjepanova pisma iz 1687. godine, koje je uputio vanrednom providuru u Kotoru, moglo bi se zaključiti da je ono najvjerovatnije nastalo sa pozicija guvernadura Maina i Pobora. Iz tih razloga ovo pismo, u nastavku zastupanog zapisa, navodimo u cjelosti.

„Stefan Bubić iz Budve obavještava vanrednog providura da su, i pored providurovog proglasa o zabrani napada na hrišćanska sela, hajduci Duletić i Stanoje Kastelanović iz Mirca, i Miloje Vujošin iz Grblja, sa oko 40 ljudi odveli petnaest govedi. Moli providura da Mirčane, koji će vjerovatno u Kotoru prodavati pokradeno, zadrži a pokradeno povrati“ (dr Miloš Milošević: *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648-1718*, Titograd, 1987, str. 431 i 432).

Jedan od najmarkantnijih članova plemićke porodice Bubić iz Budve je svakako Stjepanov brat Dominik, koji je u Loretu stekao doktorat iz teologije i prava. Nakon toga, karijeru je nastavio kao kanonik i misionar mjesne crkve u Budvi. Kao katolički misionar, 1628. godine, izvještava Rimsku kuriju o sljedećem: „Crna Gora je do Kraljevine Srbije. Ima 50.000 stanovnika. Najveći dio je srpskog obreda pod nadležnošću pečkog patrijarha i mitropolita cetinjskog.“

Prema podacima književnika Krsta Ivanovića prvi učitelj grada Budve bio je upravo kanonik Dominik Bubić, koji je o svom trošku budvansku djecu učio pismenosti. Za misionara u Srbiji je imenovan 1656. godine, ali se tamo nikada nije uputio.

Za skadarskog biskupa je izabran 1677. godine. Od te godine obavljao je dužnost i administratora Budvanske biskupije. Umro je 1686. godine, a na biskupsku stolicu zamijenio ga je Andrija Galata.

U svom djelu *Crkve i manastiri u općini Budvanskoj* Mladen Crnogorčević navodi Marka Antonija Bubića, koji je u XVII vijeku nadgledao Maine, Pobore i Brajiće. U drugoj polovini XVII vijeka u pisanim izvorima nailazimo i na pomen kapetana Ivana Bubića. Naime, on se 1675. godine pominje kao dužnik u oporuci Helene, udovice Nikole iz Grblja (riječ je o obavezi od 10 dukata).

Kao načelnik Budve početkom XVIII vijeka spominje se Petar Bubić. Njemu se pripisuju određene zasluge za pripajanje Maina, Pobora i Brajića (ondašnje pete crnogorske nahije) Mletačkoj Republici, što je ozvaničeno zaključenim Požarevačkim mirom (1718). Ovim mirovnim sporazumom, koji je sklopljen između Mlečana i Turaka, pomenute tri knežine u neposrednom zaleđu Budve pripale su Veneciji.

U vezi s tim Mladen Crnogorčević je zapisao da je Petar Bubić jedne gladne godine pri kraju XVII vijeka, „kad je od suše rod bio izginuo“, podmitio Maine, Pobore, Brajiće, Ugnjane i Bjeloše, kako bi se priklonili Mletačkoj Republici. Pritiješnjeni nemaštinom, glađu i mukom života u svojim neplodnim brdima, oni prihvatiše predaju. Kada im je žito rodilo, Ugnjani i Bjeloši izmiriše dug Bubiću i povratiše se svom crnogorskom mitropolitu, dok Maini, Pobori i Brajići ostadoše, silom prilika, pod Mlecima, što se kasnije potvrdilo na pomenutom Požarevačkom miru.

U XVIII vijeku, tačnije 1729. godine, kao sudija u Budvi spominje se Ivan Pavao Bubić. Njegovi potomci živjeli su u Kotoru. „U matičnoj knjizi vjenčanih Župe sv. Tripuna u Kotoru 1742. i

1750. godine upisane su udaje dviju kćeri Nikole Bubića, sina tada pokojnog Ivana Pavla Bubića iz Budve. Najprije se 1742. godine (u kući kotorskog plemića Frana Paskvalija) za kapetana Stjepana Medina udala Marija, dočim se 1750. godine u crkvi bratovštine Sv. Križa za contea Andrea Landa udala njena sestra Lucija“ (Lovorka Čoralić - Maja Katušić: *Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice - mletački general Marko Antun Bubić 1735-1802*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 2010, str. 142).

U pisanim izvorima iz XVIII vijeka spominje se još jedan predstavnik plemićke porodice Bubić iz Budve. Riječ je o Franju Bubiću, koji se 1746. godine pominje kao običan vojnik, zatim kao zastavnik (1771) i, najzad, kao kapetan (1787). Istakao se disciplinom i hrabrošću u borbama u Istri, kao i oko Neretve i Brajića.

Treba reći da je navedeni Stjepan (Stefan) Bubić imao dva sina: kapetana Nikolu (u oporuci sinovca Dominika iz 1770. godine spominje se kao pokojni) i Marka Antuna (bio je guvernadur Maina, Pobora i Brajića i pukovnik, a prije 1752. godine poginuo je u borbama sa Ulcinjanima). Sa suprugom Marijom izrodio je tri sina. Njegovi sinovi su Stjepan (u činu kapetana komandovao je jednom mletačkom vojnom jedinicom, a 1757. godine pominje se kao pokojni), Nikola (bio je misionar, budvanski kanonik i vikar) i Dominik.

Treći sin Marka Antuna, Dominik, 1729. godine navodi se kao guvernadur budvanskog zaleđa. Godine 1738. za njegovo ime se veže jedan incident. „Naime, spomenute godine načelnik Budve Spiridon Barbaro upućuje Vijeću deseterice molbu za pokretanje sudskog procesa protiv Dominika Bubića jer je, kako stoji u pismu, u kasnim satima pogrđnim riječima napao ženu neimenovanog načelnikova službenika. Nije nam poznato kako je cijela priča završila jer sljedeći biografski podatak Dominika Bubića smješta u Kotor“ (Lovorka Čoralić - Maja Katušić: *Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice - mletački general Marko Antun Bubić*

1735-1802, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 2010, str. 144).

Nadalje, od 1742. godine Dominik Bubić se pominje kao pukovnik i nadintendant Maina, Pobora i Brajića. U vršenju svojih dužnosti pokazao se pored ostalog kao veoma vješt pregovarač. Posebno se istakao u pregovorima sa upraviteljima susjednih graničnih područja i osmanlijskim zapovjednicima. Isto tako, bio je veoma aktivan oko rješavanja aktuelnih problema pravoslavnog stanovništva, kao i oko poboljšanja odnosa između Mletačke Republike i crnogorskih vladika, a sve u cilju unaprijeđenja trgovine između Boke i Albanije.

Tokom duge mletačke vladavine nad istočnom jadranskom obalom brojni pripadnici porodice Bubić iz Budve istakli su se u mletačkoj vojnoj službi. Za ratne zasluge i djelovanje na prostoru od Jadrana do Levanta (u borbama protiv Turaka i gusara, kao i protiv crnogorskih i hercegovačkih plemena) nagrađivani su visokim vojnim počastima, funkcijama i činovima. Njihovo vojno angažovanje naročito je došlo do izražaja u Kandijskom (1645-1669) i Morejskom ratu (1684-1699), na prostoru Dalmacije i Boke Kotorske (u odbrani Kotora i Budve, kao i prilikom zauzimanja Risna). Prema spisima generalnog providura Alvisea Kontarinija u odbrani mletačkih posjeda na Jadranu posebno su se istakli kapetan Marko Antun Bubić i njegovi sinovi Stjepan i Dominik.

Osim toga, pripadnici ove plemićke porodice su se isticali i kao vršioci brojnih dužnosti u budvanskoj gradskoj upravi i njenom zaleđu. U vezi s tim, Mletačka Republika je u više navrata privilegijama darivala pogranične opštine budvanskog okruga (Maine, Pobore i Brajiće). Tako je jedna od tih privilegija bila da na položaj upravitelja (nadintendanta) tog područja bude izabran pripadnik porodice Bubić. Treba reći da je ova privilegija nekoliko puta potvrđena u mletačkom Senatu.

Iz zapisa Antuna Kojovića (pjesnika, proznog pisca i hroničara grada Budve), koji je rođen 1751. godine, saznajemo da je kum na

njegovom krštenju bio ugledni Budvanin, plemić Dominko (Dominik) Bubić. Inače, u Kotoru 1770. godine Dominik je sastavio oporuku. Ovom oporukom je pored ostalog opredijelio sredstva da se u budvanskoj katedralnoj crkvi Sv. Ivana izgradi oltar u kome će se postaviti ikone Svetog Nikole (kojeg su slavili Bubići) i Stvoritelja. Za glavnog nasljednika je imenovao svog sina Marka Antuna, koji će se devedesetih godina XVIII vijeka uzdići do čina mletačkog generala. Umro je 1775. godine u Kotoru, a sahranjen je u porodičnoj grobnici u crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Budvi.

U pisanim izvorima se navode Dominikove dvije kćerke - Anđelika (udala se za kapetana Petra Bronzu) i Marijeta (koja se 1752. godine udala za poznatog peraškog kapetana i trgovca Matiju Balovića). Međutim, u izvorima se pominje još jedna Anđelika Bubić iz Budve, koja se 1719. godine udala za kapetana okruga Frana Paskvalija.

Pored dvije pomenute kćerke, Dominik Bubić je imao i dva sina – Marka Šimuna i Marka Antuna, o kojima će biti više riječi u nastavku ovog zapisa. Ali, prije toga osvrnućemo se na neke istorijske spoznaje iz odnosa članova porodice Bubić, kao mletačkih podanika, i crnogorskog vladike Vasilija Petrovića.

Kao što je poznato, od kraja 1755. do novembra 1756. godine Mlečani su tri puta izdavali naređenje da crnogorski vladika Vasilije Petrović bude otrovan, pošto se energično suprostavljao mletačkoj politici u svojoj zemlji. Zadatak da izvrše ovo političko umorstvo od Mletaka su dobili pomenuti pukovnik Dominik Bubić i Marko Kažanegra. Međutim, mitropolit Vasilije je saznao da mu Venecija radi o glavi, te se stoga veoma obazrivo ponašao.

Po povratku iz Rusije preko Trsta 1759. godine vladika Vasilije je, sa ruskim izaslanikom Stefanom Pučkovom, stigao brodom u Budvu, gdje ga je dočekala masa oduševljenog svijeta. Među ovim narodom bio je i nadintendant Dominik Bubić, sa kojim se vladika ljubazno pozdravio. Vijest o Vasilijevom povratku u Crnu Goru velikom brzinom se pronijela među Crnogorcima

i Primorcima. Od njegovog dolaska narod je mnogo očekivao, naročito što se vratio u društvu jednog Rusa. „Samo su Mlečani i Vasiljevi protivnici strahovali. Kaluđer Teodosije Mrkojević, kojega Vasilije nije bez razloga optužio da je mletački agent, potajno je rovario protiv njega. On je Mlečanima uveličavao opasnost od ruske politike u Crnoj Gori. U pismu Domeniku Bubiću Teodosije ističe [...]: Vi znate gospodine Bubiću da ovaj narod nije kadar da predvidi ono što će se dogoditi u budućnosti, nego se svako povodi za vjerom. Ako dođe ruski vojnik narod ga drži za kralja“ (Redakcija za istoriju Crne Gore: *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, Titograd, 1975, str. 353).

Usljed nezapamćene suše, koja je uništila sve usjeve, Crna Gora se 1762. godine suočila sa teškom privrednom krizom u zemlji. Zaprijetila je strašna glad. U takvim bezizlaznim uslovima narod je počeo da napušta svoju rodnu grudu i da se naseljava u okolini turskih gradova. Pojedini Crnogorci tražili su od Mlečana da se nasele, čak, u Barleti u regiji Pulje. Međutim, Dominik Bubić je nagovorio vlasnike brodova da ih ne prevoze. S tim u vezi, vladika Vasilije je poručivao njegovom sinu Marku Antunu Bubiću da ako Crna Gora ostane pusta, tada bi Turci lako zagospodarili mletačkim posjedima na Crnogorskom primorju. Kako bi se zaustavilo masovno iseljavanje Crnogoraca, Vasilije je molio Marka Antuna da se zauzme kod mletačkih vlasti da se hitno uputi žito napaćenom i izgladnjelom crnogorskom narodu. Sva nastojanja vladike Vasilije da zainteresuje Mlečane za sudbinu Crne Gore ostala su bezuspješna, jer Venecija nije mogla pomoći ni svojim podanicima.

U *Zborniku dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, koji je za štampu spremio dr Jevto M. Milović (Cetinje, 1956), nailazimo na pomen guvernadura Marketa Bubića. Naime, 1763. godine u pismu dubrovačkom knezu vladika Vasilije Petrović spominje guvernadura Marketa Bubića iz Budve, a 1780. godine vojvoda Stijepo i pop Marko Martinović iz Bajica uputili su jedno pismo Marketu Bubiću. Ovdje se najvjerovatnije radi o Marku Antunu

Bubiću, pukovniku (kasnije i mletačkom generalu) i guvernaduru Maina, Pobora i Brajića.

Takođe, iz navedenog zbornika dokumenata, u kome je objavljeno pismo popa Vuka Stanišića iz Njeguša, koje je 1741. godine upućeno izvanrednom providuru Marku Kverinu u Kotoru, saznajemo da je porodica Bubić, pored kuće unutar zidina grada Budve, imala kuću i u Kostanici, odnosno na brdu Spas.

U pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića* Stefan M. Ljubiša pominje, „za vremena Maloga Šćepana“, plemića i vlastelina Marka Bubića (ovdje se očigledno radi o Marku Antunu), kroz priču njegovog kuma Luke Stojanova sa Brajića. Naime, Luka Stojanov pripovijeda kako je kuća Bubića bila starinom pravoslavne vjere. Po predaji „bana zeckoga“ upisali su se „u neakvu mletačku zlatnu knjigu, koju gospoda zatvaraju pod devet ključeva.“ Iako su promijenili vjeru, Bubići „jošt šaraju jaja, slave krsno ime i nalagaju badnjake, ili da nas bolje varaju ili što im nije milo s bogom ratovati.“

Nadalje, Luka Stojanov se prisjeća kada ga je djed, kao dijete, poveo u Bubića (vjerovatno kod oca ili djeda Marka Antuna) da ga ošiša, „i tako se tobož okumi da se bijede prođemo.“ S tim u vezi, veoma je, prema sjećanju Luke Stojanova, karakterističan opis pretka Marka Antuna. „Bio kao ovca, golobrk, a pale mu čupine niz ramena; puštio kulju, a prsi mu posute žutijem praškom, što prosiplje kad duhan smrčka u nozdrvi. Sjedijaše na jednom stolu, utonut kao u jaslama, a omotan u jednoj riđoj kosmatoj vučetini. Kapu nabio do obrva i s njom klopava uha do po njih pokrio, a o nos objesio okrugle naočare. I sad mi se čini da me prati vonja s one tjelesine mrtve i lijene.“

Inače, u vezi sa Bubićima u budvanskom kraju ostala je u vidu kletve upamćena jedna izreka: „Dabogda crk'a k'a Bubića magarac.“ Naime, Bubića magarac je bio vezan užetom na kratko pored rijeke, tako da nije mogao da pije vodu. Zbog nemara svog gazde, lipsao je u velikim mukama od žeđi. Drugim riječima, ova kletva

ukazuje na besmisleno stradanje, koje izaziva ljudska neodgovornost, ravnodušnost i nebriga.

Kao što smo konstatovali u ovom zapisu, mnogi članovi plemićke porodice Bubić iz Budve istakli su se kao oficiri u redovima mletačke vojske. Ne mali broj njih zavrijedio je čin pukovnika. Međutim, samo jedan od Bubića je dospio do onog najvišeg čina - generalskog. Bio je to Marko Antun, sin Dominika Bubića.

Rođen je 1735. godine u Budvi. Iako je prvobitno bio oslobođen vojne službe, on joj se poslije posvjećuje po sopstvenoj volji. Izborom vojnog zanimanja, odlučio je da slijedi oca Dominika i strica Stjepana. Nije tačno poznato kada je stupio u mletačku vojsku. Godine 1756. bio je mletački povjerenik za granice prema Ulcinju i Skadru. Nastojao je da normalizuje odnose između Bokelja, Ulcinjana i Skadrana, kako bi se poboljšala trgovinska razmjena na ovim prostorima.

U februaru 1757. godine, odlukom generalnog providura Alvi-sea Kontarinija, imenovan je kapetanom čete, gdje je zamijenio tada pokojnog strica Stjepana. Kao zapovjednik vojnog odreda na jednoj mletačkoj ratnoj fregati istaknuo se u borbama u Africi i na Krfu. U borbama sa naoružanim sjevernoafričkim galijama pisani izvori ga pominju dva puta - 1758. i 1760. godine.

„Nekoliko godina kasnije, 1767. godine, Marko Antun Bubić boravio je nekoliko mjeseci u rodnome kraju. Naime, odlukom generalnog providura Antonija Reniera od 20. listopada 1767. imenovan je umjesto svoga oca [...] pukovnikom i mletačkim nadzornikom za područje Pobora, Maina i Brajića te je na tome graničnom mletačko-crnogorskom području idućih mjeseci odigrao vrlo važnu ulogu kao posebni mletački opunomoćenik“ (Lovorka Čoralić - Maja Katušić: *Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice - mletački general Marko Antun Bubić 1735-1802*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 2010, str. 146).

Tada se u Crnoj Gori (upravo u Mainama) pojavio samozvanac poznat pod nazivom Šćepan Mali. Predstavljajući se kao ruski car

Petar III (tada već pokojni), uspio se nametnuti za gospodara Crne Gore (do 1773. godine). Pojava ovog tobožnjeg moskovskog cara ustalasala je pravoslavno stanovništvo Maina, Pobora i Brajića, koje je oduvijek bilo vezano za Crnu Goru i majku Rusiju. U ove tri opštine ubrzo je prestala da funkcioniše mletačka vlast. Razumije se, vinovnik svega toga je bio pustolov i skitnica Šćepan Mali.

Ovakvo djelovanje Šćepana Maloga izazvalo je veliko nepovjerenje i rezerve kod Mlečana. Kao osoba porijeklom uz ovih naših krajeva, Marko Antun Bubić se nametnuo kao pouzdan izbor za praćenje stanja na nemirnoj mletačko-crnogorskoj granici. Tako je u jesen 1767. godine Bubić u više navrata slao izvještaje Antoniju Renieru, generalnom providuru Mletačke Dalmacije. U tim izvještajima sadržani su podaci o postupcima i planovima Šćepana Maloga.

Posebno su interesantni djelovi izvještaja u kojima Marko Antun opisuje susrete sa samozvancem, te iznosi lične impresije o njemu. Ove susrete nije bilo jednostavno organizovati, jer je Šćepan Mali tražio na uvid pisani nalog kojim bi se nedvosmisleno potvrdilo da Bubić dolazi po ovlaštenju generalnog providura iz Zadra. Kada je providur Renier izdao takav nalog, tokom oktobra 1767. godine upriličena su njihova dva susreta. U ovim razgovorima Marko Antun je, u oštrom i povišenom tonu, prigovorio Šćepanu Malome da prestane zadirati u mletačka interesna područja. Na Bubićeve prijetnje, samozvanac se samo nasmijao i kazao da će uostalom svim svojim protivnicima odrubiti glavu, „a vi Bubiću bićete prvi.“ Na dalja Bubićeve upozorenja, Šćepan Mali je odgovorio da ga za mletačke stavove uopšte nije briga.

Na osnovu Bubićevih izvještaja, kao i izvještaja ostalih mletačkih povjerenika (pukovnika Rada Krapovića i dr.), nastao je opsežan izvještaj generalnog providura mletačkoj vladi, u kome se iznose detaljne informacije o Šćepanu Malome, kao i o njegovim namjerama i angažmanima. U novembru 1767. godine Marko Antun je providuru Renieru prenio dva Šćepanova pisma. U prvom pismu se žali da ga Mlečani ne trpe, a u drugom moli

mletačku vladu da oslobodi jednog sudski gonjenog Crnogorca sa mletačkog područja. „Koliko je trajala i kako je završila Bubićeva epizoda sa Ščepanom Malim, iz dosad sakupljenih izvora nije moguće saznati“ (Lovorka Čoralić - Maja Katušić: *Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice - mletački general Marko Antun Bubić 1735-1802*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 2010, str. 147).

Treba reći da u sljedećih osam godina ne postoje detaljniji podaci o životu i djelovanju Marka Antuna. U periodu od 1775. do 1791. godine pominje se kao pukovnik i zapovjednik jednog vojnog puka. Sa svojom jedinicom djelovao je duž cijelog mletačkog područja od Jadrana do Levanta. Posebno se istakao 1783. godine u vojnom pohodu na sjevernoafričke gusare.

U skladu sa odlukom mletačke vlade Marko Antun Bubić je, u avgustu 1791. godine, imenovan za zapovjednika vojne posade u Zadru. Na toj dužnosti je naslijedio pukovnika Nikolu Medina, koji je vojnu karijeru nastavio kao zapovjednik posade u Kotoru.

Ova Bubićeva služba je trajala tri godine. Usljed lošeg zdravstvenog stanja i nemogućnosti da sprovede željene reforme u vojnim jedinicama kojima je komandovao, u junu 1794. godine, podnio je ostavku na funkciji vrhovnog zapovjednika vojske u Zadru. Dva mjeseca kasnije, u avgustu 1794. godine, Marko Antun je unaprijeđen u čin generala.

Vojnu karijeru je nastavio i nakon pada Mletačke Republike (1797). Tokom austrijske uprave Dalmacijom imao je važna zaduženja nad organizacijom vojnih jedinica u Zadru i Šibeniku. Međutim, zbog ozbiljnih zdravstvenih problema nije bio angažovan oko uređenja granice sa Crnom Gorom. Za te poslove dalmatinskoj vladi je preporučio svog sinovca nadintendanta Stjepana.

General Marko Antun Bubić je umro 27. jula 1802. godine u Zadru. Sahranjen je u crkvi Gospe od Kaštela (nazvana prema bivšem Kaštelu), a poznatija pod imenom Gospa od Zdravlja. Pored drugih istaknutih ličnosti, u ovoj crkvi je sahranjen i zadarski

nadbiskup Vicko Zmajević, rodom iz Perasta. Treba reći da je u crkvi Gospe od Zdravlja sinovac Stjepan postavio nadgrobnu ploču sa natpisom (1803), koja je uništena prilikom rušenja crkve za vrijeme bombardovanja Zadra u Drugom svjetskom ratu.

Neposredno pred smrt Marko Antun je kod zadarskog notara sastavio oporučni zapis, u kome su sadržani osnovni podaci o generalovoj imovini i o nasljednicima. Ova Bubićeva oporuka se čuva u Državnom arhivu u Zadru.

Pošto nije imao svoju užu porodicu, za glavnog nasljednika je određen njegov sinovac Stjepan. Uz Stjepana, kao nasljednik je naveden i drugi njegov sinovac potpukovnik Dominik. Takođe, nijesu zaboravljeni ni ostali članovi generalove šire porodice, kao i neki njegovi bliski prijatelji.

Brat Marka Antuna, Marko Šimun, u pisanim izvorima se spominje 1770. godine kao pukovnik i nadintendant Maina, Pobra i Brajića. Umro je 1783. godine, a na položaj pukovnika i nadintendanta naslijedio ga je sin Stjepan (njegova majka je bila rodom iz budvanske porodice Antonioli).

Krajem XVIII vijeka, uz Stjepana, pominje se i drugi sin Marka Šimuna - poručnik Dominik. Pomenuti sinovci mletačkog generala Marka Antuna su ujedno posljednji pripadnici ugledne plemićke porodice Bubić iz Budve, koja vodi porijeklo iz Maina, od bratstva Lučića iz mainskog sela Mažića. Prema Mladenu Crnogorčeviću, ova porodica izumire 1813. godine. Ko je od dvojice sinova Marka Šimuna poslednji preminuo, u historiografiji nije ostalo poznato.

U periodu od pada Mletačke Republike (1797) do Bečkog kongresa (1815) na području Boke Kotorske i Budve lomili su se „talasi istorije kao na grebenu“. Ubrzano su se smjenjivale brojne uprave - crnogorska, austrijska, rusko-crnogorska, francuska i ponovo austrijska.

Kao što je poznato, savremenik i neposredni svjedok ovih turbulentnih političkih događaja bio je Antun Kojović, pjesnik, pisac i hroničar grada Budve. U svojim djelima, memoarskim i

dnevničkim zapisima, on je ostavio čitav niz prilično zanimljivih i vrijednih zabilješki i opservacija o tim nemirnim vremenima, na prijelazu iz XVIII u XIX vijek. Pošto su aktivni sudionici u navedenim događajima bili pored ostalih i članovi porodice Bubić, u nastavku ovog zapisa osvrnućemo na se njihovu ulogu u tim burnim istorijskim zbivanjima, onako kako ih je Kojović vidio, doživio i opisao.

Poslije završenih studija prava i teologije u Loretu, Kojović se vratio u Budvu. Čim je postao kanonik pobrinuo se za svečaniji izgled katedralne crkve Sv. Ivana Krstitelja. Osim toga, postarao se da se obogati i muzička pratnja. Ove novine koje je uvodio nijesu naišle na razumijevanje i podršku sredine. Tome se posebno suprotstavljao dum Ivan Bubić-Ivanpavlović. Po svoj prilici dum Ivan potiče od plemićke porodice Bubić iz Budve. Međutim, u historiografskim izvorima, osim kod Kojovića, nijesmo nailazili na pomen ovog budvanskog sveštenika.

Početkom druge decenije XIX vijeka Antun Kojović je sastavio spisak od 118 imena koje je do tada učio. Među njima se nalazi i Stjepan (Stefan) Bubić, jedan od sinovaca generala Marka Antuna.

Kada su francuske trupe ušle u Italiju (1797), Dominik Bubić (sin Marka Šimuna) je, kako bi pomogao u odbrani Venecije, obrazovao jednu četvu od Budvana, Maina, Pobora i Brajića. Međutim, pošto je, u međuvremenu, pala Mletačka Republika, svi ovi borbeni odredi ubrzo su raspušteni.

Kojović je takođe zapisao kako je vikar don Ivan Bubić-Ivan-Pavlović pobjegao u Kotor, kada je mitropolit Petar I Petrović, u julu 1797. godine, sa malom pratnjom, ušao u grad Budvu. „Crnogorski mitropolit Petar Petrović držao je Budvu i njome upravljao sve dok nije stigla austrijska vojska, što je uslijedilo 28. avgusta 1797. godine. Od toga dana Mitropolit je, kao privatno lice, ostao u Budvi, u društvu generala Rukavine, još tri dana, koliko se tu i ovaj general zadržao“ (Antun Kojović: *Djela*, Cetinje, 1996, str. 175).

Austrijsku carsku zastavu je, kako navodi Kojović, u katedrali Sv. Ivana blagoslovio generalni vikar don Ivan Bubić. U prisustvu Petra I Petrovića i generala Matije Rukavine, zastavu je preuzeo Stjepan (Stefan) Bubić, kao jedan od starješina grada. Od uglednih Budvana formirana je povorka koja je pratila carsku zastavu do najuzvišnijeg položaja na budvanskoj tvrđavi, na zapadnoj strani, gdje je ona i izvješena.

U čast podizanja austrijske zastave ispaljen je, protokolom predviđeni, sto jedan pucanj iz grada, s tim što je Dominik Bubić, zapovjednik jedne bivše mletačke galije, dao nalog da se ispali još dvadest jedan pucanj. Na ručku, koji je potom priređen u čast generala Rukavine, bili su prisutni dvadest tri gosta. Među njima su se nalazili i tri budvanska plemića, tj. kapetan Marko Antun Belafuza, Stjepan Bubić i kanonik Antun Kojović.

Prva austrijska uprava nad Budvom trajala je do marta 1806. godine, kada su u Boku ušle ruske trupe. U susret ruskoj vojsci, u pravcu Kotora, nastupili su Paštrovići, Maini i Brajići. „Dvije opštine, Maini i Pobori, prije nego će krenuti bijahu pozvali njihovog pukovnika, gospodina Bubića (Stjepana, *prim. autora*), i pitali da li želi poći sa njima i pod onim zastavama (ruskim) uputiti se prema Herceg-Novom, ali ovaj poziv Bubić je s prezrenjem odbacio“ (Antun Kojović: *Djela*, Cetinje, 1996, str. 184).

Prema zapisima Antuna Kojovića, početkom avgusta 1807. godine uveliko se govorilo da francuske trupe stižu u Boku. Stoga je ruska vojska na brzinu napustila Budvu. Vraćajući se iz Boke Kotorske, u Budvu je stigao Stjepan (Stefan) Bubić, sa novostima o skorašnjem dolasku Francuza.

Kako bi ih spremno dočekaao, Bubić je dao nalog da se izrade francuske zastave i koplja na kojima će biti izvješene. Pošto su izrađene, zastave su, uz pucnjavu, razvijene. Istog dana, malo prije sumraka, u Budvu je prispio brod pun vojske. Mislilo se da su to francuski vojnici. Međutim, bili su Rusi, koji su se ponovo vratili u Budvu. Dva ruska oficira, sa manjom pratnjom,

uđoše u grad i odoše u kuću Bubića, gdje su ih sačekali malo-brojni predstavnici budvanskog plemićkog staleža. Ruski oficiri su objasnili kako žele da ponovo zaposjednu Budvu. Tome se energično suprostavio Stjepan Bubić, pozivajući ih da se vrate odakle su došli. Na pitanje jednog oficira ko mu je dao komandu nad gradom, Bubić mu je odlučno odgovorio: „Ja sam je uzeo, a vi morate otići i vaši vojnici neće ući u grad.“ Iznenadeni i nazadovoljni ovakvim stavom, ruski oficiri iziđoše iz kuće, a zatim sa vojskom napustiše Budvu.

Nekoliko dana nakon odlaska Rusa u Budvu je stigla jedna francuska jedinica sa oko 300 vojnika. Desetak dana kasnije, iz Kotora se za Budvu kopnenim putem uputio glavnomkomandajući francuskih oružanih snaga general Marmon. Sa one druge strane Topliša dočeka ga je dobar dio građana Budve, na čijem se čelu nalazio Stjepan Bubić, koji je još slovio za pukovnika. Za ovu svečanu priliku Bubić je obukao generalsku uniformu, koju je naslijedio od svog strica Marka Antuna, mletačkog generala.

„Kad je Marmon vidio Bubića u uniformi mletačkog generala, zapitao ga je ko je on i, ne slušajući što mu je Bubić odgovorio, prisili ga da skine uniformu i da ga slijedi pješke. I Bubić je odmah morao skinuti epolete i slijediti pješke Marmona. Kad je stigao u grad, presvukao se u civilno odijelo“ (Antun Kojović: *Djela*, Cetinje, 1996, str. 233).

Zbog pretrpljenog poniženja Stjepan Bubić se držao podaleko od francuskog generala. Međutim, preko svojih veza u štabu francuskog generala Klozela, uspio da pridobije naklonost glavnomkomandajućeg generala Marmona, tako da je imenovan generalnim policijskim komesarom za Boku Kotorsku.

Kao što je poznato, francuske vlasti su krajem marta 1808. godine počele da izgrađuju putnu mrežu na Primorju. Bilo je predviđeno da se, po sistemu kuluka, radovi izvode domaćom radnom snagom. Čim se pristupilo izgradnji ceste u budvanskom kraju, Brajići su odbili da učestvuju u ovim radovima. Takođe,

upotrijebivši silu, nijesu prihvatili da jedna četa vojnika boravi među njima. Tako je došlo do otvorene pobune Brajića protiv francuske vlasti. Treba reći da su Brajićima u pomoć priskočili i susjedni Crnogorci. Iako su pružali snažan otpor, brojnija i bolje naoružana francuska vojska je, poslije više pokušaja, krajem avgusta 1808. godine, slomila ovaj otpor, popalila kuće, uništila usjeve i pohapsila veliki broj Brajića.

Razumije se, sve to je izazvalo njihovu odioznost prema Budvi i Budvanima. Zbog toga su Brajići (ali ne samo oni) veoma često upadali na teritoriju bliže moru, kako bi nanijeli štetu pojedinim budvanskim porodicama, koje su se stavile u službu francuske okupacione vlasti. Posebno su na udaru bila materijalna dobra Stjepana Bubića, koji je komandovao odbranom grada i policijskim snagama. Tako su, kako je zapisao Antun Kojović, u junu 1809. godine Brajići zapalili kmetovske kuće Bubića, uništili Bubićeve vinograde u Bijelom dolu (potok u ovom dijelu Budve dan-danas se naziva Bubića potok) i posjekli njegove masline.

Interesantno je napomenuti da su naoružani seljaci iz okolnih knežina, krajem avgusta 1809. godine, opsjedajući grad, dozivali pojedine Budvane, a prije svega komandanta Bubića, da im izruče popa Antuna Kojovića „ili da ga spuste niz zidine.“ Ukoliko bi se ovo ispunilo, tvrdili su da bi se odmah povukli u svoja sela.

U vezi s tim, kanonik Kojović je ostavio sljedeći zapis: „Ovakvo traženje bandita nije me ništa uplašilo, ali sam ipak bio oprezan kad sam se nalazio na kuli Gradenigo prilikom naređivanja otvaranja vatre, rukovanja artiljerijom i vršenja drugih ofanzivnih ili defanzivnih akcija u odsustvu komandanta Bubića, koji je morao svuda da se nađe kako zbog održavanja discipline tako i zbog drugih razloga“ (Antun Kojović: *Djela*, Cetinje, 1996, str. 269).

U pustošenju budvanskih posjeda Brajićima su se pridruživali Maini, kao i pripadnici drugih okolnih sela. Zbog toga, ako bi Maini dolazili u Budvansko polje radi vršenja poljoprivrednih poslova bili bi, uzastopnom topovskom vatrom sa zidina grada, gonjeni sa

svojih imanja. I seljaci iz sela Seoca nijesu bili pošteđeni primjene oštrih mjera. Tako je komandant Stjepan Bubić sa mora gađao topom njihove kuće i prouzrokovao im određene štete.

Treba reći da je kanonik Kojović izražavao veliku zahvalnost i divljenje Stjepanu Bubiću za ispoljenu hrabrost u odbrani Budve od Brajića i drugih susjednih plemena. Osim toga, po Bubićevom nalogu, žandari su zaustavljali svaki bokeljski i dubrovački brod koji je plovio prema Baru ili se iz tog pravca vraćao. Ukoliko nijesu imali potrebne isprave, brodovi su dovođeni u Budvu. Pošto bi se sa njih iskrcao veći dio tereta, upućivani su sa njihovom posadom u Kotor, gdje bi brodovi i teret bili konfiskovani, a posada izvedena na sud. S tim u vezi Stjepan Bubić je naređivao da, sem naoružanog čamca žandara, u ovim akcijama učestvuju i čamci Budvana, koji su kod diobe plijena imali konkretnu materijalnu korist. Uprkos tome da li je ili nije sa njima bio Bubić, ovi čamci su se nazivali „čamci Bubića“. Uvidjevši da je njegova revnost u vršenju državne službe otvorila put za gusarenje, i to pod njegovim imenom, Stjepan Bubić je preduzeo sve da se spriječi pomenuta pomorska pljačka.

Kada je u februaru 1811. godine generala Marmona na položaj guvernera Ilirskih pokrajina naslijedio general Bertran, Budvanski srez je izabrao Stjepana Bubića kao izaslanika, sa zadatkom da pođe u Kotor i pokloni se novoimenovanom guverneru. To je Bubić i uradio. Potom je general Bertran posjetio Budvu, gdje se zadržao samo nekoliko časova. Vrijeme je uglavnom proveo u kući Bubića, „koji mu je priredio jedan raskošni ručak.“ Prilikom boravka francuskog generala u Budvi su, kako je zapisao Kojović, formirane tri ili četiri čete sastavljene od žandara. Za komandanta svih ovih četa bio je postavljen Stjepan Bubić.

U svojoj „Avtobiografiji“ (Beograd, 1898) protosindiel Kiril Cvjetković, rodom iz Baošića, pominje pukovnika Bubića u kontekstu posjete Gerasima Zelića, krupskog arhimandrita i generalnog vikara za Boku Kotorsku, u aprilu 1811. godine, manastiru Praskvica u Paštrovićima. Tokom ove posjete Zelić se veoma strogo,

gotovo despotski ponašao. Pored ostalog, razmonašio je kaluđera Isaiju Duletića, rodom iz Maina.

Po povratku iz Paštrovića Gerasim Zelić se zadržao u Budvi. Tom prilikom Stjepan Bubić ga je obavijestio kako Maini planiraju da ga uhvate i da mu „vrelom vodom bradu i kosu oprljužu“, zbog toga što je ponizio njihovog kaluđera Isaiju, naredivši mu da svuče monaške haljine i da obrije bradu. Da bi izbjegao neposredni susret sa uvrijeđenim i prkosnim Mainima, pukovnik Bubić je arhimandrita Zelića iz Budve morem otprio za Kotor.

Na bazi sačuvanih podataka, pisanih izvora i istoriografskih spoznaja nastojali smo da osvijetlimo istorijsko trajanje i genezu poznate budvanske plemićke porodice Bubić, koja vodi porijeklo iz Maina. U razdoblju od četiri vijeka (od 1412. do 1813. godina) brojni pripadnici ove ugledne porodice, kao crkveni velikodostojnici (kanonici, generalni vikari i biskupi), visoki oficiri (kapetani i pukovnici) i generali mletačke vojske, načelnici grada Budve i guvernaduri Maina, Pobora i Brajića, obilježili su svoju epohu. Stoga, cilj nam je bio da, putem zastupane hronike, dio srednjovjekovne istorije budvanskog kraja, u čijem su kreiranju i stvaranju aktivno učestvovali i Bubići, sačuvamo od mahovine vremena i tame zaborava.

TUDOR VUKOVIĆ – TAJANSTVENI SLIKAR IZ MAINA

Kao što je poznato, Maine su kroz istoriju dale brojne značajne ličnosti. Autor ovih redova je do sada skicirao portrete četiri poznata Mainjanina - pisca i modruškog biskupa Nikole Mainjanina, mletačkog generala Rada Krapovića, austrijskog feldmaršal-lajtnanta Jovana Aleksića od Maina i pozorišnog glumca Bogoboja Rucovića iz mainskog sela Podostrog. Razumije se, time nije iscrpljena lista značajnih ličnosti koje potiču iz Maina.

Pored ostalih, ovo primorsko pleme u neposrednom zaleđu Budve, iznjedrilo je i, talentom osobito nadarenog, srednjovjekovnog slikara - zografa Tudora Vukovića Desisalića, koji je živio i stvarao u XVI vijeku. Treba reći da su sačuvani podaci o njemu veoma skromni i oskudni. Da ikonopisac Tudor Vuković potiče iz Maina saznajemo u stvari iz natpisa sa njegove jedino sačuvane ikone Bogorodice sa Hristom, koja se čuva u bogatoj riznici Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Prema navodu Đorđa Mazalića, sarajevskog slikara, konzervatora i kolekcionara, iznijetom u članku *Na tragu jednom starom ikonopiscu*, koji je objavljen u malo poznatom Glasniku Narodnog univerziteta Boke Kotorske iz 1940. godine, postoje još tri druge ikone donijete u Sarajevo, koje takođe pripadaju stvaralačkom opusu Tudora Vukovića iz Maina. Međutim, danas nije poznata sudbina tih Vukovićevih ikona. Pretpostavlja se da se one nalaze u

privatnim kolekcijama u inostranstvu, tako da zasad nijesu dostupne za stručnu elaboraciju i analizu.

Tri godine nakon pojavljivanja navedenog članka, Mazalić je, u Glasniku hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, objavio osjetno opširniji tekst pod nazivom *Nekoliko starih slika – Madona Tudora Vukovića slikara iz Maina*. U ovom drugom radu Đorđe Mazalić je, sve ono što je u prethodnom članku nagovijestio, sada znatno šire izložio i obrazložio.

U radu iz 1943. godine Mazalić donosi i cio natpis ispisan na dnu ikone. U ovom natpisu sarajevske ikone Bogorodice sa Hristom, zograf Vuković daje podatke o njoj i opisuje okolnosti pod kojim je djelo nastalo. „Na početku piše da je ktitor vojvoda Ivan, zatim da je ikonu naslikala „grešna ruka“ Tudora majstora Vukovića iz Mahina primorskih [...] 1568. od rođenja Hrista, u vreme srpskog arhiepiskopa Makarija. Dalje se u natpisu kaže da je ikona rađena u Sarajevu, da je Carigradom, istočnim i srpskim zemljama tada upravljao sultan Selim, a da je sandžak u Bosni bio Ferhad beg, brat Ivana Vukovića Desisalića“ (Sreten Petković: *Lažni slikar Tudor Vuković*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu XVIII-2, Beograd, 2007, str. 80).

Inače, bosanski sandžak-beg Ferhad Vuković Desisalić je u Sarajevu sagradio čuvenu Ferhadija džamiju (1561/62. godine), koja odražava punu zrelost klasičnog osmanskog stila. Tako su dvojica Desisalića, uz slikarsko umijeće Tudora Vukovića, simbolično, na najljepši mogući način povezali dvije zanosne ljepote ovog grada – jednu tajanstvenu ikonu i jednu čudesnu džamiju.

Jedan od najstarijih dragulja srednjovjekovne prošlosti u korpusu bosanskohercegovačkog ikonopisa jeste svakako ikona Bogorodice sa Hristom, koju je naslikao Tudor Vuković iz Maina kod Budve. Nastala je u Sarajevu prije gotovo 450 godina. Kao što je navedeno, njen naručilac je bio vojvoda Ivan Vuković Desisalić. Pretpostavlja se da je ikonopisac imao rodbinske veze sa ktitorom ikone, pošto je nosio prezimena i Vukovića i Desisalića.

S tim u vezi treba reći da se ugledna sarajevska porodica Vuković Desisalić javlja u dokumentima iz XV vijeka u Hercegovini. Prvi poznati član ove porodice je Vuk Desisalić, čovjek od povjerenja Stjepanu Vukčiću Kosači. U pisanim izvorima spominje se 1435. godine. Drugi Desisalić se zvao Ivan, koji nosi i prezime Vuković, vjerovatno po navedenom Vuku Desisaliću. Javlja se 1472. godine kao vlastelin hercega Vlatka, sina Stjepana Vukčića. Kao

Bogorodica sa Hristom

dvorjanin Ahmeda Hercegovića, Vlatkova brata, 1492. godine se pominje Grgur Desisalić. Pošto je prezime Desisalić vrlo rijetko i zato što su sva trojica prethodno pomenutih bili u službi Vukčića, opravdano se pretpostavlja da su oni članovi iste porodice. Zbog istog prezimena sarajevski Desisalići iz druge polovine XVI vijeka (kako oni iz hrišćanskog, tako i oni iz muslimanskog ogranka) smatraju se njihovim potomcima.

U skladu sa pretpostavljenim genealoškim vezama može se zaključiti da su se preci slikara Tudora Vukovića iz Hercegovine, sklanjajući se vjerovatno pred najezdom Turaka, naselili u Maine kod Budve. Uostalom, to zorno potkrepljuje i činjenica da brojna današnja bratstva na Crnogorskom primorju vode porijeklo, upravo, iz Hercegovine.

Prema mišljenju stručne javnosti, Tudor Vuković je u mladosti učio ikonopisanje u nekoj dubrovačko-vizantijskoj radionici, koja mu je omogućila da uspješno ovlada sa potrebnim slikarskim tehnikama. Porijeklo mainskih Vukovića od hercegovačkih Desisalića

uslovalo je da se školovani ikonopisac Tudor Vuković iz budvanskog primorja preselio u Sarajevo kod svojih rođaka Desisalića, odnosno kod uticajne braće vojvode Ivana, Andrije i Toma (Ferhad bega). U to vrijeme Sarajevo se javlja kao najvažniji privredni, društveni i kulturni centar porobljene Bosne i Hercegovine, koji je nadarenim stvaraocima i preduzimljivim ljudima obezbjeđivao dalji razvoj i napredak. Tako je tražeći sredinu koja pruža veće šanse za uspjeh, slikar Vuković dospio u Sarajevo kod svojih uglednih rođaka Vukovića Desisalića. Tu je on pored ostalog naslikao poznatu ikonu - Bogorodicu sa Hristom.

Ova ikona slikana je „na dve spojene lipove daske, povezane i učvršćene sa dve letvice (kušaka) na poledini (55x69x3,5 cm). Okvir ikone je označen bojom po spoljnim ivicama spojenih dasaka“ (Sreten Petković: *Lažni slikar Tudor Vuković*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu XVIII-2, Beograd, 2007, str. 79 i 80). U tom smislu, sarajevska ikona Bogorodice sa Hristom nema ram od izdignutih ivica na krajevima dasaka.

Ikonopisac je inače na zlatnoj pozadini naslikao poprsje Bogorodice koja lijevom rukom pridržava malog Hrista. Prema prikazanoj ikonografskoj predstavi, mladenac svojom desnom rukom blagosilja, a u lijevoj ruci drži svitak. Za njegovu naslikanu desnu ruku Đorđe Mazalić kaže da je rađena u duhu istočne ikonografije, dok lijeva ruka odgovara onome kako su slikali italijanski umjetnici.

„Detalji odežde - maforion sa zlatnim porubom i zvjezdicama, hiton i himation Hrista - konvencionalne signature i stavovi figura sasvim su u znaku pravoslavne ikonografije Bogorodice Odigitrije“ (Aleksandar Čilikov: *Ikone u Crnoj Gori*, Cetinje - Podgorica, 2015, str. 38). Po predanju, ovaj tip Bogorodice prvi je, na drvenoj podlozi, naslikao sam Hristov učenik jevanđelist Luka. O Odigitriji postoji legenda da je dvojici slijepaca povratila vid. Time je ona postala čudotvorna ikona, tj. putevoditeljica, odnosno „voditeljica na putu“.

Najneobičniji detalj na Tudorovoj ikoni jeste svakako taj da je mali Hrist prebacio desnu nogu preko lijeve, dok ga Bogorodica

drži u naručju. Treba reći da u vizantijskom slikarstvu nije poznat primjer da je na nekoj ikoni Hrist prebacio nogu preko noge dok ga majka pridržava. Takođe, po svojoj izuzetnosti, upadljiva je naslikana glava Hrista, koja ne odgovara uzrastu malog djeteta. Vjerovatno se Tudor Vuković za slikanje likova Bogorodice i Hrista služio živim modelima, pošto dijete na ikoni uveliko liči na svoju majku. Najzad, neobičnost ove ikone ogleda se i u tome što prsti na lijevom, obnaženom stopalu maloga Hrista prelaze bijelu crtu koja uokviruje predstavu majke i sina. Ova tehnička pojedinost se može pripisati uticaju ruske ikonografske tradicije.

Pored dodira sa ruskim ikonopiscima (po svoj prilici sa Ato-sa), Tudor Vuković slikar iz Maina bio je, kao što je navedeno, i pod uticajem italijanskih majstora. Takođe, koloristički je blizak i kritskim ikonopiscima. „Mazalić uočava i vizantijske uticaje kada umetnik slika pokret glave, obrve, nos i vrat, a da su oči, usne i modelovanje rađeni po uzoru na zapadnu školu“ (Sreten Petković: *Lažni slikar Tudor Vuković*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu XVIII-2, Beograd, 2007, str. 80).

Pored Đorda Mazalića, ličnošću i djelom Tudora Vukovića iz Maina bavili su se i drugi pisci i istoričari umjetnosti. Tako profesor Svetozar Radojičić u svojoj knjizi *Majstori starog srpskog slikarstva*, koja je objavljena 1955. godine, Tudora Vukovića smatra učenikom primorskih majstora XVI vijeka.

Kao što je poznato, profesor Vojislav Đurić je pripremajući izložbu *Ikone u Jugoslaviji* (u vrijeme održavanja VII kongresa vizantologa u Ohridu 1961. godine) – odabrao i ikonu Bogorodice sa Hristom, mainskog slikara Tudora Vukovića. Tri godine kasnije, u knjizi *Dubrovačka slikarska škola* (koja je izdata 1964. godine), Đurić smatra da je „Tudor Vuković učio slikarstvo kod majstora dubrovačke slikarske škole u Kotoru ili Dubrovniku“, kao i da je „pripadao dubrovačko-vizantijskoj grupi XVI veka“.

U monografiji *Umjetničko blago Crne Gore* iz 1980. godine, poznati crnogorski akademik Pavle Mijović spominje sarajevsku ikonu

Bogorodicu sa Hristom, za koju smatra da je skoro napustila tradiciju ikonopisa pravoslavne crkve. Iste godine inostrani autori K. Wessel i H. Brenske, u svojoj knjizi posvećenoj ikonama, baveći se Vukovićevom ikonom, iznose mišljenje da je u njoj sublimiran snažan uticaj renesanse Paleologa, odnosno epohe srednjovjekovnog vizantijskog kulturnog poleta i umjetničke slave istočnog hrišćanskog svijeta.

Istoričarka umjetnosti i slikarka Svetlana Rakić u knjizi *Ikone Bosne i Hercegovine (16-19. vijek)*, koja je izašla iz štampe 1998. godine ponavlja uglavnom izrečene ocjene Vojislava Đurića o slikarstvu Tudora Vukovića.

Krajem devedesetih godina prošlog vijeka Tudorova ikona se našla na konzervaciji u Narodnom muzeju u Beogradu. Njome se posebno bavio Milorad Medić, akademski slikar i konzervator. Na rendgenskom snimku on je uočio da je donji dio ikone preslikavan. S tim u vezi Medić je oprezno najavio mogućnost da je Vuković preslikao neku stariju rusku ikonu.

Nadalje, naprijed citirani profesor Sreten Petković, objavio je 2007. godine članak *Lažni slikar Tudor Vuković* u Zborniku Narodnog muzeja u Beogradu XVIII-2. U tom članku, on je iznio pretpostavku da je ikona Bogorodice sa Hristom najvjerovatnije falsifikat, odnosno da je njen tobožnji slikar Tudor Vuković nepostojeća ličnost. Zapravo, Petković je, na osnovu izvršene analize, došao do zaključka da je ikona sa Tudorovim natpisom u stvari ruska ikona, po svemu sudeći ikona Bogorodice Tihvinske sa kraja XVII ili iz početnih godina XVIII vijeka.

Valja reći da ovako kontroverzni i radikalni stav profesora Petkovića nije potvrđen od strane nekog drugog znamenitog poznavaoца crkvenog slikarstva, tako da mu treba sa oprežnošću pristupiti; najprije zato što do sada nijesu otkrivani falsifikati među ikonama koje su izlagane u muzejskim postavkama i na reprezentativnim izložbama, odnosno kojima su se bavili ozbiljni stručnjaci. Pošto na autoru ovih redova nije da o tome presuđuje, ipak teško je povjerovati da, poslije toliko iznijetih relevantnih ocjena o

autentičnosti Vukovićeve ikone, može doći do obrta i osporavanja slikara Tudora Vukovića iz Maina, kao i autorstva njegove jedino sačuvane ikone Bogorodice sa Hristom, koja se nalazi u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Najzad, poznati crnogorski istoričar umjetnosti Aleksandar Čilikov, u monografiji *Ikone u Crnoj Gori* koja se pojavila 2015. godine, bavi se pored ostalog i ikonom Bogorodice sa Hristom slikara Tudora Vukovića. Prema njegovom mišljenju, Tudorova ikona je, kao što smo već istakli, naslikana u znaku pravoslavne ikonografije Bogorodice Odigitrije.

S obzirom na iznijete opservacije i nedoumice pojedinih relevantnih imena iz istorije umjetnosti, može se s razlogom kazati da su ličnost i djelo slikara Tudora Vukovića iz Maina kod Budve obavijeni velom misterije. Uprkos tome, smatramo ipak da se njegov identitet i stvaralaštvo ne mogu dovesti u pitanje.

BOGOBOJ RUCOVIĆ – VIRTUOZ POZORIŠNE UMJETNOSTI

Budva i njeno zaleđe (Maini, Pobori i Brajići), kroz istoriju, bili su pretijesni za brojne nadarene ljude koji su ovdje rođeni. Zbog toga su oni odlazili u svijet, gdje su po pravilu ostvarivali uspješne karijere, visoki ugled i sveopšti društveni uspon.

Kada je riječ o mainskom području, u tom pogledu posebno se ističu četiri markantne ličnosti – pisac i modruški biskup **Nikola Mainjanin**, mletački general **Rade Maina**, austrijski feldmaršal-lajtnant **Jovan Aleksić od Maina** i, najzad, pozorišni glumac **Bogoboj Rucović**.

Svakako, najznamenitiji Maina je Nikola Modruški (ili Nikola Mainjanin, kako se zvanično potpisivao), koji je živio i stvarao u XV vijeku, u doba humanizma. Njegova bogata biografija i raznovrsni stvaralački opus, svrstavaju ga među najistaknutije humaniste na području južnoslovenskih zemalja. Kao što je poznato, sa današnje državne teritorije Crne Gore bio je prvi doktor nauka, odnosno prvi doktor filozofije i teologije. Isto tako, ostao je upamćen i po tome što je on zapravo prvi autor na slovenskom jugu kome je neko djelo štampano Gutenbergovom tehnikom (1474).

Tri vijeka kasnije, u XVIII stoljeću, jedan drugi Mainjanin se u mletačkoj vojnoj službi relativno brzo uzdigao od zastavnika

do čina generala. U mletačkim izvorima on je poznat kao Rade Maina, a u budvanskom kraju kao Rade Krapović, jer potiče od mainskog bratstva Krapović iz sela Mažići.

Poslije smrti generala Rada Krapovića (1792), Jovan Aleksić iz mainskog sela Podostrog počeo je, još od malih nogu, da gradi briljantnu vojnu karijeru, počev od kadeta, pa sve do čina feldmaršala-lajtnanta, prvo u oružanim snagama Venecije, zatim Napoleonove Francuske i na kraju Austrije.

Pošto sam životni put i djelovanje Nikole Mainjanina, Rada Krapovića i Jovana Aleksića, kroz posebne zapise, već osvijetlio i publikovao, ovom prilikom bih se prije svega zadržao na skiciranju rama za portret Bogoboja Rucovića (1869 - 1912), barda beogradskog glumišta, koji takođe potiče iz sela Podostrog kod Budve.

Iako je trebalo da nastavi porodičnu sveštenu tradiciju (porodica Rucović je dala deset pravoslavnih sveštenika, uključujući i njegovog oca prota Gavрила), Bogoboj se posvetio glumačkoj profesiji. Baveći se teatrom i glumom stasao je u umjetnika nesvakidašnjeg senzibiliteta. Iza sebe je ostavio duboki i neizbrisivi trag u pozorišnom životu Beograda i Srbije s kraja XIX i početka XX vijeka. S druge strane, ostao je upamćen kao izuzetno nemiran, nekonvencionalan i pustolovan duh, privržen lutanjima, sanjarenju, romantici i boemskom načinu života. Nikada se nije mirio sa postojećim i dostignutim stanjem. Stoga je stalno radio na svom glumačkom usavršavanju i napredovanju, kao i na iznalaženju novih formi umjetničkog izražavanja.

U mnogo čemu Bogoboj Rucović je išao ispred svog vremena i na pozorišnu scenu je donio avangardu. Kao takav, morao je da uđe u konflikt sa sredinom u kojoj je stvarao, naročito ako se tome dodaju njegov neobuzdani karakter i strast sa kojom je živio. Poput mnogih ljudi od velikog dara i integriteta, koji su potekli sa ovih naših prostora, ostao je neshvaćen i doživio je brojne nepravde. Jedna od tih nepravdi ogledala se u tome što svoj pregalački rad

u pozorištu nije znao materijalno da valorizuje. Osim toga, nije ušao ni u pozorišne antologije, iako je u njima zaslužio posebno mjesto.

Velika je šteta što je rano otišao (umro je u četrdesetčetvrtoj godini života), kao i što je nailazio na tako ogromno nerazumijevanje. Na ustajale okolnosti u teatru nije pristajao i protiv te „žabokrečine“ enegično se borio. Razumije se, ljudima kojima je suđeno da prave iskorake nikada nije bilo lako. Tako ni Bogoboju Rucoviću nije bilo jednostavno da početkom prošlog vijeka krči puteve modernog srpskog i jugoslovenskog

Bogoboj Rucović

glumišta. U toj borbi neprestanoj, prepušten strastima avanture svog boemskog života, postepeno je sagorijevao, da bi na kraju, sa životne i pozorišne scene, nečujno izčezao i bio relativno brzo zaboravljen.

Iako predstavlja značajno ime naše kulturne prošlosti, u svom rodnom kraju je gotovo potpuno nepoznat. Doduše, Peko Liješević je 1.08.1986. godine u budvanskim „Primorskim novinama“ objavio tekst o Bogoboju Gavrilovom Rucoviću, u kome se osvrnuo na život i djelo ovog glumačkog velikana. Sjećanja na njega u Budvi su posebno oživljena tek 2008. godine, kada je u okviru pozorišnog festivala Grad teatar izvedena drama „Ogovaranje“ u režiji Ljubiše Ristića. Centralni lik ove predstave je upravo budvanski glumac Bogoboj Rucović, koji je decenijama bio neopravdano zaboravljen.

Osvjetljavanju njegovog imena, lika i pozorišnog angažmana značajno je doprinio teatrolog prof. dr Darko Antović, koji je u Zborniku radova iz nauke, kulture i umjetnosti „Boka“ (broj 26, Herceg-Novi, 2006, 163 - 199) objavio naučni rad „Bogoboj Rucović - okvir za portret velikog zaboravljenog glumca“.

S druge strane, moj ujak mr Marko Đ. Ivanović je godina-ma, idući tragom dokumenata prošlosti, vrlo brižljivo prikupljao podatke, istorijska fakta i sjećanja o bratstvu Rucović iz sela Podostrog kod Budve. Dio tih sabranih saznanja objavio je u članku „Rucovići na Očinićima i u Mainima“ („Primorske novine“ od 25.11.1989. godine). Pripremajući se za „tvorenije“ ovog skromnog priloga o još jednom znamenitom Mainjaninu i Budvaninu, pozorišnom glumcu Bogoboju Rucoviću, Marko Ivanović mi je nesebično ustupio svu prikupljenu dokumentaciju, na čemu sam mu posebno zahvalan.

Treba reći da Bogobojeva porodica Rucović pripada jednom od najstarijih bratstava u Mainima. Naime, negdje poslije Kosovskog boja preci današnjih Rucovića su se iz Stare Srbije, bježeći pred Turcima, doselili na Očiniće, u blizini Cetinja. Na njih ovdje ukazuju toponimi Rucova lokva (u Srednjim Očinićima) i Rucev brijeg (sjevero-zapadno od Gornjih Očinića). Navedeni toponimi svjedoče o turskom dobu i podsjećaju na vladavinu ovdašnjih muslimanskih begova Rucevića. Naime, jedan dio ovih Rucevića, što su došli iz Stare Srbije na Očiniće, prešao je u islam i postali su turski begovi (njima su lokalni stanovnici plaćali harač), dok je drugi dio, da bi sačuvao hrišćansku vjeru, došao u Primorje, odnosno na Vrh Laza u Mainima. Sa ovog mjesta dva brata su se kasnije preselila „malo k istoku“ u selu Mažići (od njih je tamo nastalo poznato bratstvo Krapovići), dok su se ostala dvojica naselili u selo Podostrog, od kojih su današnji Rucovići. U odnosu na islamizirane Ruceviće, koji su zastali na Očinićima, kod mainskih Rucovića postoji razlika u četvrtom slovu njihovog prezimena.

Za proučavanje istorije i genealogije mainskih Rucovića značajna su dva dokumenta, oba pisana od sveštenika iz njihovog bratstva. Prvi je starinski testament popa Šćepana Rucovića, pisan 7. aprila 1519. godine u Podostrogu, a drugi je samo prateće pojašnjenje prote Gavрила Rucovića, dato uz objavu naprijed pomenutog

testamenta. Ovi dokumenti su inače objavljeni u Šematizmu pravoslavne eparhije Bokokotorske, Dubrovačke i Spičanske za godinu 1886 (Zadar, 1886, str. 36 i 37).

Prota Gavriilo u ovom šematizmu bilježi da su Rucovići dali, uključujući i njega, deset pravoslavnih sveštenika. Imajući u vidu da je on bio posljednji pop u svom bratstvu, podatak popa Sava Nakićenovića, iz njegove poznate antropogeografske studije „Boka“ (Beograd, 2013, str. 591), da su Rucovići navodno imali 18 sveštenika je netačan.

Osim navedenih deset sveštenih lica, ovo ugledno mainsko bratstvo je, u teškim vremenima mletačke i austrijske okupacije, dalo i brojne druge narodne prvake (kapetana Nika Ivova Rucovića, pominje se 1782. godine, kao i dr.).

Rucovići i Petrovići

Treba istaći da su Rucovići bili rodbinski povezani sa četvrtom crnogorskom vladarskom dinastijom Petrović-Njegoš. Naime, za Bogobojova djeda Joka bila je udata Gordana-Gorde Petrović, kćerka Sava Markova Petrovića, rođenog brata Petra I. Ona je ujedno bila i sestra od strica (prva rođaka) Petra II Petrovića Njegoša. U vezi s tim ostalo je upamćeno da je Petar II, kada je boravio u manastiru Podmaine, rado posjećivao svoje prijatelje u Podostrogu. U braku sa Jokom Rucovićem Gordana je izrodila čak šest sinova (Nika, Gavriila, Pera, Sima, Iva i Marka) i dvije kćerke.

Kao što je poznato, poslije Njegoševe smrti 1851. godine, a u skladu sa njegovom potonjom voljom, na crnogorski presto je stupio Danilo Stankov Petrović. Međutim, sa takvim izborom se nije slagao jedan broj crnogorskih glavara, koji su za sve vrijeme vlade knjaza Danila predstavljali njegovu političku opoziciju.

Jedan od najaktivnijih protivnika mladom knjazu bio je Đorđe Savov Petrović, rođeni brat Gordane Petrović, udate Rucović. Još od prvih dana Danilovog dolaska na vlast on je, zajedno sa Perom Tomovim Petrovićem, rođenim bratom Petra II i predsjednikom crnogorskog Senata, počeo da priprema zavjeru protiv Danila ne bi li ga natjerao na abdikaciju.

U toj političkoj borbi oko preuzimanja vlasti u Crnoj Gori, simpatije Rucovića su, razumije se, bile na strani Đorđa Petrovića. Štaviše, u podršci Đorđu posebno je prednjačio Gordanin sin Ivo.

Knjazu Danilu kao da je bilo suđeno da pogine od zavjereničke ruke. U kratko vrijeme njegove vladavine na njega su pripremana tri atentata. U drugoj po redu zavjeri, koja je počela da se priprema u novembru 1859. godine, vodeću ulogu je pored ostalih imao pomenuti Ivo Jokov Rucović. Ova zavjera je blagovremeno razotkrivena putem jednog isljeđenja, koje se vodilo pred crnogorskim Senatom.

„Preslušivani su Stanko Otov Pejović i Minja Šunjin. Minja je priznao da je sa Stankom pošao u Majine kod Rucovića da prihvate 150 funti praha, da ga donesu na Rijeku i da lagumaju kuću u kojoj je sjedio Knjaz i kuću u kojoj je sjedio vojvoda Mirko. Minja je rekao da prah ovom prilikom nijesu donijeli, pošto je bilo rđavo vrijeme. Za Minjom je izveden Stanko, ali nije htio ništa priznati. Suočen je sa Vasom Savovim Filipovićem, koji ga je vidio kad je pošao s mazgom u Majine u društvu Minjinom, a suočen je i s Minjom. Opazivši da ga je drug izdao, izda se i sam. On je ispovjedio da ga je Rucović pozvao i prisovjetovao da ubije Knjaza, obećavajući mu da će srećan čovjek biti ako to izvrši; da je Rucović kupio 150 funata praha i kazao mu da ga potpali pod kućom u kojoj je sjedio Knjaz na Rijeci i pod kućom vojvode Mirka; da mu je preporučio da prah potpali onda, kad budu skupa

s Knjazom i senatori, kako po smrti Knjaževoj ne bi ostao vojvoda Mirko kao glava naroda i kako bi odmah, počem bi se umišljeno zločinstvo izvršilo, Đorđe na Cetinje došao i proglasio se za Gospodara“ [Dušan Vuksan: Knjaz Danilo - osma godina vlade (1859), Zapisi - Glasnik cetinjskog historijskog društva, knjiga XVIII, sveska 3 - septembar 1937, Cetinje, 1937, str. 137 i 138].

Ova direktna involviranost Rucovića (posebo Iva Jokova) u kovanju političko-prevratničkih zavjera protiv knjaza Danila veoma ih je skupo koštala. U znak odmazde, dva sestrice Đorđa Petrovića iz porodice Rucović (Gordanini sinovi Simo Jokov i Pero Jokov) ubijena su nadomak njihove kuće u Podostrogu. Zastupana ubistva su se desila nakon otkrivanja zavjereničkih planova, a u nevine mladiće su pucali Drecuni sa Ljubotinja.

Razumije se, iza ove surove likvidacije stajali su knjaz Danilo i vojvoda Mirko. U to vrijeme u zatvoru na Cetinju tamnovao je jedan Drecun. Ovu okolnost je iskoristio knjaz Danilo, tako što je obećao njegovim najbližim da će ga osloboditi, pod uslovom da se oni osvete Rucovićima zbog pripremanja zavjere. Stoga su Drecuni inkognito došli u Podostrog (kod Tanovića). Pažljivo su pratili kretanje Rucovića. Kada im se jedne noći ukazala povoljna prilika, Drecuni su nemilosrdno ubili sestrice Đorđa Markova Petrovića, knjaževog najvećeg protivnika.

Ipak, na kraju, knjaz Danilo nije mogao da umakne smrti od zavjereničke ruke. Kao što je poznato, njega je 31. jula 1860. godine (po starom kalendaru) u Kotoru teško ranio crnogorski politički emigrant Todor Kadić. Dan kasnije, od zadobijenih prostrelnih rana, knjaz je izdahnuo.

Kao što je istaknuto, jedan od naših najvećih, najdominantnijih i najautentičnijih pozorišnih glumaca je svakako Bogoboj Rucović. Rođen je 21. marta 1869. godine u Budvi, kao najmlađe, sedmo po redu dijete uglednog mainskog i budvanskog sveštenika i potonjeg prote kotorskog, sestrića vladarske kuće Petrovića Gavriła - Gaša Rucovića (1826 - 1902). Bogobojeva majka je bila Marijeta Čelović (porijeklom iz Risna), rođena sestra Sofije Čelović, supruge poznatog budvanskog književnika Stefana Mitrova Ljubiše, koji je s razlogom nazvan „Njegoš u prozi“.

Prije Bogoboja, rođena su dva njegova brata - Jovan (umro 1860. godine) i Mladen (umro 1861. godine), kao i četiri sestre - Bosiljka (koja se takođe bavila glumom u pozorišnom društvu „Bokelj“ u Kotoru), Olga, Persida i Olimpija. Kada se Bogoboj rodio u sveštenečkoj kući Rucovića zavladała je neopisiva radost. Poslije prerane smrti dva njegova brata, došao je na svijet još jedan muški potomak, od kojeg se s pravom očekivalo da produži lozu Rucovića i nastavi porodičnu sveštenečku tradiciju. Uostalom, dobio je ime Bogoboj, koje je upućivalo da će se, uz roditeljski blagoslov, prihvatiti bogougodnog sveštenečkog poziva.

Miljenik i velika nada cijele familije, Bogoboj je imao sve uslove da se uputi mirnim životnim vodama, odnosno putem koji bi odgovarao društvenom statusu i ugledu sveštenečke kuće Rucović u budvanskom kraju. Međutim, ipak tako neće biti. Pošto je u njegovim venama, na neki način, tekla i strujala nespokojna krv violentnih Petrovića (po liniji babe Gordane) i uzburkana krv pomoraca iz risanske porodice Čelović (po liniji majke Marijete), to će životni put Bogoboja Rucovića predstavljati jedan uzbudljiv roman. Jednu pravu „anarhiju“, sa dosta lutanja, zapleta, padova i uspona.

Osnovnu školu je završio u Budvi, a gimnaziju u Kotoru. Kao gimnazijalac ostao je upamćen po brojnim nestašlucima, zgoda- ma i nezgodama. Već tada se moglo naslutiti da će se uputiti nemirnim stazama života. Nestrpljivo je brojao gimnazijske dane

kada će se, iz toplog i patrijahalnog roditeljskog doma, otisnuti u nepoznat svijet.

Očigledno, sveštenečki poziv nije ga privlačio. Stoga, po završetku gimnazijskog školovanja, u jesen 1890. godine upisuje studije prava u Beču. Pošto nije odslužio vojni rok, po nalogu austrijskih vlasti vraćen je u Kotor, gdje je regrutovan. Vojnu obavezu je služio iznad Kotora, na granici prema Crnoj Gori. Pošto tuđinsku uniformu nije podnosio, a uz to bio sazdan od buntovničkog duha, iskoristio je prvu priliku da pobjegne na Cetinje. Tu je počeo da se bavi pedagogijom kao profesor Cetinjske gimnazije. Osim toga, sarađivao je i objavljivao tekstove u „Glasu Crnogorca“. Tako je Bogoboj Rucović autor natpisa, koji će u ovom listu biti prenijet u tri nastavka, a u kome će opisati doživljaje saputnika poznatog italijanskog botaničara Antonia Baldačija prilikom obilaska Crne Gore.

Treba reći da je knjaz Nikola bio izložen snažnom pritisku austrijskih vlasti da bjegunca Rucovića izruči matičnoj državi. Da bi razriješio to otvoreno pitanje knjaz je Bogoboju dao nešto novca i predložio mu da se skloni u Srbiju. Tako se on obreo u Beogradu. Istovremeno su austrijske vlasti obaviještene da se Rucović više ne nalazi na teritoriji Crne Gore.

U Beogradu studira prava na Velikoj školi. U dvije godine studija daje nekoliko ispita, ali vrijeme najrađe provodi u pozorištu i oko pozorišta. Od 1892. godine isključivo se posvjećuje teatru, iako ga pri tome priroda nije previše obdarila za glumački poziv. Kako je zapisao Milan Grol, srpski književnik i dugogodišnji dramaturg i upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu, Bogobojeva „mršava i nedovoljno plastična figura, u kostimu naročito, a zatim kataralni, skoro promukao glas“ nijesu mu davali velike izgleda na uspjeh u pozorišnoj umjetnosti. Uprkos tome, Rucović je čitavog sebe unosio u uloge koje je tumačio i tako pobjeđivao svoje fizičke mane i nedostatke.

Bogoboj Rucović i Olga Ilić

Posve okrenut teatru, 1892. godine stupa u putujuće pozorište Nikole Simića, koje je gostovalo po Srbiji, ali i izvan Srbije. Nakon toga, kratko je angažovan u pozorišnoj družini Mihaila Dimića. Od jednog dijela ovog putujućeg pozorišta obrazuje se Niško pozorište „Sindelić“, u kome svoju glumačku karijeru nastavlja Bogoboj Rucović (1893 - 1896). U ovom pozorištu, koje je gostovalo u svim većim gradovima Srbije, dobija prve veće uloge i skreće pažnju na sebe.

Ostarjelog prota Gavрила, nosioca visokog Danilovog ordena, odlazak mezinca sina u „komedijaše“ je veoma teško pogodilo. Tu se međutim ništa više nije moglo promijeniti, jer je Bogoboj duboko zakoračio u glumačke vode i boemski život.

Kao član Niškog pozorišta 1893. godine ženi se sa poznatom glumicom Katarinom-Katicom Popović, koja je ranije bila udata za glumca Petra Šarčevića. U braku nijesu imali djece.

U trećoj godini bavljenja glumom (1895) pokušao je da uđe u Narodno pozorište u Beogradu, ali u tome nije uspio. Dvije godine kasnije, u oktobru 1897. godine, dobio je angažman u ovoj pozorišnoj kući.

„Za pet prethodnih godina prije dolaska u Narodno pozorište i za vrijeme rada u putujućim pozorišnim družinama i u Niškom pozorištu „Sindelić“, na osnovama svog širokog obrazovanja i svoje inteligencije, izučavajući strane listove i pozorišnu literaturu, Bogoboj Rucović je izgradio svoj metod rada koji je bio novina u odnosu na ustaljeno i viđeno. Svaka njegova, pa i

najmanja uloga, građena je na temeljnoj studiji i predstavljala je originalnu i novu kreaciju“ (dr Darko Antović: *Bogoboj Rucović – okvir za portret velikog zaboravljenog glumca*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti „Boka“, broj 26, Herceg-Novi, 2006, 163 – 199, str. 175).

Uprkos tome što je stasao kao kreativni i ambiciozni glumac, u beogradskom Narodnom pozorištu je napredovao prilično sporo. U početku ga zaobilaze velike uloge. Međutim, vremenom njegova pozicija u ovom pozorištu se popravlja. Tako dobija ulogu tragičnog junaka Maksima Crnojevića u istoimenoj drami Laza Kostića. Potom uspješno igra Hljestakova u Gogoljevom „Revizoru“. Nadalje, zapaženu ulogu ostvaruje u Dimanarovoju drami „Don Cezar od Bazana“. Pravi početak Rucovićeve slave i velikih ostvarenja jeste uloga poručnika Rajfa Rajflingena u njemačkoj komediji „Rat u miru“ Mozera i Šentana. Sve ove predstave su potvrdile Bogobojev ogromni glumački potencijal i talenat. Iz njih se vidjelo da je povjerene uloge studirao do najsitnijih detalja, kako bi na pozorišnoj sceni bio što izražajniiji i sugestivniji.

Pošto je težio ličnoj slobodi i častoljubivosti, Bogoboj Rucović se u jednom trenutku vraća u Kotor, gdje se prijavljuje austrijskim vlastima. Kao vojni bjegunac osuđen je na zatvorsku kaznu. U zadarskom zatvoru proveo je samo tri mjeseca. Svakako, njegova uticajna porodica pomogla mu je da relativno brzo bude pušten iz zatvora.

Kada se konačno „odužio“ austrijskim vlastima, ponovo se vraća u Srbiju, odnosno u Narodno pozorište u Beogradu. Nestalne i pustolovne prirode, nekoliko puta je izlazio i opet se vraćao u ovo pozorište. U periodu od 1899. do 1900. godine angažuje se u Niškom pozorištu „Sindelić“, da bi se ponovo vratio u Narodno pozorište. U februaru 1901. godine opet podnosi ostavku, da bi se u njega ubrzo vratio. U decembru 1905. godine ponovo napušta beogradsko Narodno pozorište, da bi se 1906. godine našao u putujućoj družini Mihaila – Ere Markovića. Odatle se opet vratio u Narodno pozorište i već krajem 1908.

godine podnio ostavku. Potom je relativno kratko nastupao u putujućoj družini Nikole Hajduškovića. Početkom 1909. godine Rucović je osnovao svoje privatno pozorište, pod nazivom Drugo pozorište (koje bi se moglo nazvati i „odmetničko pozorište“) i davao je predstave u čuvenoj kafani „Kolarac“. U avgustu 1909. godine ponovo ga, kao privremenog člana, angažuje Narodno pozorište u Beogradu, uz uslov da se neće više trpjeti „njegovi ispadi i ćudljivosti“. Nije potrajalo dugo, a Rucović opet 1. juna 1910. godine podnosi ostavku, ali ovoga puta odista i posljednju u svojoj bogatoj pozorišnoj karijeri. Potom vodi sopstveno pozorište, sa kojim u Beogradu daje predstave kod kafane „Bulevar“. U septembru 1910. godine ponovo se vraća u Narodno pozorište, gdje mu je jedino i bilo pravo mjesto.

Razumije se, ovakav pustolovni glumački i boemski život, koji je podrazumijevao česta putovanja, potucanja, avanture i umjetnička „čergarenja“ širom Srbije, lomio je i trošio Bogoboja Rucovića. „Iz svojih manitih pustolovina Rucović je izlazio fizički istrošen ali duševno prekaljen i s gordošću koja je prezrivo odbijala svako sažaljenje“ - zapisao je o njemu Milan Grol.

U svojoj relativno kratkoj glumačkoj karijeri, na pozorišnoj sceni je ostvario vrhunske uloge. Pored već navedenih, Bogoboj Rucović je na maestralan način tumačio brojne likove, kao što su „Hamlet, Jago («Otelo»), Don Huan («Mnogo vike ni oko čega»), u komadima Šekspira, Ferdinand («Spletka i ljubav»), Franja Mor («Razbojnici»), u komadima Šilera, [...], Grgur («Đurađ Branković» Obernjika), Karlo II («Zvonar Pavlove crkve» Ž. Bušardija), Markiz de Tremuj («Otađzbina»), Moris («Bliski prijatelji»), u komadima Sardua, Fromon («Fromon i Risler» A. Dodea - Beloa), [...], G. od Briva («Merkade» O. de Balzak), Deprinel («Sipriena» Sardua E. Nažaka), Robespijer («Devedesettreća» Pola Merisa), Muzon («Crvena haljina» E. Brijea), Edmondo («Nov komad» Dona Tamaja i Bausa), Oktav («G. Alfons»), Arman Divel («Gđa s kamelijama»), u komadima A. Dime Sina, [...], Gvido («Lucifer»

Enrika Butija), Bernar (»Zaza« Pjera Bertona i Šarl Simona), Lord Baberli (»Karlova tetka« Brandina Tomasa), Osvald (»Aveti«), Dr Rank (»Nora«), u komadima H. Ibzena, Slikar VIII (»Sodom«), Robert (»Čast«), u komadima Sudermana, [...], Velimir (»Beograd nekad i sad«), Žarko (»Običan čovek«), Obučar Joca (»Iza božijih leđa«), u komadima Nušića, Grof Trifić (»Zla žena« Sterija), Tošica (»Izbiračica«) Trifkovića“ [Borivoje Stojković: *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (drama i opera)*, Beograd, 1978, str. 265]. S tim u vezi treba reći da je predstava „Hamlet“, u kojoj je Rucović igrao glavnu ulogu, smatrana za jednu od najboljih koje su, početkom prošlog vijeka, viđene na beogradskoj pozornici.

Osim glumom, Bogoboj Rucović se u sopstvenom teatru uspješno bavio režijom pozorišnih predstava („Sodom“, „Čast“, „Jadni Pjero“, „Lucifer“, „Videlo“ i dr.). Njegove režije ostale su upamćene kao primjer visokog stvaralačkog dometa, kao i rafiniranog i modernističkog izraza, budući da se protivio svim stereotipima i ograničenjima u pozorišnom životu. U tim Bogobojevim predstavama su igrali mnogi poznati beogradski glumci, kao što su Čiča Ilija Stanojević, Dimitrije Ginić, Olga Ilić, Desanka Đorđević, Leposava Nišlić i dr.

Kao što je poznato, Rucović je dosta prevodio sa francuskog i italijanskog jezika, i to lijepim „scenskim“ jezikom. Spisak njegovih prevoda pozorišnih komada je veoma širok i raznovrstan, pa ga u ovoj prilici ne bismo posebno navodili.

Svakako, u skiciranju portreta velikog glumca Bogoboja Rucovića nezaobilazan je njegov boemski i emotivni život. Sa sobom je u Beograd i Srbiju donio zvuke Mediterana i nemir morske pučine. Kada nije nastupao na pozorišnoj sceni, slobodno vrijeme je, praveći razne skandale, najčešće provodio po poznatim beogradskim boemskim kafanama („Tri šešira“, „Dva jelena“, „Venecija“ i dr.) i u društvu lijepih i zanosnih žena. Voljele su ga najljepše glumice i žene tog doba, poput Katarine Popović, Olge Ilić, Marije Taborske i drugih. Štoviše, po beogradskim kuloarima šaptalo se i o njegovoj vezi sa Dragom Mašin.

U višeslojnoj ličnosti ovog znamenitog Mainjanina i Budvanina sriječemo dakle virtuoznog glumca, režisera, prevodioca, neshvaćenog pustolova, boema i zavodnika. „Rucović je bio, nesumnjivo, neobična i retka umetnička pojava u istoriji srpskog pozorišta, jer je u sebi sjedinio najljepše umetničke i intelektualne osobine: veliku darovitost, vrlo bogat i raznovrstan duhovni i emocionalni život, snažnu ljudsku i umetničku individualnost, ispoljenu u specifičnosti i diferenciranosti umetničkog izražavanja, široko obrazovanje (bio je jedan od najobrazovanijih glumaca svoga doba u Srbiji), visoku inteligenciju, nepresušnu stvaralačku snagu i izuzetnu ljubav za svoj poziv“ [Borivoje Stojković: *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (drama i opera)*, Beograd, 1978, str. 265].

Zbog izražajne glumačke strasti i posebne umjetničke imaginacije, bio je veoma omiljen kod publike. Prema nekim izvorima, za velika glumačka ostvarenja kralj Petar Karađorđević ga je 1905. godine odlikovao ordenom Svetog Save. Tako je Bogoboj Rucović jedan od rijetkih pozorišnih glumaca koji je dobio ovo visoko državno odlikovanje.

Rucović je, bez sumnje, bio jedan od najveličanstvenijih glumaca svog doba koji su nastupali na beogradskoj pozornici. Nažalost, njegov život je bio veoma kratak. U vrijeme kada je najviše radio teško se razbolio od upale pluća. Poslije nekoliko mjeseci mučnog i agoničnog bolovanja preminuo je 1. aprila 1912. godine, u četrdestčetvrtoj godini života. Budući da je umro u doba kada je najviše stvarao i blistao, može se reći da se njegove glumačke iluzije i umjetnički snovi nijesu, ipak, u svemi ostvarili.

U znak sjećanja i poštovanja, zahvalni Beograd je jednu ulicu posvetio Bogoboju Rucoviću. Pošto Bogobojev rodni kraj još uvijek nije obilježio njegovo ime i djelo, Budva ima obavezu da se na primjeren način oduži ovom zaboravljenom velikanu našeg glumišta.

NA GROBU VLADIKE VASILIJA PETROVIĆA

U periodu od 2. aprila do 6. aprila 2015. godine posjetio sam Sankt Peterburg (ranije Petrograd, odnosno Lenjingrad), koji se s razlogom naziva grad-muzej i grad-heroj. U proteklih 312 godina ovog grada, kojeg je 1703. godine na obalama rijeke Neve osnovao car Petar Veliki iz dinastije Romanov, ljudska ruka i um su stvorili raskošno kulturno nasljeđe, o čemu svjedoče brojni spomenici i građevine. Treba reći da Sankt Peterburg ima skoro 250 muzeja i oko 4.000 zaštićenih kulturno-istorijskih dobara. Uz to, UNESCO je označio oko 2.400 zdanja kao spomenike istorije arhitekture. Od Sankt Peterburga jedino Venecija ima više zaštićenih zgrada.

S druge strane, u Drugom svjetskom ratu nijedan grad na našoj planeti nije bio izložen tako dugoj, dramatičnoj i surovjoj opsadi poput Sankt Peterburga, odnosno Lenjingrada, kako se tada nazivao. Njemačka blokada ovog grada trajala je besprimjernih 872 dana. Bilo je to 872 dana užasnih patnji, stradanja i pakla, bez premca u istoriji. No, grad na Nevi izdržao je sva iskušenja. U toj najvećoj opsadi u istoriji ljudskog roda, stanovništvo se herojski branilo i nastavilo život, iako je nastupila nezapamćena glad, oskudica i hladnoća, koja je zimi dostizala čak 40 stepeni ispod nule. Ukupan broj mrtvih na kraju će iznijeti oko 650.000 ljudi. Prema nekim procjenama, taj broj se kreće više od jednog miliona

stradalih Lenjingrađana. Zbog ovakve nadčovječanske odbrane Lenjingrad je, već 1945. godine, proglašen Gradom-herojem Sovjetskog Saveza.

Boraveći u Sankt Peterburgu imao sam za cilj da, pored ostalog,

Bista Vladike Vasilija

pronađem grob i poklonim se sjenima vladike Vasilija Petrovića. Sjenima jedinog iz slavne crnogorske dinastije Petrović-Njegoš čiji se zemni ostaci danas nalaze izvan Crne Gore. Posredstvom interneta saznao sam da on leži u Blagovješčenskoj crkvi u gradu na obalama Neve, kao i da je u toj crkvi sahranjen čuveni ruski vojskovođa Aleksandar Suvorov. Iz hotela uputili su me u Blagovješčensku crkvu, koja se nalazi u ulici Lajtnanta Šmidta.

Međutim, pokazalo se da u toj crkvi ne počiva vladika Vasilije. Jedan od sveštenika mi je rekao da u Sankt Peterburgu

postoji čak osam crkava sa tim nazivom. Ovaj sveštenik nije znao ni gdje se tačno nalaze zemni ostaci nepobjedivog Suvorova, što bi mi poslužilo kao orijentir za pronalaženje crkve u kojoj leži crnogorski vladika. Imajući sve to u vidu, kao i činjenicu da sam limitiran vremenom svog boravka u Sankt Peterburgu, počeo sam da gubim nadu da ću pronaći grob vladike Vasilija Petrovića.

Šetajući ulicama grada, raspitivao sam se gdje se sve nalaze hramovi sa nazivom Blagovješčenska crkva. U blizini spomenika Petra Velikoga uspio sam napokon da razriješim enigmu svetišta u kome leži jedan od sedam veličanstvenih Petrovića.

Naime, na moje pitanje gdje bi mogao da počiva feldmaršal Suvorov jedan od uličnih prodavaca suvenira, nakon provjere putem mobilnog telefona, rekao mi je da potražim Blagovješčensku crkvu u Lavri Svetog Aleksandra Nevskog.

Blagovješčenska crkva u kojoj je sahranjen Vladika Vasilije

I odista, pokazalo se da je ta informacija tačna. U ovom velikom i monumentalnom sakralnom kompleksu postoji Blagovješčensko svetište, koje je danas pretvoreno u Nacionalni Panteon Rusije. U tom Panteonu sahranjeni su brojne znamenite ličnosti iz ruske istorije (Suvorov, pojedini članovi carskih familija i dr.). Među ovim poznatim Rusima nalazi se i grob crnogorskog vladike Vasilija Petrovića.¹ Međutim, dio hrama (panteona), gdje je

1 Vladika Vasilije Petrović je svakako najznačajniji Crnogorac sahranjen van Crne Gore. Ujedno, on je jedini od sedam vladara iz slavne dinastije Petrović Njegoš, čiji se zemni ostaci danas nalaze izvan domovine.

smještena njegova grobnica, tih dana se uveliko renovirao. Zbog toga je pod sa pojedinim grobnicama, uključujući i Vasilijevu, u cilju zaštite, bio zastrt sa pet-šest slojeva najlona. Pošto najlon nije bilo moguće privremeno skloniti, preostalo mi je jedino da se duboko poklonim vladici Vasiliju, kao i da se slikam pored njegovog groba, čiji su se obrisi, koliko-toliko, raspoznavali ispod postavljenih slojeva najlona.

Napuštajući Blagovješčensko svetište, koje ulazi u sastav Lavre Aleksandra Nevskog, u mislima počeo mi se ocrtavati portret

Pored groba Vasilija Petrovića

vladike Vasilija Petrovića (1709-1766), koji je, kao izuzetna ličnost, ostavio duboki trag u crnogorskoj povjesnici i crkvi. Četrdesetih godina XVIII vijeka on, u svojstvu pomoćnika mitropolita Save Petrovića, stupa na crnogorsku političku scenu. U stvari, kao drugi vladika, vladao je Crnom Gorom - zajedno sa mitropolitom Savom - od 1750. do 1766. godine.

Kao što je poznato, vladika Sava je živio prilično povučeno, inertno i ćudljivo. Bez dovoljno mašte, neophodne odlučnosti i

jasne državničke vizije, rukovodio se prvenstveno crkvenim pitanjima i sitnim ličnim interesima. Kako je, u prvom redu, bio okrenut crkvi i posvećen uvećanju njene imovine, Sava Petrović nije uspio da se, kao narodni vođa, nametne violentnim Crnogorcima u periodu teške oslobodilačke borbe protiv Osmanlija i zaoštrenih međuplemenskih sukoba zbog krvne osvete, koja je snažno potresala cjelokupno crnogorsko društvo. Na taj način postepeno je gubio kontrolu nad zbivanjima u zemlji.

S druge strane, iako formalno nije bio prva ličnost, Vasilije Petrović, vrlo energičan, darovit i samouvjeren, igrao je vodeću ulogu u političkom životu ondašnje Crne Gore. Nastojao je prije svega, da učvrsti centralnu vlast, da ostvari što čvršće političke veze sa carskom Rusijom i da podigne prosvijećenost svog naroda. Bio je sav okrenut budućnosti i imao je viziju razvitka svoje zemlje.

„Rad i djelo mitropolita Vasilija Petrovića toliko su značajni i mnogostrani da se istorija Crne Gore za dvadeset godina ne može zamisliti bez njegova imena. [...] Njegovo vizionarstvo, koje je snagom svoje volje prenio na veći broj Crnogoraca, razbukta-
lo je maštu plemenskog čovjeka da se ostvari ono što je bilo nemoguće: potpuno slobodna i nezavisna Crna Gora pod pokroviteljstvom Rusije“.²

Osim toga, vladika Vasilije ostaće upamćen i kao pisac prve štampane istorije Crne Gore. Njega je posebno zanimala arhivska građa iz prethodnih epoha, koja se čuvala u Cetinjskom manastiru. Zapravo, Vasilija su privlačili sačuvani istorijski spisi, iz kojih je nastala njegova „Istorija o Čornoj Gori“. Ovo svoje djelo objavio je 1754. godine u Moskvi. Ono će, kao što je poznato, odigrati veliku ulogu u razvoju historiografije o Crnoj Gori. Pored toga, Vasilijev istorijski zapis snažno će uticati i na formiranje svijesti Crnogoraca o vjekovnoj slobodi i nezavisnosti pod upravom cetinjskih vladika.

Grob vladike Vasilija Petrovića

2 Redakcija za istoriju Crne Gore: *Istorija Crne Gore*, knjiga treća, tom prvi, Titograd, 1975, str. 303 i 304.

Za razliku od mitropolita Save, koji je bio promletački orijentisan, vladika Vasilije se, u spoljnoj politici, prvenstveno oslanjao na Rusiju, mada je pokušao da se nametne i Austriji. On je smatrao da se osloncem na Rusiju može povesti odlučna borba protiv Turaka i Mlečana. Tako se, sa Vasilijem Petrovićem (koji je, na preporuku vladike Save, rukopoložen za mitropolita 1750. godine u Beogradu), počinju učvršćivati rusko-crnogorski odnosi, što je rezultiralo stvaranjem kulta Rusije u Crnoj Gori.

Inače, vladika Vasilije je ostvario tri posjete (misije) u Rusiji. Prvi put je u Rusiju otputovao krajem proljeća 1752. godine. Prilikom te posjete razvio je živu političku aktivnost, s ciljem da rusku vladu i odgovorne političke krugove uvjeri da Crna Gora nije nikom potčinjena. U ovoj misiji Vasilije Petrović je obezbijedio finansijsku pomoć za Cetinjski manastir. Osim toga, prihvaćena je njegova molba o ruskom pokroviteljstvu i političkoj zaštiti Crne Gore od Osmanskog carstva.

Tokom druge posjete, koja je otpočela krajem 1756. godine, ruska vlada je vladici Vasiliju isplatila znatnu novčanu pomoć. Vrativši se iz Rusije, od dobijene pomoći, isplatio je, pored ostalog, 647 dukata za završne radove na crkvi Sv. Gospođe, koju su on i mitropolit Sava Petrović još 1747. godine počeli da zidaju u okviru manastira Podmaine kod Budve.³

Kada je na ruski prijesto došla carica Katarina Velika, Vasilije je odlučio da još jednom, tj. po treći put, posjeti Rusiju. Tako je on krajem oktobra 1765. godine stigao u Petrograd. Iščekujući da se

3 Ova monumentalna građevina predstavlja proizvod visokog tehničkog znanja i dobrog zanata. Prema arhitektonskoj koncepciji ona je sakralno zdanje pravougaone jednobrodne osnove, bez zvonika i sa polukružnom apsidom na istoku. Dimenzije Sv. Gospođe su 19 metara u dužini i šest metara u širini. Naos crkve u centralnom dijelu nadvisuje osmostrana kupola, a iznad portala na zapadnoj strani nalazi se velika ornamentisana rozeta. Posebnu vrijednost izgledu crkve daje fasada zidana naizmjeničnim redovima bijelog i ružičastog kamena, pravilnog oblika i finije zanatske obrade.

izbori za milost nove carice, Vasilije se iznenada razbolio. „Osjećajući kraj, on je izdiktirao testament [...], ali ga je smrt spriječila da ga potpiše. Istoga dana uveče 10/21. marta 1766. zauvijek je sklopio oči u zemlji za koju su bili vezani svi njegovi politički planovi i nade. [...] Carica je naredila da se Vasilije sahrani o državnom trošku Rusije. Mitropolit Vasilije Petrović sahranjen je uz najveći crkveni i vojni ceremonijal“.⁴

Kao što je navedeno, sahranjen je u Blagovješčenskoj crkvi, koja pripada sakralnom kompleksu Lavre Svetog Aleksandra Nevskog u Sankt Peterburgu. U ovom današnjem Nacionalnom Panteonu Rusije počivaju brojne znamenite ličnosti iz ruske istorije. Inače, na Vasilijevoj nadgrobnoj ploči uklesan je crnogorski grb iz doba vladike Danila Petrovića. U toj prvoj varijanti dinastičkog grba vladalačkog doma Petrović–Njegoš preuzet je dvoglavi orao sa grba Crnojevića, koji je oblikovan po uzoru na ruske grbove, sa mnoštvom dekorativnih elemenata. Pored crnogorskog grba, na nadgrobnoj ploči je ispisano da je tu sahranjen Vasilije Petrović, mitropolit crnogorski, primorski, skenderski i egzarh pećkog patrijarha.

Imajući u vidu da je vladika Vasilije Petrović višestruko zadužio crnogorsku istoriju, bilo bi lijepo i primjereno da svaki Crnogorac, koji posjeti Sankt Peterburg, obavezno obiđe Blagovješčensko svetište i pokloni se njegovim sjenima. Jer, Vasilije je, iz perspektive svog vremena, dalekovido sagledao istorijsku sudbinu Crne Gore, čiji su osnovni principi kroz vjekove bili i ostali „borba neprestana“ za pravo, čast i slobodu crnogorskog naroda i njegovog otačastva.

4 Redakcija za istoriju Crne Gore: *Istorija Crne Gore*, knjiga treća, tom prvi, Titograd, 1975, str. 367.

OPROŠTAJNA RIJEČ OD ČEDA VUKOVIĆA (1920-2014)

Zatvorio se životni krug Čeda Vukovića. U tom impozantnom životnom krugu smještena je čitava riznica Čedovih neprocjenjivih ljudskih i moralnih vrijednosti, kao i nepresušnih stvaralačkih damara i pozitivnih vibracija. Zato se danas, kada se opraštamo od Čeda Vukovića, pred njim otvaraju vrata Panteona crnogorskih velikana, u kome je on svakako zaslužio posebno mjesto.

Srce velikog čovjeka, poznatog pisca, čestitog Crnogorca i nekadašnjeg jugoslovenskog partizana i slobodara prestalo je da kuca. Iako fizički nježne konstitucije, bio je demijurg i korifej, koji nadvisuje horizonte u svakom pogledu. Nesumnjivo, u crnogorskoj književnosti XX i XXI vijeka Čedo Vuković je ostavio duboki i neizbrisivi intelektualni, stvaralački i profesionalni trag. Za mlade naraštaje koji dolaze ostaće upamćen kao moralni autoritet, svjetionik i autentični književni stvaralac, kojeg treba, radi našeg daljeg puta i napredovanja, poštovati i dosljedno slijediti.

U svom dugom životnom vijeku i trajanju, kao najveće moralno bogatstvo, nosio je u sebi čojско nasljeđe Crne Gore. Odista, Čedo je prije svega bio čovjek prometejskih razmjera i dometa, a potom veliki pisac i sve ostalo.

Stoga, nije slučajno da je njegov osnovni životni credo bila maksima „*Disati čojstvom – znači postojati*“. U tom smislu Čedo Vuković je, u svim situacijama, čojstvo, poštenje, pravdu i pravicu

stavljao u središte života i u njihovom obzorju otkrivao najviše mjerilo ljudske ostvarenosti, tj. sintezu svih vrlina. Otuda čitavo Čedovo književno stvaralaštvo odiše najuzvišenijem moralnim vrijednostima i vrlinama, koje su - u dramaturgiji proteklih vjekova i epoha - iznjedrile crnogorska povjesnica i etika.

Drugi Čedov životni credo bila je maksima „*Crnoj Gori dugujem sve, a vraćam joj pregršt riječi*“. Zbog ovakve besprimjerne posvećenosti Crnoj Gori, tokom devedesetih godina prošlog vijeka imao je brojne neprilike i neprijatnosti, prvenstveno od onih koji su bili zatočenici ostrašćene imperijalne politike i protagonisti užarene nacionalne svijesti i vaskolikih omraza. Međutim, uprkos svemu tome, Čedo je neprekidno u sebi nosio neuljepšani, a istovremeno lijepi lik Crne Gore, s tim da je uvijek bio duboko svjestan, kako svih naših vrlina i pregnuća, tako i mana i posrnuća.

Nadalje, Čedo Vuković je spoznao da se čitava crnogorska slobodarska povijest odvijala u simboličnoj ravni između bojnih i kamenih njiva. Tako su mnoge generacije Crnogoraca ratovale i krvarile po bojnim njivama. Između dva ratna pohoda naši preci, da bi preživjeli, krčili su i otimali zemlju od ljutog krša. Na opšti poklič, sa ovih posnih kamenih njiva, Crnogorci su neposredno odlazili na prkosne bojne njive da brane dostojanstvo, čast i slobodu otačastva. I tako stalno iznova u krug.

S druge strane, Čedo Vuković je svoja dva najbolja književna ostvarenja (romane *Poruke* i *Sudilište*) posvetio životu i djelu dvojice najznamenitijih Petrovića - Petru I i Petru II. Kao što je poznato oni su, svaki ponaosob, obilježili svoje epohe. U tom smislu s razlogom se može reći da je temelj Crne Gore moralna riječ Petra Prvoga, baš kao što je na njenom krovu pjesnička riječ Njegoševa.

Proučavajući svu dostupnu arhivsku građu, raspoložive istorijske izvore, opštu literaturu, razne rukopise, književna i druga svjedočenja, Čedo Vuković je u pomenutom romansijskom diptihonu, odnosno u *Porukama* i *Sudilištu*, kao niko prije njega, na potpuno nov i cjelovit način osvijetlio, vaspostavio i restaurirao

atmosferu na kraju XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka. Imajući u vidu istorijsku težinu i dubinu ovog razdoblja i kolosalnu državotvornu misiju Petra I i Petra II, poželjno je da svaki Crnogorac pročitá Čedove romane, jer se iz njih može mnogo novog i poučnog saznati za ukupno naše trajanje. Treba ih čitati, kako bismo stalno i uvijek, otkrivali i potvrđivali sebe. Treba ih čitati, kako bismo upoznali sve naše autentičnosti, koje nas potvrđuju kao istorijski i samobitni narod crnogorski. Treba ih čitati, jer sa njima postajemo sebi bliži, a pod ovim nebom i na ovom tvrdom i sivom kamenu sigurniji.

Pored Crne Gore, Čedo Vuković je posebno volio Budvu, u kojoj je proveo gotovo 30 godina svog života. Bio je zagledan u njene živopisne pejzaže, u njene raskošne boje, u njene svjetlosne zrake, u njeno toplo i nepregledno more, u njene brojne mitove i u njen višemilenijumski civilizacijski kontinuitet. Naročito je bio opsjednut legendom o Kadmu i Harmoniji i mitskim osnivanjem drevne Budve u pradavom XV vijeku prije nove ere. U vezi s tim Čedo Vuković je, između ostalog, zapisao sljedeće stihove:

*Znaš li, putniče, na koji stupaš prag?
Ja sam grad, sazdan od kamena i svjetlosti,
Rođen prije sebe - u mitu Helena starih.*

Osim toga, Budva i njene prirodne i kulturne atrakcije poslužile su kao nepresušno vrelo za Čedove brojne inspiracije i nadahnute literarne zapise i medaljone o Stanjevićima, Svetom Stefanu, Drobnom pijesku, Skočidevojci, Kamenjnoj njivi, Veljoj maslini i žukvi - primorskoj vladarki, kao i o drugim tematskim i stvaralačkim motivima. Zato naša opština ima obavezu da trajno obilježi Čedovo stvaralačko „druženje“ sa Budvom i njenim primorjem. Razumije se, bez tih piščevih literarnih imaginacija, kulturna zbilja našeg grada bila bi znatno skromnija i siromašnija. Stoga sam uvjeren da će, i Budva i Crna Gora, znati da se na primjeren način

oduže ovom svom književnom velikanu, koga danas u vječnost pratimo.

Čedove kćerke Jasna i Vesna, mi - njegovi prijatelji, Budva i čitava Crna Gora imaju koga da žale. Imaju takođe i s kim da se ponose. Jer, jedan je i neponovljiv Čedo Vuković, crnogorski gorostas u svakom pogledu. On je za sobom ostavio takvo grandiozno djelo da će zauvijek ostati besmrtan, jedinstven i originalan.

Dragi Čedo, njegoševski rečeno:

*Vile će se grabit u vjekove
da Ti v'jence dostojne sapletu.*

Zato hvala i slava Čedu Vukoviću za sve što je učinio za nas, kao i za one koji će poslije nas doći.

***(Ove riječi izgovorio sam 10. aprila 2014. godine,
opraštajući se od dragog prijatelja, velikog pisca i
čovjeka Čeda Vukovića)***

ZOV STAROG ZAVIČAJA

U periodu od 29. septembra do 5. oktobra 2014. godine u posjeti Kotoru, Budvi i Cetinju je bio bračni par Toni i Karl Sargent iz Sjedinjenih Američkih Država. Oni dolaze iz Portlanda, američkog grada iz savezne države Oregon. Toni je porijeklom Irkinja, a Karl vuče korijene iz Paštrovića. Savladali su hiljade i hiljade kilometara da bi stigli u Crnu Goru. Na prvi pogled u tome nema ništa neobično. Reklo bi se samo jedna od brojnih turističkih posjeta ovim crnogorskim gradovima.

Karl Sargent sa suprugom Toni na Citadeli u staroj Budvi

Međutim, iza Karlovog putovanja krila se jedna velika ljudska želja i težnja da obiđe i upozna zavičaj svojih predaka. Naime, njegov čukunded Filip Srzentić (1818-1900), rodom iz sela Brda, iznad Petrovca, negdje sredinom XIX vijeka, u vrijeme zlatne groznice, pošao je na zaradu u Ameriku. Imao je veliku sreću da za kratko vrijeme zaradi lijepo bogatstvo. Odlučio je da se vrati i da u rodni kraj investira stečeni kapital i nastavi život. Godine 1854. ženi se sa Stanom Vuković. Treba reći da je kum kod njihovog vjenčanja bio poznati budvanski književnik Stefan M. Ljubiša. Sa suprugom je izrodio brojno potomstvo - osam sinova i jednu kćerku. Kako je zapisao historičar Miroslav Luketić, u staroj Budvi je kupio sedam kuća, gdje se stalno nastanio.

Pošto je bio dobro materijalno situiran, školovao je svoju djecu i tako im otvorio bolje životne perspektive. Šest Filipovih sinova je pošlo na rad u Ameriku, da poput svog oca, u novom svijetu, okušaju sreću. Svi oni su nažalost okončali svoje živote u SAD-u. Jedan od njih je bio i Karlov prađed Mićo (1864-1944), koji je kao avanturista lutao Amerikom. Na kraju, umro je i sahranjen u San Francisku.

Čežnju i nostalgiju da osjeti toplinu, zvukove i mirise budvanskog i paštrovskog kraja Karl je nosio u sebi godinama i decenijama. Brižljivo je sakupljao podatke o svom rodu Srzentića. Preko savremenih elektronskih komunikacija nastojao da ostvari što više kontakata sa ljudima iz Paštrovića, Budve i Crne Gore. Na ovaj način je želio da prikupi što više informacija o rodnoj grudi svojih predaka. Tako je, prije nekoliko godina, kontaktirao i mene. Na internetu je pronašao moje ime i poslao mi e-mail. Ljubazno sam odgovorio na Karlovu elektronsku poruku. I tako je započela naša redovna komunikacija.

Iz ove prepiske saznao sam da je Karl, po svom dalekom porijeklu, u stvari američki Paštrović, odnosno da, posredstvom svog prađeda Mića, potiče od poznatog paštrovskog bratstva Srzentić (iz kojeg je izvedeno njegovo sadašnje prezime Sargent). Takođe, povjerio mi se da ga snažno vuče i grije želja da istraži i produbi

svoje porijeklo, kao i da – u ime četiri generacije rođene u Americi (đeda Džeralda, oca Liroja, sebe i brata Paula, kao i svojih kćerki) – posjeti prađedovski zavičaj.

Kada je pošao u zasluženu penziju odlučio je da ostvari svoje dugogodišnje snove i planove: da konačno obiđe i zagrlji rodnu grudu svojih predaka, koja je u mitovima opjevana i da tako ispuni ne samo svoje snove, nego i čežnje pomenutih predaka koji su završili svoje živote daleko od Budve i Paštrovića.

Kontakt sa širom rodbinom

U cilju operacionalizacije svojih namjera Karl Sargent je, u oktobru 2013. godine, uspostavio kontakt sa Ljiljanom Tripović iz Podgorice, koja uređuje sajt www.yugoslavroots.com, izražavajući želju da otkrije detalje o svom porijeklu, kao i da sazna što više podataka o svom čukundedu Filipu Srzentiću.

Poslije Ljiljinog istraživanja u budvanskom arhivu, a posebno nakon njene posjete selu Brda iznad Petrovca, gdje je razgovarala sa Vojom Srzentićem iz Petrovca, koji joj je pokazao zidine od kuće Filipa Srzentića, kod Karla se probudila želja da obiđe svoju dedovinu. Pritom, on nije pokazao da ima neki drugi motiv za dolazak u Crnu Goru, osim da posjeti i upozna zemlju svojih predaka. Odnosno, da time i sebe bolje upozna.

Prije nego što je kontaktirao sa Ljiljanom Tripović, Karl je već bio uspostavio vezu preko interneta sa sestrama Mirjanom Duckin i Danicom Dragović iz Beograda, unukama Filipovog sina Stevana Srzentića, koji je u dva navrata bio predsjednik budvanske opštine.

Na osnovu pribavljenih informacija i saznanja Karl je izabrao pravo vrijeme za posjetu i dobro isplanirao svoje putovanje. Sa

suprugom proveo je tri dana u Dubrovniku, a po tri dana boravio je u Kotoru i Budvi.

Trodnevni boravak naših gostiju u Budvi bio je veoma sadržajan, uzbudljiv i dinamičan. Prvog dana Karlu i njegovoj supruzi bio sam neka vrsta vodiča i domaćina. Nakon srdačnog susreta i upoznavanja u hotelu „Astoria“, pošli smo na budvansko groblje kod crkve Svetog Arhangela Mihaila, budući da je Karla posebno zanimalo gdje se nalazi grob njegovog čukundeda Filipa, koji je mnogo učinio za afirmaciju i uspon svog brojnog potomstva. Moja pretpostavka je bila, iako za to nijesam imao čvrstih dokaza, da

Grobnica porodice Srzentić (1868)

je Filip Srzentić najvjerovatnije sahranjen na groblju ispred ove budvanske crkve. I odista, moja hipoteza se pokazala tačnom.

Razgledajući groblje, zadržali smo se pored spomenika Stevanu Srzentiću (brat Karlovog prađeda Mića), Davidu Ljubiši i Lazaru Špadijeru, koje su Italijani u toku bitke na Brajićima (18. jula 1941) strijeljali kao taoce. Dok je fotografisao Stevanov nadgrobni spomenik, Karl se nalazio pored jedne grobne kamene ploče koja je gotovo urasla u zemlju. Pristu-

pio sam ovom grobu na kome je bilo uklesano „Grobnica porodice Srzentića 1868“. U sebi sam rekao „Eureka“ i Karlu skrenuo pažnju na navedeni natpis. Imajući u vidu godinu kada je humka podignuta, zaključili smo da je to grob Filipa Srzentića, što nam je kasnije uostalom potvrdila i Karlova rodbina iz Beograda.

Razumije se, zbog neočekivanog otkrića grobnice njegovih predaka Karl je bio vidno uzbuđen. Time je ostvaren jedan od glavnih ciljeva njegovog putovanja.

Preostalo vrijeme prvog dana boravka naših prijatelja iz Portlanda iskorišćeno je za obilazak kulturno-istorijskih znamenitosti Starog grada: ostataka najstarijih bedema sa ulaznom kapijom antičke Budve (V-III vijek stare ere), sakralnog kompleksa od šest starobudvanskih crkava (koje su građene u rasponu od VI do XIX vijeka), Citadele, odnosno budvanskog Akropolja, ostataka dekorativne kamene plastike od nekadašnje rimske građevine (I-II vijek nove ere), stalne postavke arheološke i etnografske zbirke u Muzeju grada Budve i najzad – obilazak spomenika Stefana M. Ljubiše u gradskom parku.

Sljedećeg dana Toni i Karl su bili u posjeti Cetinju i Rijeci Crnojevića. Na Cetinju su obišli Muzej kralja Nikole, Njegošev muzej Biljardu i Etnografski muzej. Posebno ih je impresioniralo ono što su čuli o kralju Nikoli, kao i činjenica da je danas živ njegov praunuk, princ Nikola II Petrović.

Vrativši se iz Cetinja sreli su se sa dr Miroslavom Luketićem, svakako, jednim od najboljih poznavalaca istorije Paštrovića i Budve. Pored ostalog, on im je pokazao jednu od kuća u staroj Budvi koju je svojevremeno kupio Filip Srzentić, nakon povratka iz pećalbe.

Trećeg dana boravka bračni par Sargent je posjetio selo Brda iznad Petrovca, u kome se rodio Karlov čukunded Filip Srzentić. Tom prilikom ljubazni domaćini su im bili

Vojo i Stevo Srzentić. Oni su im pokazali zidine kuće, u kojoj je, prije preseljenja u Budvu, živio Filip Srzentić. Na ovaj način Karl je ostvario i drugi primarni cilj svog putovanja – upoznao je i doživio prelijepi ambijent sela iz kojeg potiču njegovi preci i sreo se sa predstavnicima bratstva Srzentića iz Paštrovića.

*Karl i Miroslav Luketić ispred kuće
Filipa Srzentića u staroj Budvi*

*Karl Sargent ispred rodne kuće svog
čukundeda Filipa Srzentića u selu Brda
iznad Petrovca*

Pri povratku iz sela Brda, Toni i Karl su obišli najznačajniji paštrovski manastir Praskvicu, koji je nedavno obilježio šeststo godina svog osnivanja.

Na kraju, naši američki prijatelji posjetili su Velju maslinu u Ivanovićima, koja je stara više od dvije hiljade godina i koja spada među šest najstarijih maslinovih stabala na svijetu. U ovom mainskom selu imali su priliku da vide i dobro očuvani stari mlin za meljavu maslina, koji je pretvoren u minijaturni etnografski

muzej, u kome se čuva sva tradicionalna oprema za proizvodnju maslinovog ulja.

Sve u svemu, prilikom posjete Crnoj Gori, Toni i Karl Sargent su bili očarani raskošnim bojama, svjetlosnim zrakama i živopisnim pejzažima Boke, Budvanskog primorja i Skadarskog jezera. Impresioniralo ih je naše toplo, kristalno bistro i nepregledno more. Bili su, pomalo, zbunjeni i zatečeni brojnim mitovima i višemilenijumskim civilizacijskim kontinuitetom ovog dijela primorja. Uvidjeli su da se ovdje istorija mjeri ne vjekovima, već milenijumima - počev od Kadmovog osnivanja drevne Budve (u XV vijeku stare ere), preko Ilira, Grka, Rimljana i Slovena, pa sve do novog doba. Kao što je poznato, sve ove civilizacije ostavile su brojne tragove, kulturna

dobra i artefakte neprocjenjive vrijednosti. S tim u vezi, Karl je dobro primijetio da ne idu zajedno raskošna kulturna baština i haotična i neplanska gradnja, koja ugrožava održivi razvoj Budve i šireg područja.

Pozdravljajući se toplo na rastanku, Karl Sargent nije krio svoje veliko zadovoljstvo i uzbuđenje zbog svega onoga što je vidio i doživio u zemlji svojih predaka. Pritom, izrazio je nadu da ovo neće biti jedina i posljednja njegova posjeta našem kraju.

*Bračni par Sargent u posjeti
Veljoj maslini u Ivanovićima*

NU „Naše vino“ Budva

BUDVANSKE BOJE VINA

*Studija o razvoju vinogradarstva i
vinarstva na teritoriji opštine Budva*

Budva, decembra 2015. godine

UVODNE NAPOMENE

*Ja sam istinski čokot, i Otac moj je vinogradar.
Svaku lozu na meni koja ne rađa roda odsijeca je;
a svaku koja rod rađa čisti je da više roda rodi.
(Isus Hristos u Jevanđelju po Jovanu)*

Mnogi poznati pjesnici, umjetnici i boemi smatrali su da je vino rajsko piće, koje ima status božanskog nektara. Uostalom, prema biblijskom mitu, loza je iz raja izašla. Nakon potopa voda je iz raja odnijela granu vinove loze, koju je Noje našao i zasadio.

Prema Starom zavjetu (Knjizi Postanja), kada se voda povukla, Nojeva barka se zaustavila na planini Araratu. Stoga se pretpostavlja da je Noje svoj prvi vinograd najvjerovatnije zasadio na teritoriji današnje Armenije, u blizini Jerevana, tj. nedaleko od Ararata. Štaviše, savremena arheološka istraživanja svjedoče o tragovima vinarstva na području ove države (kao i susjedne Gruzije) oko 6.000 godina prije nove ere. Tamo su u stvari pronađena najstarija oruđa za obradu vinograda i preradu grožđa.¹

Iz „Nojevog prvobitnog vinograda“ loza se postepeno širila po Aziji, sjevernoj Africi i Evropi. U Mesopotamiji i Egiptu sistemsko uzgajanje vinove loze počelo je oko 4.000 godina stare ere. Egipćani su taj „božanski dar“ pripisivali bogu Ozirisu, a Grci bogu Dionisu. Inače, vinova loza je u Grčkoj intenzivno gajena još oko 1.500 godine prije nove ere. S tim u vezi, vjeruje se da je tu nastalo najstarije evropsko vinogradarstvo.

1 „Većina autora smatra da je najranije gajenje vinove loze otpočelo u rejonima između Crnog i Kaspijskog mora i južno od njih“ (Dr Dušan P. Burić: *Vinogradarstvo I*, Novi Sad, 1972, str. 19).

Kada je i kojim putevima loza stigla u ove naše današnje krajeve nije poznato. Vjerovatno su je donijeli Feničani ili Heleni, koji su prilično rano plovili Jadranskim morem. S druge strane, možda su reznice vinove loze stigle tzv. Kadmejskim putem, na zaprezi koju su vukle junice (ili volovi). Naime, u XV vijeku stare ere, tom zapregom je među Enhelejce, na današnje Crnogorsko primorje, doputovao Kadmo, osnivač i kralj beotske Tebe.

Kao što je poznato, Kadmo je sin feničanskog (sidonskog) kralja Agenora i kraljice Telefase. Kada je Zevs, prurušivši se u sniježno bijelog bika, oteo njegovu sestru Evropu (po kojoj je naš kontinent dobio i naziv), Kadmo se, sa braćom, dao u potragu za njom. Tragajući za jedinom sestrom, Kadmo je dospio u Beotiju, gdje je sagradio tebanski Akropolj, koji je po njemu imenovan Kadmeja.

Zevs mu je zatim za suprugu dao Harmoniju, plavokosu kćer Afrodite i Areja. Kadmovo i Harmonijino vjenčanje proslavljeno je u najvećem sjaju u Kadmeji, utvrđenju oko koga će se kasnije razviti grad Teba. To je bila prva svadba jednog smrtnika kojoj su prisustvovali svi bogovi sa Olimpa. Treba reći da su Olimpljani donijeli mladencima bogate poklone. Od tada je Kadmo postao jedan od najmoćnijih i najbogatijih grčkih kraljeva.

U Tebi je Kadmo srećno živio sa Harmonijom, koja mu je rodila petoro djece: sina Polidora i kćerke - Autonoju, Inonu, Agavu i Semelu. Primorani da u poznim godinama napuste Tebu, Kadmo i Harmonija su se „udomili“ kod ilirskog plemena Enhelejaca, koji su naseljavali istočnu jadransku obalu na prostoru od Boke Kotor-ske do Drača u Albaniji. Tom prilikom, Kadmo je u ilirskoj zemlji osnovao grad Butoe, današnju Budvu.

S druge strane, Kadmova kćerka Semela bila je jedna od Zevsovih ljubavnica. Prema grčkoj mitologiji, iz te veze je rođen bog Dionis, zaštitnik vina. Možda se i u tome krije odgovor kada je i kako je vinova loza dospjela na budvansko primorje.

Znajući za vrijednosti ove voćke, iz koje se dobija božansko piće (vino),² a kako je njegov unuk bio Dionis, bog vina, moćni i bogati kralj Kadmo moguće da je, kada je napuštao Tebu, ponio sa sobom rukovijet reznica vinove loze. Pošto se stalno nastanio među Enhelejcima i osnovao drevnu Budvu, dao je da se ove reznice zasade u Budvanskom polju, možda upravo na lokalitetu koji se danas naziva Velji vinogradi.

I tako, ukoliko su naše teze, pretpostavke i kontemplacije održive, uputne i tačne, prije tri i po hiljade godina, na početku razvijenog bronzanog doba, metaforički počinje zastupana budvanska vinska priča, koja je na samom početku upletena u staru legendu o Kadmu i Harmoniji, mitskim osnivačima Budve.

2 Treba reći da je vinogradarstvo u Kadmovo doba (XV vijek stare ere) bilo na zavidnom nivou, kako u njegovoj domovini (Fenikiji), tako i u staroj Grčkoj, u kojoj je našao utočište.

ARHEOLOŠKI DOKUMENTI O VINU IZ ANTIČKE NEKROPOLE BUDVE

Bez obzira ko je i kada ovdje posadio prvu vinovu lozu i podigao prvi vinograd, treba reći da je, u svakom slučaju, duga i bogata istorija vinogradarstva i vinarstva na budvanskom primorju. Ona započinje još u Starom vijeku i preko Srednjeg vijeka, u kontinuitetu, traje do današnjih dana. O viševjekovnoj kulturi vinove loze na području Budve svjedoče brojni artefakti, legende, pravno-istorijski spomenici, dokumenti i zapisi.

Prirodni uslovi Budve i okoline (geomorfološke pogodnosti, pedološki sastav zemljišta, povoljna klima, visoka osunčanost i dr.) od davnina su opredijelili ovaj kraj za razvoj vinogradarstva. Ono što pouzdano znamo jeste da proizvodnja vina na području Budve datira još iz antičkog doba (od prije oko 2.400 godina). Na to prije svega ukazuju pronađeni arheološki nalazi iz budvanske nekropole. Kao što je poznato, prilikom kopanja temelja za hotel „Avala“ 1937/1938. godine otkriven je značajni arheološki lokalitet, jedan dio nekropole drevne Budve, koja potiče iz antičkih vremena. Ova nekropola pruža dragocjene podatke o životu drevne Budve u periodu od gotovo jednog milenijuma.

Kod izgradnje „Avala“ samo manji dio bogatog grobnog materijala je spašen i danas se nalazi u muzejima Cetinja, Beograda, Zagreba, Splita i u privatnim kolekcijama. Sistematska istraživanja ovog značajnog arheološkog nalazišta otpočela su tek 1952. godine i sa prekidima su trajala do 1982. godine. U vrijeme tih kasnijih sistematskih iskopavanja prikupljena je bogata arheološka zbirka predmeta koja je izložena u Arheološkom muzeju u Starom gradu Budva.

Pronađeni grobovi su svjedočanstvo dviju epoha: donji stariji sloj antičke nekropole pripada ilirsko-grčkom periodu, a datira od početka IV pa do kraja I vijeka stare ere, a gornji mlađi sloj pripada

rimskoj epohi i vremenski se uključuje u razdoblje od I do kraja V ili početka VI vijeka nove ere. U osnovi se ovdje radi o dvije nekropole: starijoj - helenističkoj i mlađoj - rimskoj (faktički te dvije nekropole vremenski razdvaja sam prijelaz iz stare u novu eru). Iako je znatan broj predmeta prilikom iskopavanja 1938. godine razbijen, razgrubljen ili odnesen (zlatni nakit i dr.), sa obavljenim kasnijim istraživanjima pribavljena i sačuvana je ipak relativno bogata arheološka građa, na osnovu koje se može uspostaviti historijska vertikala, odnosno pratiti smjena velikih mediteranskih kultura i civilizacija kroz minule epohe drevne prošlosti Budve iz predslovenskog doba.

▲ Oinochoe – namijenjene
za nalivanje vina

Laginos - namijenjen za nalivanje vina ►

Krater za miješanje vina i vode

Sa ovog helenističkog i rimskog arheološkog nalazišta iskopane su brojne keramičke posude (oinohoe, laginosi, krateri, amfore, skifosi i dr.) u kojima se nalivalo, čuvalo i transportovalo vino, odnosno iz kojih se pilo vino.

„Među poznatije keramičke oblike otkrivene u grobovima helenističke nekropole Budve spadaju oinochoe, posude namijenjene za prenošenje i nalivanje vina. Riječ je

Skifosi - namijeni za ispijanje tekućine (vina)

Amfora iz helenističkog perioda – služila za čuvanje i transport vina

o posudama trbušastog ili blago biko-ničnog recipijenta sa dugim, vitkim vratom, sa trolisnim otvorom i sa jednom vertikalnom drškom, koja se najčešće završava stilizovanom životinjskom glavom.³ Recipijent ovih elegantnih posuda za vino je presvučen crnim lakom (firnisom) i ukrašen gustim, vertikalnim rebrima.

Treba reći da svi primjerci budvanskih oinohoa pripadaju poznatoj keramici tipa Gnathia (centar ove keramike se nalazio uz jadransku obalu između Barija i Brindizija u južnoj Italiji), a datuju u razdoblje od IV do II vijeka prije nove ere.

Nadalje, helenističkoj keramici iz budvanske nekropole pripadaju laginosi. Ove zanimljive posude odlikuju se sa relativno niskim i širokim recipijentom, uzanim i dugim vratom, kao i sa vertikalnom drškom koja povezuje obod i rame suda. Laginosi su služili za nalivanje i prenošenje tekućine (vina i dr.), a mogu se datovati u III-II vijek prije nove ere.

U keramičke oblike budvanske nekropole spadaju – takođe – i krateri. U ovim specijalnim posudama se miješalo vino i voda, a datovane su u III-II vijek prije nove ere.

Za čuvanje i transport vina (ali i drugih tekućina) u antičkom dobu služile su amfore. S tim u vezi, treba reći da su helenističke

3 Čedomir Marković: *Antička Budva*, Podgorica, 2012, str. 28.

amfore izduženog, vitkog i vretenastog oblika, dok one iz rimskog perioda karakteriše osjetno širi recipijent.

U brojniju grupu keramičkih posuda iz helenističke nekropole Budve spadaju skifosi. Ovi duboki pehari, raznovrsnih formi, bili su namijenjeni za ispijanje vina i drugih tekućina. U zavisnosti od položaja drški dijele se u dva osnovna tipa, i to:

- skifosi sa horizontalnim drškama i
- skifosi sa vertikalnim drškama.

Kod pojedinih skifosa ispod oboda je formiran horizontalni pojas ukrašen islikanim ili urezanim ornamentalnim motivima, dok je trbuh posude prekriven gustim, vertikalnim i rebrastim kanelurama.

Najzad, u budvanskoj nekropoli iz helenističkog doba pronađen je plitki keramički tanjir sa figuralnom reljefnom predstavom boga Dionisa. Uz brojne druge otkrivene artefakte, ovaj tanjir ukazuje na kultni značaj koji je vino imalo u antičkom svijetu, pošto je ono (od sve hrane i pića) jedino imalo svojeg boga zaštitnika.

Bogatstvo i raznovrsnost keramičkih oblika pronađenih u budvanskoj nekropoli svjedoče da je proizvodnja i trgovina vinom, u helenističkom razdoblju, bila veoma razvijena na ovom dijelu našeg primorja. Isto tako, iskopani grobni prilozi u vidu posuda od stakla (boce, čaše i dr.), koji potiču iz rimskog perioda (I-V vijek nove ere), potvrđuju da su vinogradarstvo i vinarstvo bili - takođe - važna zanimanja ovdašnjih „rimskih građana“.

Inače, poznato je da su Rimljani najviše doprinijeli osnivanju i jačanju vinske kulture na evropskom kontinuitetu, a time i na našim balkanskim prostorima. Veliki broj

Amfora iz rimskog perioda – služila za čuvanje i transport vina

pisanih dokumenata, koje su oni ostavili, zorno govore o njima kao dobrim vinogradarima i vinarima. S druge strane, uloga vina u religijskim obredima u hrišćanskom svijetu posebno je doprinijela da se njegova proizvodnja očuva i poslije pada Zapadnog rimskog carstva (476).

Plitki tanjir sa reljefnom figurom Dionisa, boga vina

Posude od stakla iz rimskog perioda

SREDNJOVJEKOVNE I NOVOVJEKOVNE BUDVANSKE BOJE VINA

U srednjovjekovnoj i novovjekovnoj budvanskoj historiji nailazimo takođe na čitav spektar artefakata, pisanih spomenika i historijskih dokumenata, koji svjedoče o kontinuitetu gajenja vinove loze i proizvodnji vina na ovom dijelu našeg primorja.

Tako, na pronađenom kapitulu iz monumentalne trobrodne ranohrišćanske bazilike (V-VI vijek nove ere) u staroj Budvi, čiji su ostaci otkriveni poslije razornog zemljotresa iz 1979. godine, srijećemo stilizirani prikaz grozdova vinove loze. Treba reći da ovi ornamenti, uklesani na kamenoj plastici iz budvanske bazilike, naglašavaju pored ostalog simboličko značenje loze i vina u teološkim idejama ranog hrišćanstva.

Kao što je poznato, nakon propasti Rimskog carstva, tokom prve polovine VI vijeka, Budva potpada pod vlast Vizantije. U to vrijeme na sjevernoistočnim granicama Vizantijskog carstva pojavljuju se Sloveni. Početkom VII vijeka slovenska plemena otpočinju svoje trajno naseljavanje na Balkanskom poluostrvu. Potiskujući starosjedioce, Sloveni dolaze i u naše današnje krajeve. Kao zemljoradnici, oni ovdje od romanskog življa i Ilira preuzimaju pored ostalog uzgajanje vinove loze i proizvodnju vina. Međutim, snažan impuls gajenju vinove loze posebno je dalo pokršćavanje Slovena (VIII-IX vijek), s obzirom na veliki značaj koje je vino imalo u hrišćanskom obredu.⁴

U doba pokršćavanja Slovena u Budvi je 840. godine sagrađena crkva Santa Maria in Punta. Iznad njenog nadvratnika na istočnom portalu, odnosno na arhitravnoj gredi, nalazi se blago

4 Na tajnoj večeri, uoči svoje smrti, za hljeb koji je prelomio i razdijelio, Isus Hristos je rekao da je to tijelo njegovo, a za vino, koje je nasuo i koje su pili, da je krv njegova. U kontekstu ovakvih Isusovih riječi, kod Svete tajne pričesća, kao vrhuncu ljubavi i zajedništva između Boga i čovjeka, koristi se hljeb i vino.

*Prikaz grozdova vinove loze na kapitelu iz ranohrišćanske bazilike
u Starom gradu Budve*

profilisani friz koji sadrži ornamentiku prepleta vinove loze. Iako ova spolija (ambijentalni kameni ukras) na arhitekturi Santa Marie ne znači ujedno i potvrdu njene autentičnosti, ona ipak može da simbolizuje tadašnje domicilno budvansko vinogorje.

U paštrovskom istorijskom sjećanju ostale su upamćene brojne legende o vinu. Po jednom predanju, na mjestu gdje je kasnije sagrađen manastir Reževići u srednjem vijeku postojala je gostionica, a ispred nje kameni stub⁵ sa udubljenjem („panjekom“) u kome su stanovnici iz okolnih sela uvijek ostavljali pun bokal vina, kao znak dobrodošlice i gostoprimstva za svakog putnika, namjernika ili gosta „koji zlo ne misli i zlo ne čini“. Iz tog bokala pili su kraljevi i vojskovođe. Pored ostalog, ostalo je upamćeno da je iz tog bokala pio vino i grof Rajmond od Tuluza, kada je, na putu za Carigrad i dalje Jerusalem, u zimu 1096/97. godine, prolazio preko Paštrovića sa svojim krstašima.

5 Prema predanju taj kameni stub je ovdje postojao sve do polovine XIX vijeka.

Ornament vinove loze na crkvi Santa Maria in Punta u staroj Budvi

S druge strane, za osnivanje manastira Reževići vezano je jedno nesvakidašnje predanje iz prve polovine XIII vijeka. Naime, prolazeći ovim krajevima srpski kralj Stefan Prvovjenčani opio se paštrovskim vinom. Nakon što se otrijeznio odlučio je da baš na tom mjestu podigne crkvu⁶. Ne ulazeći u to da li je navedeno predanje istinito ili nije, uglavnom, Stefan Prvovjenčani je 1226. godine u Reževićima sagradio crkvu, posvećenu Uspenju Bogorodice. Inače, ova crkva se danas nalazi u sastavu manastira Reževići.

Kao što je poznato, na Mitrovdan 1427. godine, u manastiru Podlastva, Grbljani su, uz verifikaciju od 42 potpisa, izglasali svoj Grbaljski zakonik - Statut, koji sadrži 126 članova. U devet članova (33, 35, 46, 48, 58, 83, 107, 113 i 124) ovog pravnog spomenika pominju se loze, grožđe i vino, što svjedoči da je vinogradarstvo i vinarstvo u grbaljskoj župi⁷, u srednjem vijeku, bilo prilično razvijeno.

6 O ovom predanju postoji zapis srpskog književnika Nenada Ristića na sajtu www.pravoslavlje.com.

7 Župa Grbalj, jednim manjim dijelom, teritorijalno pripada današnjoj budvanskoj opštini.

Srednjovjekovni Statut Budve i kratošijski vinogradi

Svakako, Statut grada Budve, pored Kotorskog, predstavlja jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih pravno-istorijskih dokumenata sa područja današnje Crne Gore. Pored ostalog, u njemu se, na normativno pragmatičan način, uređuje gajenje vinove loze (pri tome, u Statutu su posebno apostrofirani kratošijski vinogradi), prerada grožđa i trgovina vinom.

Treba reći da originalni tekst Budvanskog statuta, najverovatnije napisan na latinskom jeziku, nije sačuvan, ali postoji šest prepisa njegovog italijanskog prevoda, od kojih se dva čuvaju u Biblioteci crkve Sv. Marka u Veneciji, a po jedan primjerak se nalazi u Zagrebu, Zadru, Splitu i Cavtatu.

Kao dobar poznavalac italijanskog jezika i pravnik po obrazovanju, Starobudvanin Nikola Vučković je 1970. godine objavio kvalitetan prevod ovog Statuta na naš jezik i propratio ga sadržajnim predgovorom. Time je ovaj značajni pravno-istorijski spomenik postao dostupan najširem krugu čitalaca.

Kao što je poznato, srednjovjekovni Statut Budve sadrži 295 poglavlja (članova), od kojih je samo dvanaest datirano. Tako je 251. poglavlje datirano 1426. godine, 265. poglavlje - 1431, 269. poglavlje - 1440, 270. poglavlje - 1440, 279. poglavlje - 1448, 281. poglavlje - 1452, 282. poglavlje - 1453, 283. poglavlje - 1455, 284. poglavlje - 1503, 285. poglavlje - 1503, 288. poglavlje - 1479. i 289. poglavlje je datirano 1469. godine.

Najveći broj članova Budvanskog statuta je nastao u XIV vijeku, u vrijeme kada se Budva nalazila u sastavu srednjovjekovne srpske države. Na ovo njegovo osnovno jezgro kasnije su dodavane nove statutarne odredbe. „Po datumima

donošenja, kao i sadržini, jeziku i pravnoj terminologiji, mogu se prepoznati poglavlja dodata u vreme mletačke vlasti i Despotovine.“⁸

U dvadeset poglavlja srednjovekovnog Statuta Budve⁹ tretirana je ondašnja aktuelna pravna problematika u vezi budvanskih vinograda, grožđa i vina. Ono što je za nas posebno interesantno jeste 261. poglavlje, koje je posvećeno kratošijskim vinogradima. Koliko je nama poznato, ovo je, u pisanim izvorima, najstariji pomen vinove loze kratošije, za koju je DNK analizom utvrđeno da je - uz crljenak kaštelanski (Hrvatska) i primitivo (Italija) - identična sa poznatom američkom sortom zinfandel, od koje se dobija najpopularnije vino u SAD.

Pošto je za zastupanu budvansku vinsku priču naročito značajno 261. poglavlje Statuta Budve, u kome se tretira obrađivanje kratošijskih vinograda, u nastavku ove studije navodimo ga u cjelini:

„Naređujemo da je svaki onaj ko od našega građanina uzme da obrađuje kratošijski vinograd na napolicu dužan da ga tokom cijelog marta ore i kopa, a tokom maja okopava između trsova, čisti od lišća, ore i vezuje. Osim toga, hoćemo da ga je dužan treći put orati do Sv. Vida i odnositi zemlju najkasnije do Sv. Petra. Dalje hoćemo da je onaj ko uzme mladi vinograd na napolicu dužan da ga prvi put kopa tokom čitavog marta, drugi put tokom čitavog maja i da je od jabuka, smokava i krušaka dužan polovinu dati vlasniku vinograda. Ako je vinogradu potreban kakav drugi vinogradarski rad, dužan je da ga obavi u sezoni, a što se tiče kolaca, dužan je da ih stavlja prema dogovoru. Ko učini protivno plaća kaznu od 4 perpera

8 Žika Bujuklić: *Pravno uređenje srednjovekovne Budvanske komune*, Budva, 1988, str. 27.

9 U pitanju se sljedeća poglavlja: 32, 34, 36, 37, 43, 49, 62, 63, 129, 187, 199, 216, 226, 230, 241, 242, 245, 261, 262. i 269.

i gubi vino, a svaki rad dužan je dobro obaviti u odgovarajuće vrijeme kao što je to naprijed napisano, izuzev jaraka za vodu i čišćenje grmova, što je dužan učiniti kako se dogovore.“¹⁰

Za ovu priču o autohtonosti i identitetu naše vinove loze kratošije, koja je - u genetskom pogledu - potpuno identična sa čuvenim američkim zinfandelom, posebno je bitno da se nedvosmisleno utvrdi kada je kodifikovano 261. poglavlje Budvanskog statuta. U vezi s tim treba reći da se ovo „kratošijsko“ poglavlje hronološki može smjestiti između 1426. (kada je datirano 251. poglavlje) i 1431. godine (kada je datirano 265. poglavlje). Navedeni petogodišnji period, u kome je normativno uobličeno pomenuto poglavlje Budvanskog statuta, pripada dobu kada se Budva nalazila pod vlašću srpskih despota.

S druge strane, istoričar Ilija Sindik, u svom radu „Odnos grada Budve prema vladarima iz dinastije Nemanjića“¹¹, na osnovu datiranih poglavlja, podijelio je Statut u tri dijela, i to:

- a) doba Nemanjića, raznih dinasta i Mlečana za vrijeme I i II okupacije (poglavlja 1-250),
- b) doba Despotovine (poglavlja 251-277) i
- c) doba III mletačke okupacije (poglavlja 278-295).

Kao što je poznato, Budva se od potpisivanja Vučitrnskog sporazuma (1426) do predaje grada Veneciji (1442) nalazila u sastavu Despotovine. Dakle, i prema izvršenoj Sindikovoj periodizaciji, za našu svrhu istorijsko 261. poglavlje Budvanskog statuta nastalo je u tom razdoblju.

10 *Srednjovjekovni Statut Budve*, priredili Miroslav Luketić i Žika Buklić, Budva, 1988, str. 68.

11 Srpska akademija nauka: *Istorijski časopis*, knjiga VII, Beograd, 1957.

Pored pomena kratošijskih vinograda u prvoj polovini XV vijeka (u Budvanskom statutu), u drugoj polovini istog vijeka nailazimo takođe na spomen vinograda u selu Ivanovići. Naime, u istorijskim izvorima ostalo je zabilježeno da se stanovništvo navedenog mainskog sela sklonilo u Arapovu kulu pred naletom vojske Ivana Crnojevića, koja je 1465. godine u ovom kraju razgrabila stoku i pokretna dobra, popalila okolne kuće i uništila vinograde.¹² Možda je vojska Ivan-bega u Ivanovićima upravo uništila kratošijske vinograde, koji su tada, ali i kasnije (sve do druge polovine XX vijeka), bili najrasprostranjeniji u budvanskom vinogorju.

U Carskom defteru za Crnu Goru i Grbalj iz 1523. godine popisan je pored ostalog i vinograd u posjedu Skenderbega Crnojevića, koji se nalazio na području Budve, odnosno na mjestu „koje se zove Lusanista i Dubovica.“ Treba reći da je navedeni vinograd davan u zakup po sistemu napolice, po kojem zakupac nije plaćao zakupninu u novcu, već polovinom roda.

U svojoj knjizi *Ljetopis Budve* (1650) don Krsto Ivanović, poznati budvanski plemić, pisac i erudita, ističe sljedeće: „Nasuprot gradu sa sjeverne strane postoji jedno malo plodno polje, koje daje više prinosa ako je pod vinogradom nego pod oranicama.“ Međutim, kako navodi Ivanović, ulje, vino i hleb se ovdje nedovoljno proizvode, tako da se te namirnice dobavljaju „izvana“. Ulje se dobija iz Paštrovića, Bara i Albanije, dok vino stiže iz Dalmacije i Pule.

Iz Ivanovićeve knjige saznajemo takođe da se u gradu ubira, pored ostalog, državni porez na vino, „i to tridesetina, od čega polovina pripada opštini a polovina katedrali, tj. Crkvi sv. Ivana Krstitelja.“ Sa porezima opština raspolaže na opštu dobrobit, tj. za podmirenje svojih potreba.

U dostupnoj literaturi, na sljedeći pomen budvanskih vinograda naišli smo 1721. godine. Zapravo, prilikom „vinograckog kopanja“

12 Vlado Đ. Duletić: *Zapisi sa kamena crnogorskog*, Budva, 2011, str. 63.

posvađali su se Pribilovići i Krstinići.¹³ U toj svađi bilo je poginulih i teško ranjenih. Međutim, uz posredovanje vladike Danila i suda dobrih ljudi, došlo je do umira među ovim zavađenim bratstvima, kako bi se prekinuo lanac nerazumne osvete.

Nadalje, u pripovijesti *Pop Andrović novi Obilić* Stefan M. Ljubiša navodi da se turska vojska 1785. godine, predvođena Mahmut-pašom Bušatlijom, nakon razaranja Cetinja i Cetinjskog manastira, uputila preko Brajića prema Paštrovićima. Pošto je Mahmutovu vojsku zatekla noć, ulogorila se u Lastvi (današnjem Petrovcu). Kako je zapisao Ljubiša, „sutrada počne vojska da hara loze i voćke oko kuća.“ Na putu za Bar, prolazeći preko Nadluškog polja u Buljarici, „harala je neobuzdana vojska loze i žito.“ Navedeni Ljubišini zapisi upućuju na to da je u drugoj polovini XVIII vijeka vinogradarstvo u Paštrovićima bilo prilično razvijeno, čim se našlo na udaru turske vojske.

Kao što je poznato, budvanski pisac i kanonik Antun Kojović je od 1796. do 1842. godine neprestano vodio dnevnik *Budvanski anali*, u kome je zabilježio sve važne događaje koji su se, u njegovo doba, desili u Budvi i okolini. Tako iz njegovih dnevničkih zapisa saznajemo da je pri kraju 1807. godine „vino koštalo četiri cekina¹⁴ po barilu.“

Za vrijeme francuske okupacije Budve, Kojović navodi vinograde uglednih budvanskih porodica, koji su se našli na meti pobunjenih okolnih plemena. S tim u vezi, Antun Kojović je zapisao da su Brajići (ali ne samo oni), tokom 1809. godine, veoma često upadali na teritoriju bliže moru, u cilju da nanesu štetu pojedinim starobudvanskim porodicama, koje su se stavile u službu francuske okupacione vlasti. Posebno su na udaru bila materijalna dobra Stjepana Bubića, koji je komandovao odbranom grada i policijskim snagama. Tako su nepokorni Brajići, u junu 1809. godine, „zapalili kmetovske kuće Bubića, uništiše njegov vinograd u Bjelindolu, gdje su posjekli i masline. Isto

13 Dr Jefto M. Milović: *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, str. 45.

14 Cekin je jedan od naziva za mletački zlatni novac, koji je težio 3,56 grama.

su uradili sa novim nasadima Lovovića u Babindolu i sa vinogradom Zanovaća kod mosta.¹⁵ Takođe, u ovom naletu stradali su i vinogradi Viskovića, kao i vinogradi drugih Budvana, dok je vinograd nekog Luke Đurkovića, porijeklom iz Makarske, ostao netaknut.

Kako je Kojović zabilježio, bilo je malo Starobudvana koji te 1809. godine nijesu bili oštećeni, „ako ne sjećom a ono barem odnošenjem ploda.“ Tako niko od vlasnika vinograda „nije mogao reći da je imao dva barela mošta.“

Ovu „poharu“ budvanskih vinograda Kojović je opjevao u pjesmi *Pjesam Anakreon*, iz koje navodimo neke karakteristične stihove:

Njekolko vina
Rodi ni polje
Ponješe gorje¹⁶,
Ne dođe dolje.

U jednoj svojoj drugoj pjesmi (*Mudroznanac na poklade učenik karnevaljev*), Kojović upozorava da vino treba piti umjereno:

Valja pit vino, valja pić načinom,
Ne valja sipat ga u mijeh mješinom.

Kojović je svoje pjesme ispisivao u posebne sveske. Od tih njegovih svezaka sačuvana je samo jedna, u kojoj se nalazi 25 pjesama. Valja napomenuti da je jedna Kojovićeva pjesma posvećana budvanskom vinu (*Od vina Buljanskoga*).

Kao što se na bazi Kojovićevih zapisa može zaključiti, vinogradarstvo u Budvanskom polju i okolini je, početkom XIX vijeka, bilo veoma razvijeno. Štaviše, u odnosu na ostale voćke, vinova loza je ovdje, u XVIII, XIX i u prvoj polovini XX vijeka, predstavljala ubjedljivo najzastupljeniju voćarsku kulturu. Ostalo je

15 Antun Kojović: *Moje doba*, Titograd, 1969, str. 105 i 106.

16 Gore, tj. u sela izviše Budve.

upamćeno da su u budvanskom kraju, u pojedinim periodima, krčeni stari maslinjaci, kako bi, umjesto njih, bili zasađeni vinogradi. Međutim, kada je filoksera poslije Drugog svjetskog rata prilično opustošila ovdašnje vinograde, budvansko primorje je ostalo ne samo bez vinograda, nego isto tako i bez onih maslinjaka, koji su svojevremeno iskrčeni zbog uzgajanja vinove loze.

U kolektivnom sjećanju Budvana ostala je upamćena jedna zanimljiva anegdota o podostroškom vinu, koja se dan-danas vrlo rado prepričava. Naime, najvećim dijelom Budvansko polje je pripadalo stanovnicima iz mainskog sela Podostrog. Za čuvanje poljoprivrednih proizvoda (pored ostalog, i vina), koji bi rodili u ovom polju, Podostrožani su koristili svoje podrume u staroj Budvi.

Kada bi im u kuću u Podostrogu nenajavljeno banuo kakav gost, kazali bi: „Nemam više vina nego što je u ovom bocunu, jer su mi bačve u podrumu u Starom gradu.“

Međutim, kada bi se sreli sa prijateljem na pazaru ispred Veljih vrata u Budvi, rekli bi: „Častio bih te vinom, nego sam ključeve od podruma zaboravio doma u Podostrogu.“

I ova anegdota posredno ukazuje da je Budvansko polje nekada pretežno korišćeno za gajenje vinove loze (otuda je i nastao toponim Velji vinogradi). Od grožđa koje bi rodilo u ovom polju, Podostrožani su očigledno imali prilično vina, čim su ga čuvali u podrumima u staroj Budvi, a ne u svom selu.

Kao u čitavoj Evropi, filokserna zaraza je, pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka, nanijela mnogo štete i u budvanskom vinogorju. Pošto se to vrijeme ujedno poklopilo sa razvojem turizma na ovoj rivijeri, nekadašnji vinogradari postali su turistički radnici (konobari, kuvari, recepcioneri i dr.). Drugim riječima, zbog filoksera i turizma vinogradarstvo je ovdje, u drugoj polovini XX vijeka, veoma nazadovalo.

Prema podacima iz 1958. godine, koje je Marko Ulićević objavio u svom radu *Prilog rejonizaciji vinogradarstva u Crnoj Gori*,¹⁷

17 Časopis „Naša poljoprivreda i šumarstvo“, god. 5, br. 2, Titograd, 1959, str. 51.

budvanski vinogradarski tereni zauzimali su 41 hektar ili, prema pojedinim katastarskim površinama, kako slijedi:

Red. br.	Katastarska površina	Površina vinograda u hektarima
1.	Budva	5,22
2.	Donji Maini	0,42
3.	Gornji Maini	0,84
4.	Donji Pobori	3,95
5.	Gornji Pobori	0,35
6.	Prijevor	1,75
7.	Podostrog	2,75
8.	Bečići	0,90
9.	Blizikuće	0,52
10.	Buljarica	6,18
11.	Čelobrado	1,41
12.	Drobnici	0,12
13.	Đenaši	0,19
14.	Kaluderac	3,10
15.	Katun	0,72
16.	Krstac	0,46
17.	Kuljače	0,71
18.	Novoselje	1,46
19.	Pržno	1,26
20.	Podbabac	0,11
21.	Petrovac	7,55
22.	Tudurovići	0,68
23.	Vrba	0,50
UKUPNO:		41,15 ha

Šest godina kasnije (1964), na teritoriji budvanske opštine pod vinogradima se nalazilo samo 28 hektara sa oko 166.000 čokota loza.¹⁸ Kada se međusobno uporede, ovi podaci pokazuju da je 1964. godine u odnosu na 1958. godinu vinogradarsko područje Budve bilo znatno reducirano (za oko 32%).

Sve u svemu, vinogradarstvo je, u proteklm vjekovima, bilo jedno od glavnih poljoprivrednih djelatnosti naših predaka. Da bi ostalo što više zemlje za ostale kulture, vinova loza se sadila po

18 Miroslav Luketić: *Budva - Sv. Stefan - Petrovac*, Budva-Cetinje, 1966, str. 244.

krajevima parcela, odnosno iza međa koje su se kaskadno podizale radi stvaranja obradivih terasastih baština. Ove terase predstavljale su ujedno i zaštitu od pogubnih erozivnih procesa. Dakle, na svakoj terasi, iza suvomeđe, nalazio se red loza.

Od crnih sorti vinove loze u budvanskom kraju najrasprostranjenija je bila kratošija, zatim vranac i tzv. „amerikanka“. Prilično je bila raširena i lisica, stara sorta grožđa roze boje. Od bijelih sorti vinove loze posebno je bila zastupljena mekuš, a potom japudžak, bijela razaklija i dr.

Inače, grožđe se, na tradicionalni način, mečilo (gnječilo) nogama u drvenim badnjevima. Nakon obavljenog vrenja, vino se prelivalo u drvene bačve, a potom iz bačvi u staklene demižane. Kako je, prilikom svojih putovanja kroz Crnu Goru, zapisao S. Kaper, vino se transportovalo u mješinama od ovčje kože, sa četiri noge koje su služile kao hvataljke.

Vjerovatno nijedno selo u budvanskoj opštini nije doživjelo tako tužnu vinogradarsku sudbinu poput Starih Duletića. U ovom mainskom selu, koje je posve napušteno nakon katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, nekada se proizvodilo najkvalitetnije vino u budvanskoj opštini. Zbog konfiguracije terena, povoljnih klimatskih uslova, visoke osunčanosti predjela i odgovarajućeg sastava zemljišta, grožđe je ovdje uvijek kvalitetno sazrijevalo, što je omogućavalo dobijanje prvoklasnog vina.

Međutim, zaključno sa šezdesetim godinama XX vijeka filoksera je gotovo uništila sve zasade vinove loze u Starim Duletićima. Pošto oni, zbog iseljavanja stanovnika i zemljotresa, nijesu obnavljani, danas se u ovom selu više ne može naći gotovo nijedan čokot loze. Tako je na nekada čuveno Duletića vino, koje se kupovalo i koristilo kao lijek, ostalo samo lijepo sjećanje.

Kao i Stari Duletići, tako su i brojna druga sela u budvanskom zaleđu doživjela sličnu vinogradarsku krizu. Doduše, u proteklim godinama, pojedini vrijedni domaćini (posebno sa područja Paštrovića), podigli su na svojim seoskim parcelama nove vinograde.

Ti pozitivni primjeri treba da posluže kao putokaz za opštinu Budva i njene organe, u smislu da se što prije donese i finansijski podrži koncept razvoja vinogradarstva i vinarstva na našem ruralnom području.

Stari Duletići (šezdesetih godina XX vijeka)

Medigovići (pedesetih godina XX vijeka)

GENETSKI PROFIL KRATOŠIJE IDENTIČAN ZINFANDELU IZ KALIFORNIJE

Poznati crnogorski akademik Marko Ulićević je još 1959. godine, u svom radu *Prilog rejonizaciji vinogradarstva u Crnoj Gori*, na osnovu vizuelnih, ampelografskih obilježja, primijetio i istakao „da je najstarija najraširenija kalifornijska vinska sorta zinfandel identična sa našom kratošijom. Njeno porijeklo inače nije utvrđeno te je veoma vjerovatno da potiče iz ovih krajeva, gdje su je naši iseljenici mogli prenijeti.“¹⁹

Pedesetak godina kasnije, na osnovu molekularne analize DNK, crnogorski i italijanski naučnici su utvrdili da crnogorska autohtona sorta kratošija ima identičan genetski profil kao crljenak kaštelanski iz Hrvatske, zinfandel iz Kalifornije i primitivo iz Italije.²⁰ Ovakve nalaze potvrđuju i kasnija istraživanja prof.dr Vesne Maraš, koja - u saradnji sa inostranim partnerima (2012, 2014)²¹ - konstatuje da je američki zinfandel u stvari crnogorska sorta kratošija. Pri tome, ističe se prisustvo kratošije na svim vinogradarskim terenima Crne Gore, kao i velika heterogenost njene

19 Marko Ulićević: *Prilog rejonizaciji vinogradarstva u Crnoj Gori*, časopis „Naša poljoprivreda i šumarstvo“, god. 5, br. 2, Titograd, 1959, str. 62.

20 Antonio Calò, Angelo Costacurta, Vesna Maraš, Stefano Meneghetti and Manna Crespan (2008): Molecular Correlation of Zinfandel (Primitivo) with Austrian, Croatian, and Hungarian Cultivars and Kratosija, an Additional Synonym American Journal of Enology and Viticulture, Am. J. Enol. Vitic 59, 2, 205-209.

21 M. Žulj Mihaljević, S. Šimon, I. Pejić, F. Carka, R. Sevo, A. Kojic, F. Gaši, L. Tomić, T. Jovanovic Cvetković, E. Maletić, D. Preiner, Z. Bozinović, G. Savin, V. Cornea, V. Maraš, M. Tomić, M. Botu, A. Popa, K. Beleski (2012): Molecular characterization of old local grapevine varieties from South East European countries. Vitis. ISSN: 0042-7500.

Vesna Maraš, Vladan Božović, Sabrina Giannetto and Manna Crespan (2014): SSR molecular marker analysis of the grapevine germplasm of Montenegro, Journal International des Sciences de la Vigne et du Vin.

populacije, što je svakako najznačajniji pokazatelj njenog dugog, vjekovnog prisustva i gajenja u Crnoj Gori.²²

Pošto je plemenita vinova loza u Americu, poslije Kolumba, uvezena iz Evrope, nama konkurentske zemlje (Hrvatska i Italija) imaju, kao i Crna Gora, realni interes da dokažu da američki zinfandel neposredno potiče od njihovih sorti, tj. od crljenka kaštelanskog, odnosno od primitiva. Međutim, one ne mogu da obezbijede čvrste dokaze o pomenima tih sorti (pod tim imenima) u davnom XV vijeku, što je slučaj sa našom kratošijom, koja se spominje još u srednjovjekovnom Budvanskom statutu.

Kontinuitet u nazivu vinove loze kratošije, koji traje gotovo šest vjekova, predstavlja ogromni kapital i evidentno preimućstvo u utakmici, koja se „igra“ za potragom korijena omiljenog zinfandela. Osim toga, istorijski smjer kretanja vinove loze od istoka ka zapadu (iz Male Azije prema Zapadnoj Evropi) ide takođe u prilog našoj tvrdnji da američka sorta zinfandel potiče od crnogorske kratošije. S tim u vezi vrlo je vjerovatno i da hrvatski crljenak kaštelanski, kao i italijanski primitivo, vode porijeklo od naše kratošije.

Vinova loza Kratošija

Što se tiče vinove loze primitivo, treba reći da se u Italiji ne smatra za autohtonu sortu, nego za stranu pridošlicu. „Najčešća je hipoteza o njezinoj introdukciji da su ga donijeli redovnici benediktanci sredinom 18. stoljeća s područja današnje Francuske. Navode se i brojna druga mjesta i razdoblja, među kojima i istočna obala Jadrana. Neki su čak tvrdili da je u Italiju uvedena kasnije nego u Americu te da i ime upućuje na, za Talijane, »primitivne«

22 Manna Crespan, Vesna Maraš (2015): La lunga storia della Kratošija. VQ-Vite, Vino & Qualita, numero sei, novembre, Italija.

krajeve.²³ U svakom slučaju, izvršena genetska istraživanja su potvrdila da primitivo ne pripada italijanskom geografskom porijeklu. Time je preostalo da se porijeklo američkog zinfandela razriješi između naše kratošije i crljenka kaštelanskog.

„Što je gdje starije, crljenak kaštelanski u Kaštelima ili kratošija u Crnoj Gori, to vjerojatno nitko ne zna“ – konstatuje poznata hrvatska novinarka Meri Šilović²⁴ u autorskom članku objavljenom u „Slobodnoj Dalmaciji“ od 5. marta 2010. godine. U osnovi, slažući se sa ovakvom konstatacijom, jer su različiti putevi Gospodnji, istakli bismo ipak da je veoma složena konstrukcija, kojom se u Hrvatskoj dokazuje da je današnji crljenak kaštelanski, preko omiškog pribidraga (za kojeg je takođe provjereno da je genetski identičan zinfandelu), u stvari, srednjovjekovni tribidrag. Pojedini hrvatski genetičari smatraju da se i na osnovu sličnosti imena pribidrag i tribidrag može zaključiti da su u pitanju iste sorte. Isto tako, navodi se da su vino od grožđa tribidraga pili poznati hrvatski književnici Marko Marulić (1450-1524), Hanibal Lučić (1485-1553) i Petar Hektorović (1487-1572), koji su živjeli u doba renesanse. Zabilježeno je takođe da je porodica Marka Marulića krajem XV vijeka u Veneciji prodavala vino tribidrag.

„Svakako najkonkretniji, zasada, poznati podaci o sadnji loze tribidrag nalaze se u popisu zemljišnog posjeda, Ludovika Žilkovića, korčulanskog kanonika i poslanika cara Maksimilijana na mnogim dvorovima, iz 1546. godine.“²⁵ Međutim, kako je konstatovala hrvatska novinarka Meri Šilović, pokušaj genetske identifikacije iz lista tribidraga, sačuvanom u Bulićevom herbariju, nije uspio.²⁶

23 Edi Maletić, Ivan Pejić i Jasminka Karoglan Kontić: *Plavac mali*, Zagreb, 2009, str. 47.

24 Meri Šilović je dugogodišnja reporterka *Slobodne Dalmacije*, urednica priloga *Vino* i časopisa *Maslina*.

25 Meri Šilović: *Zinfandel u čaši Marka Marulića*, *Slobodna Dalmacija* od 20.03.2005. godine.

26 Stjepan Bulić, otac dalmatinske ampelografije, početkom XX vijeka prikupio je listove tribidraga, kao i svih ostalih autohtonih sorti, koji se čuvaju u Prirodoslovnom muzeju u Splitu.

I dok DNK analiza još uvijek nije potvrdila da su američki zinfandel i dalmatinski, renesansni tribidrag iste sorte, dotle se najstariji pomen crnogorske sorte kratošije, čiji je genetski profil identičan zinfandelu, nedvosmisleno nalazi u srednjovjekovnom Budvanskom statutu. Kao što je naprijed navedeno, 261. poglavlje ovog pravno-istorijskog akta, u kome se navode kratošijski vinogradi, datira iz razdoblja kada je Budva bila pod vlast srpskih despota (1426-1442). Spominjanje samo sorte kratošije u Statutu Budve ukazuje da je ona već tada bila vladarka u budvanskim vinogradima. Njena dominacija u budvanskom vinogorju trajala je sve do šezdesetih godina XX vijeka, kada je filoksera definitivno uništila vinograde sa autohtonim sortama na ovom dijelu našeg primorja.

Inače, koliko je vino kratošija bilo zastupljeno i omiljeno u našem kraju, najbolje ilustruje činjenica da se ono veliča u pjesmama o krsnim slavama:

*Pijte vino, gosti moji, nije voda to,
Nego vino kratošija, koje premeće;
Premetnuće domaćina, sve je mene stra’!
Neka meće i premeće, njega nije stra’;
Napij mi se domaćine, neka ti je čast;
Među braćom i družinom, vazda pošten glas!*

Kako je zapisao Vuk Karadžić, vino kratošija se pominje i u drugim crnogorskim narodnim pjesmama. Navodimo neke od tih stihova:

*Ti ne piješ mlaćenicu, batom bivenu,
nego vino kratošiju, kukom trapljenu.*

U Crmnici je ostala upamćena narodna pjesma posvećena lozi kratošiji, koja počinje stihovima:

*Duboke se loze sade u crmničke vinograde,
Ponajdublje kratošija koja nikad ne opija.*

Preko navedenih stihova može se zaključiti da je vinova loza kratošija, kao autohtona crnogorska sorta, bila duboko ukorijenjena u svijest i tradiciju našeg naroda.²⁷ Od njenog grožđa nije pravljeno samo kvalitetno vino, nego je isto tako od nje stvarana prepoznatljiva narodna poezija.

S druge strane, loza kratošija i njeno vino bili su snažan inspirativni motiv našem poznatom crnogorskom pjesniku, Mirašu Martinoviću. U svojim poetskim zapisima *Sašaptavanje s memorijom* Martinović je između ostalog zabilježio sljedeće:

*U doba Ivana Crnojevića bijaše loza koja rađaše najbolje vino.
Kratošija je zvahu. Svi uživahu u grožđu koje je rađala i
vinu koje je davala.
To vino je nošeno u Veneciju,
gdje je smatrano pravim eliksirom.
Pred najuglednije zvanice i diplomate je iznošeno.
Služeno na tadašnjim evropejskim dvorovima.
Poznato kao Ivanovo vino.*

Inače, čokot kratošije je veoma bujan. Grozd je krupan (oko 250 g) i srednje zbijen. Nalazi se na kratkoj peteljci (zbog toga se ova sorta još naziva kratkošija, jer ima kratku šiju). „Bobica je srednje veličine, okrugla, crnoplave boje. Sok je bezbojan. [...] U odnosu na Vranac nakuplja manje šećera, a ima više kiseline.“²⁸ U cilju poboljšanja kisjelosti i kvaliteta, najčešće se prerađuje sa vrancem.

27 Treba reći da je kratošija veoma stara sorta vinove loze, možda jedna od najstarijih na Balkanu. S druge strane, sve činjenice i saznanja upućuju da američki zinfandel potiče od kratošije upravo iz Crne Gore.

28 Dr Petar Cindrić, dr Nada Korać i dr Vladimir Korać: *Sorte vinove loze*, Novi Sad, 1994, str. 219.

Kao što je poznato, dugo je trajala enigma o porijeklu američkog zinfandela. „Međutim, poznati pisac o vinu i veliki poznavatelj Zinfandela, Charles Sullivan, u svojoj knjizi *Zinfandel, a history of a grape and its wine* (5) konačno rasvjetljava kako je i odakle došla ta sorta u Kaliforniju. Prema Sullivan(u), Zinfandel je došao u SAD 1820, kada je rasadničar George Gibbs uzeo reznice u Carskoj botaničkoj kolekciji u Beču i donio ih na Long Island. [...] u Kaliforniju ga je, pod imenom *Zinfindal* prenio drugi rasadničar, Frederick W. Macondray vjerojatno tek 1852. U to vrijeme »zlatne groznice« mnogo je doseljenika pa raste potreba za vinom, a Zinfandel se širi brže od svih sorata.“²⁹

Treba reći da zinfandel nije autohtona austrijska sorta vinove loze. Reznice za vegetativno razmnožavanje u Carsku loznu kolekciju u Beču su donošene iz čitave Habzburške monarhije. Pošto genetski profili kratošije i crljenka kaštelanskog odgovaraju zinfandelu, proizilazi da je domovina ovog vrhunskog američkog vina Crnogorsko primorje ili Dalmacija.

Imajući u vidu da su se, kroz istoriju, nazivi današnjeg crljenka kaštelanskog često mijenjali i evoluirali, a ujedno polazeći od konzistentnosti imena sorte kratošije u proteklih šest vjekova (od prvog pomena u Budvanskom statutu), može se izvesti logičan zaključak da je kratošija najstarije ime za zinfandel i da je on upravo porijeklom iz Crne Gore.

Ovakav zaključak se nameće i zbog toga što je kratošija, kroz minule vjekove, od svih sorti bila vodeća na području Boke Kotorske i Budve. Upravo, ta okolnost je mogla da izazove pažnju i interesovanje pedantne austrijske vlasti, koja je našla za svrsishodno da ovdašnju najrasprostranjeniju vinovu lozu prenese u Beč.

S druge strane, poznato je da crljenak kaštelanski nije bio, u XIX i XX vijeku, pretjerano rasprostranjen na dalmatinskom primorju. Početkom ovog vijeka evidentirano je samo 15-ak aktivnih čokota

29 Edi Maletić, Ivan Pejić i Jasminka Karoglan Kontić: *Plavac mali*, Zagreb, 2009, str. 46.

crljenka kaštelanskog u čitavoj Dalmaciji. Dakako, ovako sužen areal crljenka (vezuje se prvenstveno za područje grada Kaštele) nije bio neka naročita preporuka za prenos ove sorte u Carsku botaničku baštu u Beču. U tom pogledu šanse kratošije da, kao vjekovno veoma zastupljena, raširena i poznata sorta na čitavom Crnogorskom primorju, dospije u Carske bečke vinograde bile su, u odnosu na crljenak kaštelanski, daleko veće i izglednije. Sve to ukazuje da je američki zinfandel najvjerovatnije kratošija, čije je prirodno stanište današnja Crna Gora.

Iako naše opservacije imaju donekle hipotetički karakter, ipak, kada se sklope sve relevantne kockice, koje su apostrofirane u zastupanoj studiji *Budvanske boje vina*, prilično postaju jasniji autohtoni korijeni i porijeklo američkog zinfandela. Drugim riječima, Crnu Goru možemo, s pravom, deklarirati kao zemlju porijekla ove veoma popularne vinske sorte vinove loze u SAD.

Tome zdušno ide u prilog i veliki broj publikovanih naučnih radova kod nas i u svijetu. „U svakom slučaju prisustvo kratošije u cijelom vinogradarskom području Crne Gore, kako nekad, tako i danas, velika varijabilnost njene populacije na vinogradarskim terenima Crne Gore u okviru koje je izdvojeno 17 biotipova, veliki stepen inficiranosti sorte kratošije, uz brojne literaturne izvore, su činjenice koje ukazuju da je Crna Gora danas najbolji kandidat za zemlju porijekla sorte kratošije-zinfandela. Sigurni smo da će naša započeta novija istraživanja, u saradnji sa španskim partnerima, u potpunosti rasvijetliti i potvrditi ove navode.“³⁰

30 Dr Vesna Maraš: *Izvorni vranac*, Vinski magazin kompanije „13. jul - Plantaže“, Podgorica, 2014, str. 20-25.

STRATEGIJA RAZVOJA VINOGRADARSTVA I VINARSTVA NA BUDVANSKOM PRIMORJU ZA PERIOD OD 2016. DO 2025. GODINE

Tragajući za svojim čvrstim i prepoznatljivim imenom, Budva i njen turizam moraju da afirmišu svoje najprestižnije imidž-markere, kako bi održali konkurentsku prednost na međunarodnom tržištu. U kreiranju budvanskog turističkog identiteta važna misija mora da pripadne agroturizmu, koji će svoj razvoj ovdje prije svega temeljiti na vinogradarstvu i maslinarstvu. Jer, vinova loza i maslina su najstarije autohtone biljne kulture, koje su na budvanskom primorju uzgajane još od antičkog doba.

S tim u vezi, posebno genetička identifikacija američkog zinfandela kao crnogorske kratošije, potencijalne veze sa američkim tržištem po tom osnovu, uz očekivani polet agroturizma, treba da predstavljaju snažan podsticaj za razvoj vinogradarstva i vinarstva na području Budve u desetogodišnjem periodu od 2016. do 2025. godine. Sve to može da doprinese da vina od domaćih autohtonih sorti vinove loze (naročito vino kratošija), u perspektivi, postanu važan dio budvanskog turističkog brenda.

U nastavku ove studije, u kroki naznakama, izložićemo scenario (matricu) razvoja vinogradarstva i vinarstva na teritoriji budvanske opštine do 2025. godine. Razumije se, implementacijom zastupanog razvojnog programa doprinijelo bi se potpunijoj ekonomskoj valorizaciji raspoloživih prostornih resursa, kao i inauguraciji principa i politike održivog razvoja opštine Budva i njene privrede. S tim u vezi obnovljeni vinogradarski zasadi dali bi snažan podsticaj razvoju agroturizma, kao jednog od alternativnih oblika turističkog razvoja na budvanskom primorju, odnosno kao odgovor na naš današnji masovni plažni turizam.

Prizor iz Paštrovića

Vino kratošija - budvanski brend identitet

Nedavno prezentirani rezultati naučnih istraživanja crnogorskih i španskih naučnika nedvosmisleno su pokazali da je kratošija centralna sorta za vinogradarstvo Crne Gore, koja je faktički iznjedrila više od 33% sorti koje se gaje na teritoriji naše države. Štaviše, genetskom analizom je utvrđeno da je kratošija otac vrancu, koji je danas svakako najznačajnije crnogorsko vino. Kao glavna autohtona sorta za proizvodnju vina, kratošija je ovdje gajena vjekovima, a možda i milenijumima.

U pisanim izvorima najstariji pomen kratošije se nalazi u srednjovjekovnom Budvanskom statutu. Naime, 261. poglavlje ovog pravno-istorijskog akta je posvećeno kratošijskim vinogradima. Taj pomen, koji datira iz prve polovine XV vijeka, ima gotovo kolosalni, istorijski značaj. Takav značaj proističe, u prvom redu, zbog američkog zinfandela, svjetski poznate sorte crnog grožđa, od kojeg se pravi najomiljenije i najprodavanije vino u SAD.

Pošto je crnogorska autohtona sorta kratošija u stvari američki zinfandel, od njenog vina Budva treba da izgradi svojevrсни brend identitet, po kome će biti prepoznatljiva sve do zapadne obale Sjeverne Amerike. Prodaja i cijena vina od vinove loze, koja je identična zinfandelu, osjetno će da raste, a samom prostoru odakle potiče daće nesporno novu marketinšku dimenziju, još prestižniju i dragocjeniju.

Prema tome, brojni su benefiti od brendiranja vina kratošije. Oni se ogledaju kroz moguće privlačenje direktnih stranih investicija za razvoj vinogradarstva, značajno povećanje potražnje za brendiranim vinom, kao i kroz dodatnu prepoznatljivost budvanske turističke destinacije, posebno na američkom tržištu.

Očuvanje i zaštita prepoznatljivih vinogradarskih položaja

Kao što je poznato, na teritoriji budvanske opštine, kako u priobalnom pojasu, tako i u zaleđu, nastale su brojne protivrječnosti, devastacije i konflikti u korišćenju prostora kao našeg najvažnijeg razvojnog resursa. Za rješavanje tih deformacija i drugih negativnih pojava prostorno planiranje je najpodesnije sredstvo. Zato predstojeću izradu Prostornog plana posebne namjene za obalno područje Crne Gore, odnosno reviziju Prostornog plana opštine Budva, treba iskoristiti za popravljavanje, transformaciju, revitalizaciju, oplemenjivanje i za svestranu urbanu i ekonomsku renesansu budvanske regije, koja je u minulim godinama bila izložena snažnoj agresiji raznoraznih investitora, mešetara i trgovaca kvadratnim metrima zemljišnih i stambenih površina.

Što se tiče samog budvanskog zaleđa, njegov skladni i održivi razvoj podrazumijeva autentičnu obnovu starih seoskih kuća, dosljednu zaštitu ruralnog ambijentalnog prostora, kao i implementaciju koncepta razvoja alternativnih vidova turizma (agroturizma, kulturnog turizma, rekreativnog pješaćenja i dr.). S tim u vezi, posebno

Zaleđe paštrovskog primorja

treba zaustaviti sve prisutniji trend pretvaranja poljoprivrednog u građevinsko zemljište. U okviru stvaranja potrebnih uslova za dalji razvoj vinogradarstva od naročite važnosti je markiranje, očuvanje i zaštita prepoznatljivih vinogradarskih položaja. Drugim riječima, kroz pripremu, razradu i donošenje prostorno-planskih dokumenata, neophodno je zaštititi tradicionalne i pogodne vinogradarske terene od dalje degradacije i prekomjerne izgradnje novih objekata.

Razvoj agroturizma

U prošlosti stanovnika na budvanskom ruralnom području, poljoprivreda je bila najvažnija djelatnost. Na to zorno ukazuju brojni, doduše, zapušteni džardini (bostani i zgrade), vrtache i potkutnjice na ovom prostoru. Danas se sve to može iskoristi za razvoj vinogradarstva i maslinarstva, odnosno agroturizma u zaleđu Budve. Stoga, uz predviđenu autentičnu obnovu i revitalizaciju starih

seoskih aglomeracija, posebnu pažnju treba posvetiti zaštiti, obnovi i valorizaciji ovih poljoprivrednih površina.

Prije nekoliko decenija, Međunarodni komitet za spomenike i mjesta donio je, u zajednici sa Međunarodnom federacijom pejzažnih arhitekata, tzv. *Florentinsku povelju* o istorijskim hortikulturno-arhitektonskim kompozicijama koje treba čuvati, štiti i unaprijeđivati kao bitne elemente regionalnog identiteta i kao mjesta od posebnog turističkog interesovanja. U tom smislu budvanski džardini i potkutnjice³¹ danas se javljaju kao svjedočanstvo jedne sjajne ruralne kulture. Ove tradicionalne bašte, ponovo obnovljene, izglaćane i umivene, mogu da se vrte u život, prvenstveno kroz razvoj vinogradstva, maslinarstva i agroturizma. Iz tih razloga zone potkutnjica neophodno je, kroz izradu i donošenje prostorno-planskih dokumenata, u cjelosti markirati i dosljedno sačuvati u autentičnoj formi.

Postojeće suvomeđe³² ne treba mijenjati sa betonskim ili, sa upotrebom maltera kao vezivnog sredstva, zidanim potpornim zidovima. Osim toga, u toj zoni ne smije se dozvoliti nikakva gradnja.

Kao reakcija na urbano otuđenje, kod sadašnjih turističkih nomada javlja se želja za povratkom prirodi i životu na seoskim imanjima. U tom kontekstu za savremenog turistu posebno je privlačan boravak i odmor u porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima, u posebnim prirodnim i ruralnim ambijentima, gdje se može ponuditi domaće ekološko voće, povrće, vino, rakija, maslinovo ulje, med, kulinarski specijaliteti i drugi proizvodi, kao i rad u baštama i zasađenim vinogradima.

31 Izvorni starinski naziv potkutnjica predstavlja nešto što je dolje, niže i pod kućom. Te tradicionalne bašte su po pravilu male, veličine pola „motike“ ili „četvrt rala“, najčešće navodnjavane, u kojima se gajilo povrće, ali i loza, smokva i maslina.

32 Suvomeđa je tradicionalni vid gradnje koji je tipičan za Primorje. Gradi se od prirodnog kamena, bez upotrebe pomoćnih vezivnih sredstava. Kao spomenici prošlih vremena, suvomeđe i potkutnjice danas predstavljaju dio autentičnog predjela i kulturnog pejzaža ovog kraja. Stoga bi ih - možda - trebalo proglasiti kulturnim dobrom i promovisati kao dio ponude ruralnog turizma u budvanskoj opštini.

Zaleđe Petrovca

Sa obnovom tradicionalnih seoskih kuća, džardina i potkutnjica na području budvanske opštine, na način kako je naprijed navedeno, stvaraju se uslovi za razvoj seoskih poljoprivrednih gazdinstava, koja predstavljaju nasušnu osnovu za razvitak poljoprivrede i agroturizma. Na ovim gazdinstvima treba da bude zastupljeno povrtlarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, malinarstvo, pčelarstvo i dr. Isto tako, potrebno je da seljačka turistička gazdinstva raspolažu sa određenim brojem domaćih životinja.

Kod obnove seoskih kuća neophodno je da se u posebnom dijelu osiguraju savremeno i komforno opremljene prostorije za boravak i spavanje turista. Na takvim gazdinstvima pružaju se usluge smještaja, prehrane i prodaje poljoprivrednih proizvoda i prerađevina, a postoji mogućnost da se turisti aktivno uključe i u poljoprivredne radove, posebno kod gajenja vinove loze i proizvodnje vina.

Imajući u vidu da se odmor na seljačkim poljoprivrednim gazdinstvima danas nalazi u fokusu interesovanja posebno stanovnika velikih gradova, koji su željni zdravog i šarolikog svijeta prirode,

Medigovići (današnji izgled)

sasvim je razumljivo što se agroturizam, zasnovan na vinogradarstvu i maslinarstvu, javlja kao realna razvojna šansa na ruralnom području Budve.

Podizanje eksperimentalnog vinograda

Jedan od strateških razvojnih zadataka na planu obnove vinogradarsko-vinarske proizvodnje na području budvanske opštine treba da bude podizanje eksperimentalnog vinograda sa novim vrstama crnogorskih autohtonih sorti vinove loze. U tom cilju, potrebno je iznaći i izdvojiti zemljište, površine od oko 10 hektara, koje ima povoljan vinogradarski položaj. Na ovom zemljištu bi se zasadio navedeni vinograd, u kome bi se primjenjivale savremene naučne metode, mjere i tehnike kod gajenja vinove loze. Razumije se, u tom vinogradu bi se pored ostalog implementirali i odgovarajući

rezultati i preporuke iz projekta genetskog izdvajanja (sekvenciranja) genoma autohtonih sorti vinove loze u Crnoj Gori, čija je prezentacija i promocija izvršena krajem novembra 2015. godine.

Povodom činjenice da je najomiljenija američka vinska sorta zinfandel u stvari crnogorska kratošija, bilo bi primjereno da se na ulazu, u ovom eksperimentalnom vinogradu, postavi svojevrstni spomenik vinu i vinovoj lozi kratošiji. Ovaj spomenik bi podsjećao na veliko vinarsko otkriće, tj. da je američki zinfandel isto što i naša kratošija.

Inicijalni program - tri vinska sela

Na ruralnom području budvanske opštine treba, za početak, markirati tri posebne lokacije, odnosno tri vinska sela, u kojima će se - uz svestranu podršku lokalne samouprave i korišćenje bespovratnih sredstava IPARD like projekata (koje finansira Evropska unija), kao i sredstava iz drugih međunarodnih i domaćih razvojnih fondova - obnoviti tradicionalne suvomeđe i inicijalno zasaditi najmanje po 10.000 čokota autohtonih sorti vinove loze (kratošija, vranac, lisica, žižak i dr.). Naš predlog je da, zbog dobrih vinogradarskih položaja, u prvoj fazi (2016-2018), to budu sljedeća sela:

- a. **selo Medigovići** (iznad Petrovca),
- b. **selo Čelobrdo** (iznad Svetog Stefana i Miločera) i
- c. **selo Stari Duletići** (iznad Budve).

Razumije se, ove vinogradarske mini plantaže predstavljale bi nukleus za razvoj agroturizma (pored vinogradarstva, za razvoj agroturizma, u našim uslovima, posebno je zanimljivo i maslinarstvo).

U drugoj fazi program vinskih sela bi se proširio i na druga budvanska sela, koja su nekada bila prepoznatljiva po gajenju

Čelobrdo

vinove loze i kvalitetnim vinima (Grabovica, Vojnići, Lapčici, Svinjišta i dr.).

Projekat - tri vinske kuće

Na teritoriji budvanske opštine u periodu do 2020. godine treba otvoriti tri vinske kuće, i to:

- a. Antičku vinsku kuću u staroj Budvi,
- b. Vinsku kuću na vr' Čelobrda, sa neponovljivim pogledom na jedinstveni grad hotel „Sveti Stefan“ i piktoreskni Miločer, i
- c. Vinsku kuću u staroj školi na Kruševici iznad Petrovca.

U Antičkoj vinskoj kući u staroj Budvi, najpoznatija crnogorska vina bi se čuvala i točila iz replika amfora (pronađenih u

budvanskoj nekropoli), koje potiču iz grčkog i rimskog perioda. Vino bi se pilo iz replika skifosa pronađenih u antičkoj nekropoli. U ovoj vinskoj kući bi se mogla kupiti najbolja crnogorska autohtona vina (kratošija, vranac, lisica, žižak i dr.) u bocama, koje su replike antičkih keramičkih posuda, tzv. oinohoa i lagnosa.

Osim toga, u Antičkoj vinskoj kući prodavali bi se suveniri u vidu figurina Kadma i Harmonije (mitskih osnivača drevne Budve), antičkih amfora, oinohoa, lagnosa, skifosa, tanjira sa reljefnom predstavom Dionisa (boga vina) i dr.

U ovoj vinskoj kući bi se služili crnogorski i primorski gastronomski specijaliteti (koji „traže i ištu“ dobro vino) - slane srdele i drugi morski riblji specijaliteti, suvi krap i ukljeve, njeguški pršut i sir, kozji sir i dr.

Paštrovske vinske kuće na vr' Čelobrda i u staroj školi na Kruševici (savremeno opremljene), uz konzumiranje najboljih crnogorskih vina i paštrovskih gastronomskih specijaliteta (riba na gradele, paštica, domaće makarule i dr.), baštinile bi pored ostalog i istorijske priče o nastanku i razvoju Svetog Stefana, Jegorovom putu, manastiru Praskvica, Petrovcu, manastiru Gradište i dr.

Muzej vinarstva

U blizini čelobrdске vinske kuće trebalo bi osmisлити i ostvariti projekat „Muzej u slobodnom prostoru“, odnosno „Muzej na otvorenom“. Za potrebe ovog muzeja neophodno je realizovati tradicionalnu i prepoznatljivu paštrovsku kamenu kuću (sa voltovima, terasom sa kamenim sjednikom, bistijernom, krovom na jednu vodu i dr.). Unutrašnjost ove kuće (muzeja) sadržala bi karakteristični restaurirani stari paštrovski namještaj, pokućstvo, ognjište sa verigama, posuđe, ukrasne predmete, oruđa za rad i dr. U muzeju bi svoje mjesto našla paštrovska narodna nošnja, stare ikone, kao i ostali proizvodi domaće i narodne umjetnosti.

Razumije se, u ovom etnografskom muzeju bi se izložila i postavka tradicionalne opreme za gajenje vinove loze i proizvodnju vina na budvanskom primorju, u vidu Muzeja vinarstva.

Ovako osmišljen muzej, sa izvornim i primamljivim paštrovskim ambijentom, bio bi otvoren za posjete turistima, učenicima, studentima i dr. Time bi ova etnografska muzejska zbirka predstavljala svojevrsnu dopunu turističke ponude ne samo Čelobrda i Svetog Stefana, već i čitave Budvanske rivijere.

Itinereri „Budvanski vinski putevi“

Kada se realizuje i zaokruži program budvanskih vinskih sela, neophodno je pristupiti implementaciji enološkog itinerera „Budvanski vinski putevi“. Ovaj projekat treba da doprinese afirmaciji i promociji tradicionalnih crnogorskih vina (posebno vina od autohtonih sorti, kao što su kratošija, vranac, lisica, žizak i dr.), kao i vinskog turizma.

Kao što je poznato, razvoj vinskog turizma rezultiraće ne samo poboljšanjem imidža naše regije i njenim boljim pozicioniranjem na emitivnim tržištima, nego, isto tako, predstavljajući jedan od važnih stubova razvoja budvanskog zaleđa.

U cilju operacionalizacije zastupanog projekta biće potrebno da se izvrši markacija i kompletno obilježavanje vinskih puteva na teritoriji opštine Budva, putem turističkih info tabli i saobraćajnih znakova. Takođe, uradiće se informativna brošura, sa turističkom mapom vinskih puteva, koju će svaki turista, koji dođe na Budvansku rivijeru, dobiti u hotelima, putničkim agencijama i u lokalnim turističkim info centrima.

Razumije se, osnovni cilj razvoja vinskog turizma na ruralnom području jeste da Budva u svijetu bude prepoznata ne samo po obilju sunca, neponovljivim plažama (pravi obalnim draguljima)

Donji Pobori

i kupališnom turizmu, već i po vrhunskim vinima, autohtonim sortama i svjetski poznatim vinskim brendovima, kao što je kratošija i dr. Na taj način zamah vinskog turizma postaće neraskidivi dio ukupnog turističkog razvoja budvanskog primorja. Drugim riječima, kroz prožimanje turizma, vinogradarstva i vinarstva osiguraće se novi kvalitet razvoja naše opštine, kao i veća prinosna snaga i zarađivačka sposobnost njene turističke privrede.

Animiranje poznatih ličnosti za ulaganja u budvansko vinogorje

Opštepoznato je da su vinogradarstvo i vinarstvo otmene djelatnosti, odnosno statusni simbol, koji zaokupljuje pažnju mnogih poznatih ličnosti iz svijeta nauke, umjetnosti, biznisa, politike, sporta i mode. Iz tih razloga bilo bi veoma uputno ukoliko bi budvanska opština privukla neko poznato ime iz svjetskog džet

seta, koje bi uložilo kapital u podizanje novih vinograda na našem primorju. To bi se, i te kako, moglo marketinški valorizovati u cilju sticanja konkurentske prednosti u odnosu na ostale vinogradarske destinacije.

Nešto slično desilo se nedavno na Pelješcu u Hrvatskoj. Naime, četiri velika investitora su došla na ovo hrvatsko poluostrvo, sa velikim ambicijama za gajenje autohtonih sorti i proizvodnju nadaleko poznatih peljeških vina. Jedan od njih je savjetnik američkog predsjednika Obame, koji je u Orebiću počeo da stvara pravo vinsko carstvo. Izuzev ovih na Pelješcu, slični investitori, svjetskog glasa, u Hrvatskoj se još nijesu pojavili.

Kada je riječ o Budvi, bilo bi veoma značajno da, recimo, Novak Đoković (koji se nedavno vjenčao na Svetom Stefanu), kao prvi teniski reket svijeta, kupi i obnovi staru kuću i vinograd u Paštrovićima. Ta vijest bi, na širokom planu, skrenula pažnju na vinogradarske potencijale budvanskog primorja, što bi moglo da motiviše i druge poznate ličnosti da postupe na sličan način. Marketinški efekat ovakvih „džet set“ investicija u budvansko vinogradarstvo, uz činjenicu da čuveni američki zinfandel potiče od crnogorske kratošije, bio bi nemjerljiv.

Politika malih koraka u oživljavanju budvanskih sela i u razvoju vinogradarstva

U ostvarivanju zastupanog scenarija razvoja vinogradarstva i vinarstva, pored velikih razvojnih poduhvata, veoma je bitna tzv. politika malih koraka. Ovakva politika podrazumijeva svakodnevnu, kontinuiranu aktivnost, usmjerenu na stvaranje što povoljnijih uslova za komforni i perspektivni život na ruralnom području Budve.

Imajući u vidu evidentnu napuštenost i zamrllost naših sela, veoma je važno da se vrati i udahne novi život u ruralnim sredinama.

Prizor iz Podostroga

S tim u vezi, treba osmisliti strategiju za vraćanje mlade populacije na svoja seoska imanja, kao i animirati potencijalne domaće preduzetnike da ulažu u poljoprivredu i ruralni turizam. Ovakva razvojna orijentacija mora da se zasniva na politici povoljnog finansiranja potencijalnih seoskih poljoprivrednih gazdinstava, kao i na podsticajnoj fiskalnoj politici.

Kod planiranja budžeta, opština Budva treba svake godine da opredijeli investiciona sredstva za poboljšanje neophodne seoske infrastrukture (putne mreže, elektrosnabdjevanja, vodosnabdjevanja, kanalizacije i dr.), kako bi se stvorili uslovi za udoban život u našim selima.

Isto tako, svake godine u budžetu opštine potrebno je izdvojiti odgovarajuća finansijska sredstva za obnovu tradicionalnih suvomeđa i podizanje novih zasada vinograda³³. Ova sredstva bi

33 S tim u vezi predlažemo da opština Budva svaku sadnju više od 200 čokota autohtonih sorti vinove loze finasijski, bez obaveze vraćanja, podrži sa 6 - 7 € po sadnici.

se dodjeljivala putem javnog konkursa (u skladu sa razrađenim kriterijumima) i imala bi bespovratni karakter.

Nužno je takođe definisati plan pribavljanja dodatnih finansijskih sredstava (iz domaćih i inostranih izvora, kao što su MIDAS grantovi, pretpristupni fondovi EU i sl.) na ime podrške za revitalizaciju budvanskih sela, a time i za realizaciju koncepta održivog razvoja vinogradarstva, maslinarstva i agroturizma na seoskom području.

Operativni tim za sprovođenje Strategije razvoja vinogradarstva i vinarstva u opštini Budva

Za efikasno sprovođenje Strategije (scenarija) razvitka ekološke vinogradarsko-vinarske proizvodnje na budvanskom području, opština Budva treba da formira posebni operativni tim, koji će biti sposoban da pruži logističku podršku razvoju ovom sektoru. Drugim riječima, navedeni tim mora biti sposoban za razradu i operacionalizaciju zastupane strategije, tj. za izradu konkretnih investicionih programa, privlačenje finansijskih sredstava, te za upravljanje projektima finansiranim iz domaćih i međunarodnih izvora. U vezi s tim operativni tim posebnu pažnju treba da posveti razvoju komercijalne proizvodnje i marketinga vina od autohtonih sorti grožđa, kao i ostvarivanju pune sinergije vinogradarstva i vinarstva sa budvanskim turizmom.

Stara loza u Svinjištima

RIJEČ NA KRAJU

U opštini Budva se sve više shvata da održivi razvoj njenog ruralnog zaleđa predstavlja optimalno razvojno rješenje. U tom kontekstu pripremljena je i donešena Strategija razvoja ruralnog turizma u budvanskim selima (2013). U ovom dokumentu posebno je apostrofirani razvitak agroturizma, koji ovdje treba da se prije svega zasniva na vinogradarstvu i maslinarstvu. Kao što je poznato, pomenute poljoprivredne djelatnosti su na budvanskom primorju zastupljene još od antičkog doba, o čemu svjedoče brojni artefakti koji su otkriveni u helenističkoj i rimskoj nekropoli drevne Budve.

Od tog razdoblja, pa sve do današnjih dana, u kontinuitetu možemo pratiti gajenje vinove loze i proizvodnju vina na teritoriji budvanske opštine. Koliko su vinogradi i vinarstvo bili od važnosti za život ljudi u ovom kraju, najbolje govori srednjovjekovni Statut Budve, u kome je čak dvadeset poglavlja (članova) posvećeno tim djelatnostima. Svakako, najznačajnije je 261. poglavlje Budvanskog statuta, pošto se u njemu tretiraju kratošijski vinogradi. Ovaj prvi pisani pomen kratošije, koji potiče iz prve polovine XV vijeka, posebno dobija na značaju, zbog utvrđene činjenice da je ta sorta identična američkoj sorti vinove loze zinfandel, od koje se pravi najpopularnije vino u SAD. Molekularnom DNK analizom dokazano porijeklo američkog zinfandela od crnogorske kratošije, u razvojnom pogledu (posebno u smislu privlačenja američkih investicija za naše vinogorje), može da obezbijedi velike benefite i podsticaje za dalji poletni razvoj vinogradarstva i vinarstva kod nas.

Na ovaj način moguće je pokrenuti zamajac razvoja budvanskog ruralnog područja. Pri tome, uloga opštine Budva je od presudne važnosti za održivi razvoj njenog zaleđa, u smislu da, prije svega, ulaganjem kapitalnih investicija u seosku infrastrukturu

osigura što povoljnije uslove za udobni i prosperitetni život mlade populacije na selu.

Veoma značajan uticaj u svemu tome treba da imaju i nevladina udruženja, koja zagovaraju i promovišu principe i politiku održivog razvoja. Jedna od tih nevladinih organizacija jeste i NU „Naše vino“ Budva, koje je osnovano s ciljem da afirmiše i podstiče realizaciju ekonomski probitačnih projekata na ruralnom području budvanske opštine. Na samom početku svog djelovanja, ovo nevladino udruženje ukazuje da su pored ostalog, vinogradarstvo i vinarstvo veoma atraktivne i perspektivne djelatnosti, koje mogu da doprinesu dodatnoj promociji i prepoznatljivosti budvanske turističke destinacije.

LITERATURA I IZVORI

1. Bujuklić, Žika: *Pravno uređenje srednjovekovne Budvanske komune*, Budva, 1988.
2. Burić, Dušan P.: *Vinogradarstvo I*, Novi Sad, 1972.
3. Burić, Dušan P.: *Vinogradarstvo II*, Novi Sad, 1979.
4. Cindrić, Petar, Korać, Nada i Korać, Vladimir: *Sorte vinove loze*, Novi Sad, 1994.
5. Duletić, Vlado Đ.: *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010.
6. Duletić, Vlado Đ.: *Zapisi sa kamena crnogorskog*, Budva, 2011.
7. Ivanović, don Krsto: *Ljetopis Budve*, nastao 1650.
8. Kojić, Antun: *Moje doba*, Titograd, 1969.
9. Luketić, Miroslav: *Budva – Sv. Stefan – Petrovac*, Budva – Cetinje, 1966.
10. Luketić, Miroslav i Bujuklić, Žika priredili: *Srednjovjekovni*
11. *Statut Budve*, Budva, 1988.
12. Ljubiša, Stjepan M.: *Pop Andrović novi Obilić*, Pripovijesti i pričanja, Beograd, 1949.
13. Maletić, Edi, Pejić, Ivan i Karoglan Kontić, Jasminka: *Plavac mali*, Zagreb, 2009.
14. Maraš, Vesna: *Izvorni vranac*, Vinski magazin kompanije „13. jul – Plantaže“, Podgorica, 2014, str. 20-25.
15. Marković, Čedomir: *Antička Budva*, Podgorica, 2012.
16. Martinović, Miraš: *Sašaptavanje s memorijom*, Herceg-Novi, 2014.
17. Milović, Jevto M.: *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Cetinje, 1956.
18. Nakićenović, pop Sava: *Boka – antropogeografska studija*, Beograd, 1913.
19. Nikaljević, Vladimir: *Nije riječ o dobrom vinu, već o dobrom životu*, Glasnik Privredne komore Crne Gore, Godina LI, Broj 12, Podgorica, decembar 2015.

20. Pejović, Ljubomir i Mijović, Slavko: *Opšte vinogradarstvo*, Podgorica, 2004.
21. Šilović, Meri: *Crljenak je Marulićev suvremenik*, „Slobodna Dalmacija“ od 5.03.2010. godine.
22. Šilović, Meri: *Zinfandel u čaši Marka Marulića*, „Slobodna Dalmacija“ od 20.03.2005. godine.
23. Sajt Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja Vlade Crne Gore www.minpolj.gov.me: *Crna Gora kolijevka vinogradarstva na Balkanu* (Saopštenje od 25.11.2015).
24. Sindik, Ilija: *Odnos grada Budve prema vladarima iz dinastije Nemanjića*, Istorijski časopis, knjiga VII, Beograd, 1957.
25. Ulićević, Marko: *Prilog rejonizaciji vinogradarstva u Crnoj Gori*, časopis „Naša poljoprivreda i šumarstvo“, god. 5, br. 2, Titograd, 1959.

SCENARIO RAZVOJA TURIZMA NA RURALNOM PROSTORU MAINA

UVODNE NAPOMENE

Tokom svog razvoja turizam je prolazio kroz različite faze, od individualnog (turizam povlašćenih grupa) do masovnog turizma, da bi krajem XX vijeka došlo do tržišnog pomjeranja od masovnog prema tzv. alternativnim, selektivnim ili specifičnim vidovima turizma, kao odgovor na masovni plažni turizam.

U okviru raznovrsnog spektra alternativnih vidova turizma posebno se izdvaja ruralni turizam, koji predstavlja značajan činilac u aktiviranju i održivom razvoju seoskih područja, očuvanju lokalnog identiteta, afirmaciji tradicije i običaja, zaštiti prirode, očuvanju i revitalizaciji tradicijske graditeljske baštine i primjerene izgradnje novih struktura, te u jačanju autohtone i ekološke poljoprivredne proizvodnje. Pošto značajno pomaže razvoju ruralnih krajeva na održivim socijalnim, ekonomskim i ekološkim osnovama, ruralni turizam se s razlogom može smatrati budućnošću svjetskog turizma.

Inače, ruralni turizam se, kao širi pojam od samog seoskog turizma, definiše kao oblik turizma koji podrazumijeva sve aktivnosti turističkog karaktera u ruralnom području. Kao

selektivni oblik turizma, on u sebi obuhvata ekoturizam, geoturizam, agroturizam, brojne aktivnosti u prirodi, ruralno iskustvo, kulturni turizam, vjerski turizam, lovni turizam, avanturistički, izletnički turizam, pripremu tradicionalne hrane, zavičajni turizam, turističke ceste, puteve i staze, izradu suvenira i druge slične oblike turizma.

Kao što je poznato, klatno savremenog turizma se sve više pomjera ka tzv. „turizmima doživljaja“. Pošto su u svojim sredinama preopterećeni svakodnevnom dinamikom posla i sivilom života (*Kuća pos'o, pos'o kuća...*), turisti na odmoru žele da obnove energiju i dožive nove inspiracije, u potrazi za neobičnim i živopisnim predjelima, kulturnim zanimljivostima, „svjetlucavim“ tragovima drevne prošlosti i nagovještajima drugačije budućnosti.

Dakle, današnji turista se ne zadovoljava klasičnom ponudom i uslugom. Poenta turizma više nije dovesti gosta, smjestiti ga u hotelskim „tvrđavama“ i betonskim soliterima, dobro ga nahraniti i dati mu plažu, more i sunce. Turizam XXI vijeka zahtijeva raznovrsna događanja tokom čitavog dana i on je u potpunosti usmjeren na gosta, koji u takvim okolnostima ima status malog božanstva.

Umjesto standardne i uobičajene „klasike“, turisti sve više traže inovativne turističke ponude, suprotne svjetove, inscenacije i dodatnu emocionalnu korist (atraktivni ambijent, netaknutu i divlju prirodu, autentičnost, nezaboravne avanture, neobična iskustva, iznenađenja, podsticaje i dr.). Drugim riječima, „savremeni turistički nomadi“ žele da vide i dožive nešto sasvim drugo. To drugo i neobično mogu, između ostalog, da nađu na ruralnom području u budvanskom zaleđu, koje potencijalnim turistima nudi piktoreskne pejzaže, poetiku kamenih gromada, sunovratne udoline, udaljenost od svakodnevnice i tajanstvene staze za pješaćenje i planinarenje, sa prelijepim vidicima na neponovljivi priobalni dragulj Budvanske rivijere.

POTENCIJALI ZA RAZVOJ RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU MAINA

Geomorfološke pogodnosti.

Ruralne prostore budvanske opštine karakterišu raznoliki prirodni predjeli koji imaju respektabilne pogodnosti (geomorfološke, biogeografske i klimatske vrijednosti, antropološka dostignuća, graditeljsko i kulturno nasljeđe, običaje, tradiciju, gastronomski identitet i dr.), kao i neiskorišćene potencijale za razvoj ruralnog turizma. Valorizovanje ovih resursa u turističke svrhe vodi svakako razvojnem poletu i stvaranju novih ekonomskih vrijednosti. Budući da je ruralni turizam jedna je od ključnih odrednica u projektu revitalizacije budvanskih sela, njegovom održivom razvoju je potrebno posvetiti posebnu pažnju.

Međutim, u pogledu kreiranja i ostvarivanja mogućeg scenarija razvoja ruralnog turizma budvansko zaleđe je faktički nedjeljivo. U svakom slučaju ono se mora posmatrati kao jedinstveno, međuzavisno i međuuticajno područje. Njegova tradicionalna podjela na Paštroviće, Maine, Brajiće i Pobore, sa stanovišta razvoja se ne može separatno tretirati, s obzirom na snažnu povezanost, isprepljetanost i međusobnu upućenost ovih ruralnih sredina. Stoga, iako su u zastupanoj strategiji radovi na zadatu temu za pojedine djelove budvanskog zaleđa samo formalno odvojeni, oni ipak podrazumijevaju integralistički pristup aktuelnom problemu razvoja ruralnog turizma na čitavoj teritoriji budvanske opštine.

Kao što je poznato, u pogledu vertikalne dinamike prostora opštine Budva, iza zone priobalnog pojasa (do 100 m visine nad morem) nastavlja se područje tzv. srednjeg pobrđa (od 100 do 500

m), na koje se nadovezuje pojas planinskog masiva (visine od 500 - 1.400 m). Ovaj pojas na sjeveru i sjevero-zapadu čini neposredne ogranke Lovćena, odnosno južnu podgorinu tog veličanstvenog planinskog vijenca.

U neposrednom zaleđu Budvanskog polja i zapadnog dijela Bečićke plaže počinje da se uzdiže brdsko-planinsko područje Maina (nekadašnjeg mainskog plemena), koje se na istoku graniči sa Paštovićima, na sjevero-istoku sa Brajićima, na sjeveru sa cetinjskom opštinom, na sjevero-zapadu i zapadu sa Poborima, a na jugo-zapadu sa Grbljem.

U sastav Maina ulazi deset sela - Podostrog, Duletići, Lapčići, Markovići, Lazi, Mažići, Košljun, Stanišići, Ivanovići i Boreti. Pošto Lazi i Boreti danas faktički predstavljaju neposredno predgrađe Budve i Bečića, ova nekadašnja mainska sela više ne možemo smatrati kao ruralno, već kao gradsko područje. Iz tih razloga u predmetnom radu biće prvenstveno analizirani turistički potencijali za razvoj ruralnog turizma u preostalih osam mainskih sela, koja su smještena u pojasu navedenog srednjeg pobrđa.

Treba reći da geološki sastav zemljišta pretežno determiniše reljefne forme u srednjoj zoni mainskog područja. S obzirom da ovdje dominiraju, uglavnom, krečnjačke i flišne strukture, koje se po pravilu, idući od obale prema unutrašnjosti, naizmjenično smjenjuju, u pojasu srednjeg pobrđa sriječemo vijence brdovitih uzvišenja (Dubovica, Košljun, Ostrog, Urovia, Golijen, Obla glavica i dr.), flišne udoline (Duletići - Mažići i dr.), zaravni (Viškovići i dr.), blage padine, grebene, okomite vrleti, izbrazdane doline i usjekle klisure brojnih primorskih vodotokova (rječica i potoka), kao i druge reljefne oblike. Ovakav široki spektar reljefnih formi i oblika, uz bujnu vegetaciju, obilje sunca, potpunu ekološku očuvanost životne sredine, relativnu blizinu mora i druge prirodne pogodnosti, ovu zonu čini sve privlačnijom za odmor i rekreaciju, kako domicilnog stanovništva, tako i brojnih turista.

Raznovrsni pejzažni diverzitet, očuvana priroda, čist vazduh, potpuni mir, samoća i tišina, opuštenost organizma, pješačenje, divni panoramski vidikovci i pogledi, divlji vrletni predjeli i mnogi drugi izazovi su oni bitni reperi koji mainsko područje sve više preporučuju za realizaciju programa održivog razvoja ruralnog turizma. Osnovna ideja tog vida turizma ogleda se u tome da turisti ne žive u luksuznim getima u izobilju, već da se prilagode boravku u prirodi (koja je oslobođena pritiska stiješnjenosti) i domaćim životnim navikama. Razumije se, takvom konceptu turizma treba prilagoditi turistički ponudu u ovoj zoni, putem izgradnje malih hotela, vila za odmor sa bazenima, etno-eko sela, restorana sa domaćom kuhinjom, sportsko-rekreativnih objekata i definisanja panoramskih pješačkih staza, kao i obnovom i infrastrukturnim opremanjem slikovitih ruralnih aglomeracija. Time bi ruralni turizam na području Maina predstavljao svojevrsnu dopunu turizma u priobalnom pojasu, kojeg karakterišu intenzivni turistički tokovi.

Kao što je već rečeno, na zonu srednjeg pobrđa Maina naslanja se planinski pojas, koji na sjeveru čini neposredne ogranke Lovćena. To je tipičan holokarstni teren, sastavljen od krečnjaka, izbrazdan planinskim potocima, izgrizen i izbušen škrapama, vrtačama, pećinama i jamama, koji ovom dijelu primorja daje posebnu atrakciju, dramatičnost i privlačnost. Ovakve njegove geomorfološke odlike, uz prožimanje mediteranskih i kontinentalnih vazdušnih strujanja, čine ga veoma pogodnim i izazovnim za pješačenje poznatim lovćenskim penjalištima do Majstora i Ivanovih korita.

Biogeografske vrijednosti

Biljni i životinjski svijet mainske mikroregije, uslovljen u prvom redu klimom, relativno je bogat i raznovrstan, ali nema specifičnosti koje bi ga izdvajale od susjednih primorskih krajeva.

U pogledu vegetacije na srednjem pobrđu ruralnog prostora Maina veoma je važno da je u posljednjih nekoliko decenija došlo do obnove i širenja termofilnih listopadnih šuma, sastavljenih pretežno od hrasta, običnog graba, bagrema, jasena i dr. Ovakvi pozitivni procesi su, prije svega, rezultat toga što lokalno stanovništvo, zbog opšteg rasta životnog standarda i okrenutosti turizmu, postojeći šumski fond više neracionalno ne eksploatiše za dobijanje ogrevnog drveta, ratarskih i pašnjačkih površina. To predstavlja posebnu pogodnost za naš ruralni turizam, jer ove šume značajno obogaćuju i upotpunjavaju vegetacioni dekor i pejzažni diverzitet mainskog područja.

S tim u vezi valja naglasiti da navedenom šumskom pokrivaču u sadašnjim uslovima prijeti opasnost od požara u ljetnjim mjesecima, kao i od novih investitora, koji su u proteklim godinama od domaćih vlasnika kupili ogromne zemljišne parcele za gradnju objekata i dalji biznis u vidu njihove preprodaje. U svakom slučaju brižljivim i odgovornim urbanističkim planiranjem prostora i kontrolisanom budućom gradnjom treba, u što većoj mjeri, sačuvati prirodnim putem regenerisani šumski fond, jer on predstavlja značajan činilac za turističku rekreaciju i realizaciju koncepta ruralnog turizma na prostoru Maina.

Od gajenih južnih kultura najrasprostranjenija je maslina, zatim ovdje može dobro da uspijeva vinova loza, smokva, agrumi (pomorandža, mandarina i limun), kivi, badem, nar, i dr. Od srednjoevropskog voća može da se uzgaja breskva, trešnja, jabuka, kruška, kajsija i dunja. Međutim, zbog naglog razvoja turizma, nekontrolisane gradnje objekata, kao i raširene pojave prodaje placova zainteresovanim kupcima, sve više se zapostavlja podizanje i uzgoj domaćeg voćarstva. Ono se sada, uglavnom, svodi na gajenje veoma malog i ograničenog broja primjeraka na tijesnim okućnicama oko privatnih stambenih objekata, u prvom redu više zbog njihove dekorativne funkcije i stvaranja hladovine, a manje zbog lukrativnog značaja sredozemnog voća.

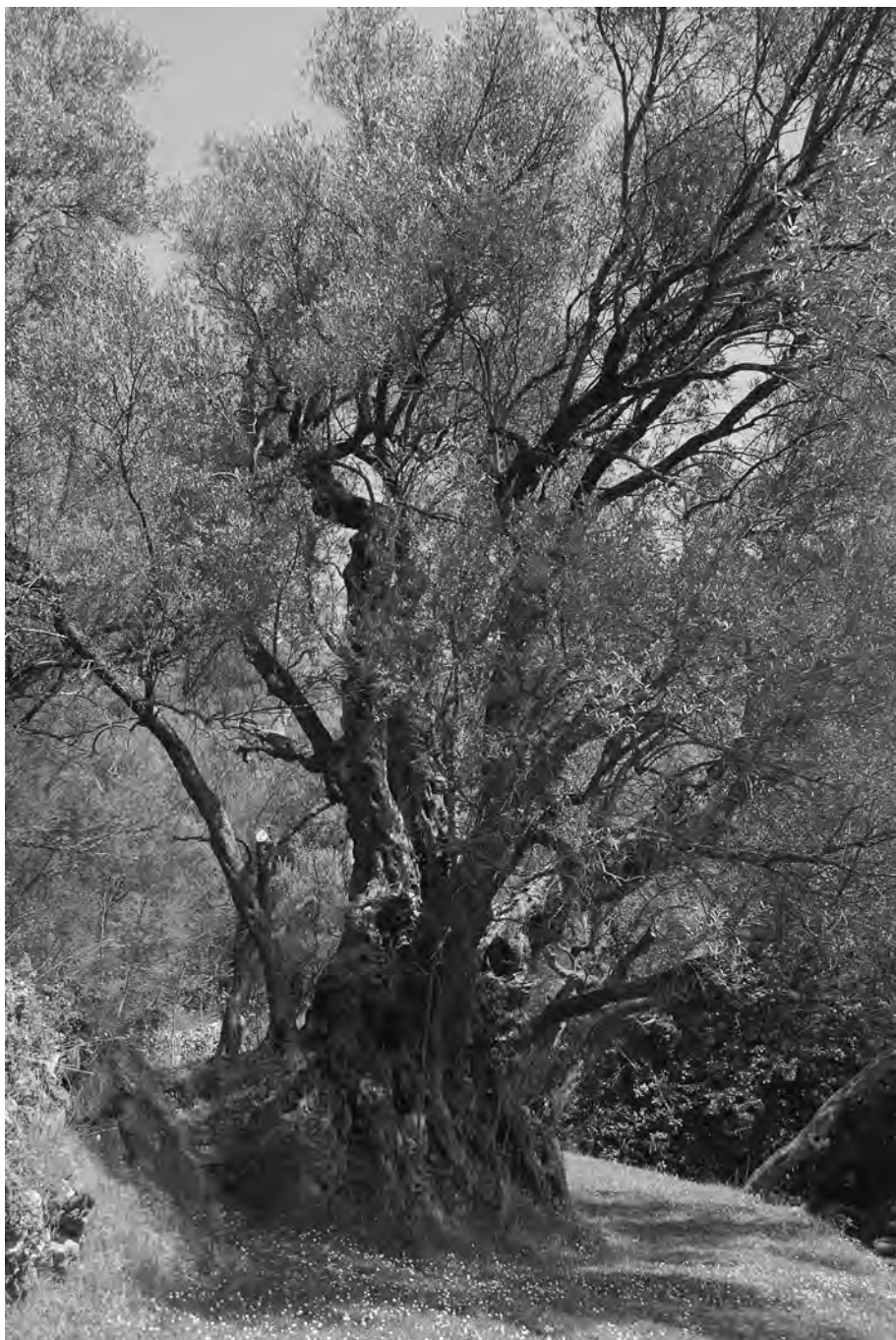

Posebnu ambijentalnu vrijednost atraktivnog vegetacionog dekora Maina (do nadmorske visine od 400 m) čine zasadi maslina, kao ovdje od iskona autohtone voćarske kulture. Treba reći da se na teritoriji opštine Budva, a time i Maina, broj maslinovih stabala iz godine u godinu osjetno smanjuje. Ovakvu nemilosrdnu i bezobzirnu „sječū maslina“, koja je posebno bila izražena u proteklih 20-tak godina, izazvala je nekontrolisana bespravna gradnja i neplanska urbanizacija na budvanskom primorju. Ukoliko se ne stane na put ovoj višestruko negativnoj pojavi, postoji realna opasnost da u dogledno vrijeme ovo drvo života i simbol Mediterana sasvim nestane sa pejzažne slike budvanskog priobalnog pojasa i srednjeg pogrđa. Da se to ipak ne bi desilo velika odgovornost pada na planere i nosioce urbanističkog razvoja budvanske opštine, kako bi se na svim nivoima razrade prostorno-planske dokumentacije osigurala potpuna zaštita preostalog maslinarskog fonda.

U bogatstvu stoljetnjih maslinovih zasada postoji jedan izuzetni primjerak - **Velja maslina u Ivanovićima**, koja je stara više od 2.000 godina. Prema predanju stablo potiče još „iz doba Ilira“. Spada među nekoliko najstarijih maslinovih stabala na svijetu, koja su starija od dva milenijuma. Samo je još pet maslina slične starosti u svijetu. To su Sveta maslina u Jerusalmu (ispod koje se Isus molio i tajno družio sa svojim sljedbenicima), zatim maslina u Tunisu (pamti punske ratove iz III i II vijeka stare ere), maslina u Palermu u Italiji, Stara maslina u Baru, te najstarija od njih, ona u Atini pod kojom je sjedio i razmišljao Platon (živio u V i IV vijeku stare ere).

Više od dvije hiljade godina Velja maslina iz Ivanovića je nezamjenljivi dio vizuelnog i duhovnog identiteta budvanskog primorja. Preživjela je burne događaje i još je tu. Stoji razgranato i ponosno, kao monumentalni spomenik prirode, kojim je proglašena 1994. godine. Impozantnih je dimenzija. Visoka je 11 metara, a prečnik njenog debla iznad same zemlje iznosi nevjerovatnih

Velja maslina

četiri metra (njen obim pri korjenovom vratu iznosi 12,5 metara). Pripada sorti „žutica“ i vrlo je dobro očuvana. Korijenje joj je duboko razgranato pod zemljom iz koje crpi životne sokove. Opire se suši, vjetrovima i drugim nedaćama, kojih je ovdje bilo napretek u proteklih dvije hiljade godina. Iako je ona simbol mira, pod njenim krošnjama mira je bilo veoma malo. Češće su pojave bili ratovi, patnje i stradanja, koja su joj se duboko urezala u neno kvrgavo i čvornovato stablo.

Ova blagorodna starica još uvijek rađa plodove. Velja maslina je, prema sjećanju njenih vlasnika, u tzv. rodnom godinama davala jedan mlin maslina, što znači oko 250 kilograma ploda i 40 litara ulja.

Iako je prije 20-tak godina, kao svojevrsni spomenik prirode, zaštićena zakonom, ona još uvijek čeka na svoju potpuniju zaštitu, prezentaciju i turističku valorizaciju.

Fauna budvanskog područja pripada mediteranskoj sub-zoni. Od raznovrsne divljači najčešće se srijeće divlja svinja, zec, lisica, kunica, šakal, jazavac i lasica, dok se vukovi rijetko pojavljuju. Posljednjih godina primijećen je i medvjed, kojeg ovdje ranije nije bilo. I ptičji svijet je veoma bogat, predstavljen uglavnom jarebicama, golubovima, prepelicama, patkama, šljukama, grlicama, fugama, ševama, lastavicama i drugim selicama. Orlova i drugih ptica grabljivica je sve manje. Ovaj živi svijet dekorativno upotpunjuje šaroliki svijet leptira i amfibija.

Ranije je budvansko zaleđe bilo poznato po svojim lovnim terenima, relativno bogatim raznom divljači. Međutim, u posljednjih nekoliko decenija, sa migracijom domicilnog seoskog stanovništva u grad, kao i neplanskim uništavanjem plemenite divljači, fauna je prilično osiromašila.

Sve u svemu, raznovrsni živi svijet ovog kraja je od neprocjenjive važnosti za dalji razvoj ruralnog turizma mainske mikroregije. Bujna, živopisna i mozaična mediteranska vegetacija predstavlja privlačan floristički pejzaž, koji sa turističkog aspekta ima prvenstveno dekorativnu, estetsku i rekreativnu

funkciju. Planskim i organizovanim ubacivanjem plemenite divljači, postojeći kopneni životinjski svijet bi se mogao značajno obogatiti i omasoviti, tako da bi brdoviti predjeli Maina mogli poslužiti kao interesantni prirodni rezervati za razvoj lovnog turizma.

Graditeljsko i kulturno-istorijsko nasljeđe

Graditeljsko nasljeđe na ruralnom prostoru Maina čine sakralni objekti (seoske crkve i manastir Podmaine), kuće za stanovanje, razni pomoćni objekti, vodenice, mlinovi za meljavu maslina, gumna, česme, bistijerne, kameni mostovi i dr. Treba reći da je kamen, koga ovdje ima u izobilju, oduvijek bio dominantni građevinski elemenat, što je čitavoj ruralnoj arhitekturi ovog kraja davalo prepoznatljivu slikovitost, ambijentalnost i privlačnost.

Do razornog zemljotresa iz 1979. godine mainska sela su, manje-više, pripadala razbijenom grupnom tipu naselja, kojeg su karakterisale više grupa gusto zbijenih kuća. Pri tome, ove pojedinačne skupine zbijenih kuća su međusobno udaljene, a između njih su se nalazile njive, livade i dr.

Pored prizemnih kuća (tzv. prizemljuša), najčešće su zidane kuće na dva „boja“, sa prizemljem i spratom, ali bilo je kuća i sa još jednim etažom (potkrovljem). Većina ih je građena pomoću veznog materijala (klak i pijesak), mada su neke starije prizemne kuće zidane i u suvomeđi.

Kuće su pokrивane sa koritastim crijepom, poznatim kao „tigla kanalice“. Za razliku od paštrovske kuće, ovdje je krov najčešće na dvije vode.

Treba reći da su poslije katastrofalnog zemljotresa, Mainjani i lokalna zajednica veoma malo učinili na očuvanju autentične ruralne arhitekture ovog područja. Nažalost, to nije samo slučaj

sa mainskim prostorom, već gotovo sa čitavim budvanskim zaleđem. Obično su ansambli kuća, sagrađeni prije nekoliko stotina godina, poslije potresa trajno napušteni. Kuće su i dalje razrušene i bez krova, zarasle u travu i korov, a u blizini njih su podignuti novi stambeni objekti, sa različitim stilovima i građevinskim materijalima. Svemu tome je snažno doprinijela i nekontrolisana rasprodaja placeva i starih kućišta, koje su kupovali stranci, prvenstveno radi njihove dalje preprodaje i ostvarivanja zarade na razlici u cijeni. Na taj način su naša sela izgubila svoj raniji vjekovni, autentični izgled i ljepotu.

U najavljenom programu obnove i revitalizacije budvanskih sela ovom neuralgičnom i složenom problemu se mora posvetiti posebna pažnja, kako bi se donekle ublažila i sanirala nastala devastacija ruralnog prostora u budvanskoj opštini, odnosno, u što većoj mjeri, očuvala njegova tradicijska graditeljska baština. Sve to treba, razumije se, da doprinese razvoju održivog ruralnog turizma u budvanskom zaleđu.

Svakako, najvredniji dio graditeljske baštine mainskog područja čine uspješno obnovljeni dragulji sakralne arhitekture - manastir Podmaine (ili Podostrog) i devet seoskih crkava. Gotovo svi ovi sakralni objekti su prilično stradali u rušilačkom bijesu prirode iz 1979. godine. Međutim, oni su danas faktički obnovljeni, tako da ponovo predstavljaju skladna graditeljska umijeća u svojim ruralnim sredinama.

Manastir Podmaine je sagrađen na rubu Budvanskog polja, odnosno na zemljištu koje se blago uzdiže, tako da se iz manastira pruža divan pogled na budvanski zaliv, ostrvo Sveti Nikola i na nepreglednu morsku pučinu. U istorijskim izvorima sriječemo dvoimenost ovog manastira - negdje do kraja XIX vijeka manastir se nazivao Podmaine, a od tada je češće u upotrebi naziv Podostrog. Za prvobitni naziv opredijelio se i autor zastupanog rada, jer je pod tim imenom on prepoznatljiviji kroz našu cjelokupnu istoriju.

Uz Stanjevcé, Podmaine je drugi crnogorski manastir na budvanskom području. Uloga ovih manastira, koji su se nalazili na graničnom prostoru između pravoslavlja i katoličanstva, prevazilazi lokalni značaj. Njihova istorijska i kulturna misija je tijesno povezana sa borbom za nacionalni integritet i sudbinsku povezanost naroda Crne Gore i Primorja.

U XVIII i XIX vijeku manastir Podmaine uzrasta u jedno od najznačajnijih kulturnih središta crnogorske istorije, odigravši veliku ulogu u očuvanju vjerske i nacionalne svijesti naroda ovog kraja. Sadrži kompleks zgrada sakralne, stambene i fortifikacione namjene. U sklopu manastira se nalaze dvije crkve posvećene Uspenju Bogorodice, dok dvospratna građevina služi za stanovanje i ekonomske namjene. Sam manastir je opasan visokim zidinama sa puškarnicama i okruglom odbrambenom kulom - osmatračnicom na zapadnoj strani, što ukazuje da je u prošlosti predstavljao i važan strateški objekat.

Njegovi najstariji zidovi najvjerovatnije datiraju iz XIII ili XIV vijeka, iako to još uvijek nije pouzdano utvrđeno. Prvi pisani podaci o manastiru potiču iz 1630. godine. Naime, tada je obnovljena mala crkva - kapela, zalaganjem cetinjskog jeromonaha Visariona, u doba crnogorskog vladike Ruvima I.

Poslije Požarevačkog mira iz 1718. godine manastir Podmaine se našao na teritoriji Mletačke Republike, ali pod crkvenom juridiskcijom crnogorskih vladika. Treba reći da su mitropoliti iz crnogorske vladarske dinastije Petrović-Njegoš, počev od vladike Danila, pa zaključno sa Petrom II, veoma rado i često boravili u ovom manastiru. Uostalom, tu je 1735. godine umro i sahranjen i sam rodonačelnik dinastije, vladika Danilo, inače, poznata ličnost iz „Gorskog vijenca“, koji je ovdje počivao sve do 1856. godine kada je njegove posmrtné ostatke knjaz Danilo prenio na Cetinje. Takođe, vladike Sava i Vasilije su često pohodili manastir i zdušno pomagali podizanje velike crkve na istočnoj strani manastirskog kompleksa, koja je građena sredinom XVIII vijeka.

Enterijer male crkve - kapele, koja se nalazi u prizemlju krajnjeg sjevero-zapadnog dijela manastira, oslikan je živopisom iz XVII vijeka, koji slijedi principe uspostavljene u vizantijskoj ikonografskoj shemi ukrašavanja pravoslavnih hramova.

Velika crkva, poznata kao crkva Sv. Gospođe, izdvojena je od starijih manastirskih objekata i, kao monumentalna građevina, predstavlja proizvod visokog tehničkog znanja i dobrog zanata. Prema arhitektonskoj koncepciji ona je sakralno zdanje pravougaone osnove, bez zvonika i sa polukružnom apsidom na istoku. Naos crkve u centralnom dijelu nadvisuje osmostrana kupola, a iznad portala na zapadnoj strani nalazi se velika ornamentisana rozeta. Posebnu vrijednost izgledu crkve daje fasada zidana naizmjeničnim redovima bijelog i crvenog kamena, pravilnog oblika i finije zanatske obrade. Treba reći da je u okviru najnovije obnove i revitalizacije ovog manastirskog kompleksa velika crkva Sv. Gospođe u periodu od 1997. do 2002. godine oslikana u vizantijskom stilu. Fresko-dekoracija unutrašnjih zidova je rađena u staroj tehnici na svježem malteru, što garantuje dugovječnost živopisu.

U manastiru Podmaine je rado provodio vrijeme vladika i veliki pjesnik Crne Gore - Petar II Petrović Njegoš. Za njega je, i to s razlogom, rečeno da je vladar među pjesnicima i pjesnik među vladarima. Unutar manastirskih prostorija, na spratu, nalazila se Njegoševa soba (ili „Vladičina soba“), sa prozorima okrenutim prema moru. Njegoš je dao nalog da se obnovi i ukrasi lijepa i prostrana terasa, koja se nalazi u visini manastirskih zidina i orijentisana je prema jugu (nju je saziđao vladika Sava Petrović). U središtu zapadnog dijela terase nalazi se četvrtasta „bistijerna“, čiji je gornji kameni dio sa svih strana ukrašen uklesanim reljefom sa raznim predstavama, a jedna od njih je i grb iz vremena Crnojevića. Iz arhivskih izvora je poznato da je Njegoš u ovom manastiru 1835. godine napisao „Svobodijadu“, a potom i neke djelove „Gorskog vijenca“.

Tokom istorije manastir Podmaine je često stradao od elementarnih nepogoda. Tako je u požaru 1864. godine uništena skoro

Manastir Podmaine

polovina manastirskih zdanja, da bi u bokeljskom ustanku 1869. godine manastir bio ponovo zapaljen. Najzad, u razornom zemljotresu iz 1979. godine još jednom je teško oštećen čitav manastirski kompleks. U posljednje vrijeme ovaj manastir je, međutim, bitno obnovljen i liturgijski ponovo oživljen, tako da u perspektivi može da predstavlja izazovnu kulturnu adresu za organizovanje raznih pjesničkih, pozorišnih i drugih manifestacija, koje bi zajedno sa obnovljenim manastirom bile u funkciji unapređenja kulturnog identiteta i diverziteta budvanskog kraja. Razumije se, sve to treba podvesti pod oreol jednog pjesničkog genija, kakav je uostalom Njegoš u svemu bio.

Pošto predstavljaju neizbježan dio lokalnog duhovnog identiteta i vizuelnog panoramskog kolorita, crkve na ruralnom prostoru Maina zaslužuju da se, bez šire elaboracije, u ovoj prilici pomenu:

- **crkva Sv. Petke** u Budvanskom polju (treba reći da je ova crkva bila zborna mjesto svih Maina, koji su tu vijećali i donosili odluke od interesa za čitavo pleme, vršili umire

između zavađenih porodica i bratstava, a o Đurđevom danu održavali su narodne svečanosti i razna tradicionalna takmičenja i nadmetanja),

- **crkva Sv. Jovana** i **crkvica Sv. Nikole** u Podostrogu,
- **crkva Sv. Ilije** u Duletićima,
- **crkva Sv. Spasa** u Markovićima,
- **crkva Sv. Petra** (ima status zaštićenog kulturnog dobra) i **crkvica Sv. Pavla** u Mažićima,
- **crkva Sv. Jovana** u Stanišićima i
- **crkva Sv. Gospođe** u Boretima.

Kao što je poznato, identitet određene turističke destinacije se gradi, u prvom redu, na njenom kulturnom diverzitetu, tj. na onome što su kroz istoriju ljudska ruka i um stvarali, kako bi život učinili lakšim, ljepšim i svečanijim. To se ogleda kroz ostatke kulturno-istorijskog i duhovnog nasleđa nekog kraja, odnosno kroz njegovu sačuvanu kulturnu riznicu (spomenici kulture, umjetnička djela i dr.) i duhovnu baštinu (legende, predanja, istorijske priče, pjesme, folklor, običaji, zanimljivosti i anegdote, bez kojih bi istorijsko pamćenje bilo oskudno). Razumije se, uz prirodne resurse i pejzažne karakteristike, ovo nasleđe na području Maina može osmišljenim uključivanjem u turističku ponudu pridonijeti boljem imidžu destinacije, a time i povećanju konkurentnosti našeg ruralnog turizma.

OGRANIČENJA RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU MAINA

Kao što je istaknuto, u razvoj budvanskog turizma mora biti aktivno uključeno i zaleđe, koje u uslovima kada nema dovoljno sunca i kupanja treba da privuče što veći broj „privremenih bjegunaca“, kako pojedini autori nazivaju one koji putuju na odmor. U tom smislu ruralni turizam, sa **sloganom „Doživite savršeni mir i harmoniju u živopisnim brdima“**, može da bude jedan od budućih ključnih brendova razvoja turizma u budvanskoj opštini.

Međutim, postoje brojna ograničenja koje stoje na putu svestranijeg razvoja ruralnog turizma u mainskim selima. Neka od njih predstavljaju opšta ograničenja razvoja turizma, dok druga karakterišu sam kompleks ruralnog turizma na ovom području.

Svakako, ograničenja materijalne osnove za razvoj ruralnog turizma su najizraženija. Izuzev nekoliko pozitivnih primjera (u Lapčićima i Stanišićima), na području Maina postoji relativno mali broj adekvatnih turističkih objekata za pružanje usluga smještaja, hrane i pića. Turističko uređenje i seoska infrastruktura takođe predstavljaju slabu kariku u okvirima materijalne osnove turizma na selu.

Jedan od osnovnih pragova ograničenja za razvoj ruralnog turizma u budvanskim selima tiče se same demografske, odnosno starosne strukture stanovništva. Ogleda se u notornoj činjenici da su naša sela, već decenijama, napuštena i faktički zamrla. Taj proces je otpočeo još šezdesetih godina prošlog vijeka. Naime, intenzivni razvoj turizma u drugoj polovini XX vijeka izazvao je ubrzani transfer lokalnog stanovništva iz sela u grad, tako da danas u budvanskim selima gotovo da nema aktivnih porodičnih domaćinstava. Ona su se svela na veoma mali broj staračkih

domaćinstava, koja realno ne mogu biti nosioci razvoja turizma na ruralnom prostoru.

Stoga je najvažniji zadatak kako vratiti i udahnuti novi život u ruralnim sredinama. S tim u vezi treba osmisliti strategiju za vraćanje mlade populacije na svoja seoska imanja, kao i animirati potencijalne preduzetnike da ulažu u ruralni turizam. Razumije se, ovakva strateška orijentacija mora da se zasniva na politici povoljnog finansiranja potencijalnih seoskih poljoprivrednih gazdinstava i drugih nosilaca razvoja ruralnog turizma (bezpo-vratna ulaganja, zajmovi sa dužim rokovima vraćanja kreditnih sredstava, uz grejs period i niske kamatne stope, podsticajna fiskalna politika i dr.).

Opština i država treba da obezbijede dodatni priliv investicija za poboljšanje neophodne seoske infrastrukture, kako bi se stvorili uslovi za udoban i komforan život u našim selima. Drugim riječima, nužno je razraditi plan pribavljanja neophodnih investicionih sredstava (iz domaćih i inostranih izvora, kao što su MIDAS grantovi, pretpristupni fondovi EU i sl.) na ime podrške za revitalizaciju budvanskih sela, a time i za realizaciju koncepta održivog razvoja ruralnog turizma na seoskom području.

Uz evidentnu napuštenost i zamrlost naših sela (u kojima se danas pretežno povremeno boravi), bitan prag ograničenja u uspostavljanju matrice skladnog i održivog razvoja ruralnog turizma u budvanskom zaleđu, a time i na području Maina, jeste prisutna stihija u prostornom planiranju naših sela. Nažalost, ta stihija, neodgovornost i elementarno nepoštovanje struke su kao pravila igre „snažno“ zastupljena čak i u urbanističkom planiranju najatraktivnijeg i najosjetljivijeg priobalnog pojasa. Kada se tako postupa „na pjenu od mora“ i time ležerno dozvoljava tzv. „dubaizacija“, odnosno nehumana „neboderizacija“ Budve, onda se tek u prostornom planiranju zaleđa ne vodi dovoljno računa o konzistentnosti, kvalitetu i probitačnosti budućih planova, tj. o tako nasušnoj potrebi očuvanja izvornog

ruralnog ambijenta u selima, kao važnom preduslovu za održivi razvoj ruralnog turizma.

Razumije se, sve dok se radikalno ne promijeni naš odnos prema prostoru, kao najvažnijem budvanskom razvojnom resursu, kojeg treba pažljivo, stručno i odgovorno planirati, štititi i koristiti, navedeni prag ograničenja u razvoju ruralnog turizma neće biti tako lako i jednostavno eliminisati i prevazići.

SCENARIO RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU MAINA

Imajući u vidu raspoloživu prirodnu, graditeljsku i kulturnu baštinu, proizilazi da za ruralni odmor na području Maina mogu biti tipične sljedeće aktivnosti:

- uživanje u ruralnoj scenografiji i netaknutoj prirodi,
- sportsko-rekreativne aktivnosti,
- pješaćenje, planinarenje, biciklizam i jahanje,
- obilazak prirodnih i kulturnih atrakcija,
- eno-gastronomski doživljaj destinacije,
- učešće u ruralno-turističkim manifestacijama,
- sudjelovanje u lovu i dr.

Polazeći od naprijed navedenih potencijala i konstatovanih ograničenja, moguće je izdvojiti nekoliko glavnih pravaca razvoja ruralnog turizma na području mainskih sela.

Ulaganja u turistički smještaj i infrastrukturu

Na području Maina postoju veoma skromna ponuda smještajnih kapaciteta za ruralni turizam. Od osam mainskih sela (bez Laza i Boreta), faktički jedino u Lapčićima i Stanišićima sriječemo objekte namijenjene za smještaj turista (Vile Lapčići, apartmani Lapčići, apartmani u Stanišićima i dr.). Stoga na ruralnom prostoru Maina, kao uostalom i u čitavom budvanskom zaleđu, treba stvoriti respektabilne smještajne kapacitete i druge neophodne uslove za prihvata i rekreaciju svih onih koji preferiraju aktivni boravak u netaknutoj i raznolikoj prirodi i divljini. To se može postići izgradnjom malih porodičnih hotela, vila za odmor sa bazenima,

apartmana, etno-eko sela i kampova, kao i obnovom tradicijskih, autohtonih kuća za odmor.

Kao što što je već istaknuto, bilo bi svrsishodno da se, poput primjera Hrvatske, iz pretpristupnih fondova Evropske Unije obezbijede bespovratna sredstva za ruralni turizam. Tako EU iz svojih fondova u Hrvatskoj sufinansira izgradnju ili rekonstrukciju objekata za turizam u ruralnim sredinama. Naime, sufinansira se do 50% ukupne investicije, s tim da se maksimalno bespovratno može dobiti iznos do 75.000 €. Preostali dio investicije se može financirati iz sopstvenih izvora ili iz kredita, uz kamatnu stopu od 2% godišnje. Razumije se, osiguranje ovakvog modela investiranja u Crnoj Gori bio bi snažan podsticaj razvitku ruralnog turizma u budvanskim selima.

Pored ulaganja u smještajne kapacitete i ugostiteljske objekte (sa prepoznatljivom nacionalnom kuhinjom), neophodno je stalno unapređivati lokalnu ruralnu infrastrukturu (održavanje lokalnih puteva, kvalitetno vodosnabdjevanje, adekvatno napajanje električnom energijom, odgovarajući kanalizacioni sistem i dr.), koja predstavlja bitan podržavajući faktor održivog turističkog razvoja na ruralnom području. Potrebna finansijska sredstva za podizanje zastupane infrastrukturne udobnosti budvanskih sela opština Budva i njena Turistička organizacija treba svake godine da opredjeljuju iz svojih budžeta.

Korišćenje bespovratnih (grant) sredstava za investicije u poljoprivredna gazdinstva

Ruralnog turizma na održivim osnovama ne može biti bez aktivnih poljoprivrednih domaćinstava. Njihova gazdinstva treba da predstavljaju osovinu razvoja ruralnog turizma u budvanskom zaleđu. Iz tih razloga je neophodno da opština Budva, preko svoje službe za razvoj poljoprivrede, novoformiranog edukacionog centra i

Turističke organizacije, a uz pomoć Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, organizuje info-kampanju za korišćenje bespovratnih (grant) sredstava za investicije u poljoprivredna gazdinstva u našim selima.

Kao što je poznato, u okviru Projekta institucionalnog razvoja i jačanja poljoprivrede (tzv. projekat MIDAS), Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja svake godine objavljuje poziv za dodjelu bespovratnih sredstava za investicije u poljoprivredna gazdinstva (nabavka nove poljoprivredne opreme i mehanizacije, izgradnja ili rekonstrukcija objekata za smještaj stoke, stočne hrane i mehanizacije, izgradnja različitog zaštićenog prostora, nabavka priplodne stoke, višegodišnjeg sadnog materijala i dr.). Zastupane bespovratne investicije se realizuju iz sredstava Svjetske banke i Globalnog fonda za zaštitu životne sredine (GEF-a). Visina bespovratne podrške iznosi 50% od prihvatljive investicije, s tim da se maksimalna vrijednost odobrene investicije kreće do 70.000 €. Za drugu polovinu finansijskih ulaganja u okviru prihvatljive investicije može se aplicirati kod Investiciono-razvojnog fonda Crne Gore radi dobijanja povoljnog kredita.

Kada je riječ o mainskom ruralnom području, u sklopu pomenute info-kampanje, poseban naglasak treba dati na realizaciju MIDAS grantova za razvoj kozarstva (meso, sir, surutka i dr.), vinogradarstva i proizvodnju eko vina, maslinarstva i proizvodnju maslinovog ulja, povrtarstva i dr.

Očuvanje i valorizacija turističkih atrakcija

U realizaciji predmetne strategije posebno je važno da se turističke atrakcije svake ruralne sredine optimalno koriste, valorizuju i štite od uništenja, propadanja, degradacije i nenamjenskog korišćenja. Opštepoznato je da se od turističkih atrakcija, po metodi „sitnog

veza“, mogu kreirati vrlo zanimljivi ruralno-turistički proizvodi, koji će zavrijediti pažnju i znatiželju turiste XXI vijeka.

U tom smislu, ilustracije radi, bilo bi uputno ukoliko bi se, makar djelimično, raščistio mikrolokalitet kratera nekadašnjeg vulkana na brdu Košljun, koji je još tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka zatrpan neprimjerenim odlaganjem čvrstog otpada. Time bi se ovaj interesantni geološki fenomen otrgao od zaborava i ponovo učinio dostupnim mogućim turističkim posjetama.

Među turističke zanimljivosti mainskog ruralnog prostora spadaju, iako još uvijek nedovoljno ispitani, razni podzemni i površinski kraški oblici (pećine, jame, škrape, grebeni, okomite vrleti i dr.). U toj paleti brojnih karstnih formi i oblika izdvaja se **pećina Jazbina**, koja se nalazi na strmim padinama brda Tršljikova, nedaleko od sela Ivanovići. Ova prirodna podzemna šupljina u kršu, čije su dimenzije 18 metara u horizontalnoj dužini, oko 2,5 metra u širini i oko 2,5 metra u visini predstavlja jedinstveni kraški fenomen na ruralnom području Maina. Da bi Jazbina danas postala atraktivna mikro destinacija za turističke posjete, bilo bi neophodno da se izgradi most preko potoka koji protiče pored nje. Time bi ona postala znatno dostupnija za eventualne turističke obilaske.

Još jedna pećina na području Maina mogla bi da izazove pažnju i pozornost geoturista. Riječ je o još neistraženoj **Vilinoj pećini**, koja se nalazi na prilično nepristupačnoj južnoj padini brda Ostrog, iznad sela Podostrog. Tokom ranijih decenija, za vrijeme intenzivnijih kiša, kroz njen pećinski otvor izbijala je ogromna vodena masa.

Sve u svemu, raznolika geomorfološka baština Maina predstavlja kvalitetnu osnovu za razvoj ruralnog turizma, koji je prvenstveno orijentisan na zadovoljavanje potreba savremenih nomada za aktivnim boravkom u netaknutoj i divljoj prirodi.

Pećina Jazbina

Panoramske pješačke staze

Poznato je da je cjelokupno ruralno područje Maina okrenuto prema moru. Stoga ono obiluje sa brojnim i prelijepim vidicima na razuđenu morsku obalu i na graditeljske dragulje kakvi su Stari grad Budva i Sveti Stefan. Razumije se, sve to ovo područje čini posebno pogodnim za pješaćenje i planinarenje tokom četiri godišnja doba.

U cilju stvaranja minimalne turističke infrastrukture za implementaciju koncepta ruralnog turizma trebalo bi prioritarno **obnoviti stari zapušteni austrougarski vojni put** (Budva - Lazi - Markovići - Duletići - Donji Pobori - Stanjevići). Na taj način bi ovaj put predstavljao okosnicu za širenje mreže panoramskih staza na čitavom prostoru Maina, kao i za uspostavljanje daljih, direktnih pješačkih i planinarskih veza sa poznatim i atraktivnim lovčenskim penjalištima.

U okviru mainskih pješačkih staza posebno bi trebalo afirmisati pješačke ture, odnosno itinerere „Putevi maslina“ i „Vinski putevi“, s obzirom na to da su kroz istoriju Maina maslina i vinova loza bile najrasprostranije autohtone voćarske kulture.

Itinerer „Putevi maslina“, kao izuzetno atraktivna pješačka tura, bazirao bi se na organizovanom obilasku najznačajnijeg dijela mainskih maslinjaka, počev od Kamene njive (iznad hotela „Splendid“) do sela Stanišići, gdje bi se izletnicima priredio ručak u tradicionalnom nacionalnom restoranu „Na vrh Obale“. Pored ostalog, u ovaj program bi se uključio čitav niz zanimljivosti – posjeta impozantnim zasadima maslina u Toljen Dolu, obilazak monumentalne i drevne Velje masline u Ivanovićima (sa posjetom starom mlinu za dobijanje maslinovog ulja), kao i obilazak maslinjaka u Gradinama, koji pripada selu Stanišići. Nakon ručka realizovao bi se povratak na polaznu poziciju u Bečićima.

Ovakav jednodnevni itinerer omogućio bi potencijalnim turistima da bolje upoznaju maslinu kao nespornu kraljicu Mediterana, odnosno da bliže dožive tradicionalni način dobijanja ulja putem meljave maslinovog ploda.

Treba reći da se nekada u starom selu Duletići, od starih, autohtonih sorti vinove loze, dobijalo najkvalitetnije vino u budvanskoj opštini. Pošto je ovo selo, nakon zemljotresa, posve napušteno (faktički danas u njemu više ne postoji nijedna loza), bilo bi svrsishodno da se ovdje artikuliše razvojni interes i obnovi eko proizvodnja najboljih vina, tako što bi neko od zainteresovanih preduzetnika, uz podršku lokalne zajednice, MIDAS grantova i kreditnih sredstava Investiciono-razvojnog fonda, za početak zasadio oko 5.000 čokota loza (kratošija, vranac i lisica). Time bi se stvorio motiv za implementaciju enološkog **itinerera „Vinski putevi“**. Ova kružna pješačka tura započela bi u selu Podostrog, nastavila bi se posjetom poljoprivrednom gazdinstvu, sa oglednom plantažom starih sorti vinove loze u starim Duletićima, gdje bi se razgledao vinograd i vinski podrum, kao i obavila stručna degustacija proizvedenog eko

vina i rakije. Nakon toga planirao bi se, preko Markovića, povratak na polaznu poziciju u Budvi.

Formiranje i brendiranje ruralno-turističkih manifestacija

Jedna od strateških orijentacija u razvoju održivog turizma u ruralnim sredinama mora biti formiranje i brendiranje pojedinih turističkih manifestacija, po kojima bi određeni kraj bio prepoznatljiv na širem planu. Poput Tivta, koji se prepoznaje po „Žučnica festu“, i Stoliva, kome je imanentna „Fešta kamelija“, tako bi ruralni turizam u budvanskom zaleđu mogao biti prepoznatljiv po **„Festivalu samoniklog jestivog bilja“** (šparoge, kuke, žučnica, kopriva, maslačak, čičak, čučeg, tušt i dr.), koji bi se svake godine krajem aprila mjeseca održavao na području Viškovića. Ova velika zaravan, koja pripada Mainima i Poborima, veoma je bogata raznolikim samoniklim jestivim biljem, a uz to hotel „Zamak“ bi mogao biti idealno mjesto gdje bi se pripremala i služila jela od tih divljih i ekološki potpuno očuvanih biljnih kultura.

Kao što je poznato, pored lova čovjeku je najstariji raspoloživi izvor hrane bilo samoniklo bilje, koje uspijeva tokom proljećnih mjeseci. Inače, ovo bilje je veoma bogato mineralima i vitaminima. Posjeduje brojna ljekovita svojstva koja sprečavaju pojavu mnogih bolesti i čiste ljudski organizam. Njegovo pronalaženje i branje u netaknutoj prirodi predstavlja svojevrsnu antistresnu terapiju. Drugim riječima, ko jednom učestvuje u branju šparoga time biva zauvijek očaran.

Dinamiziranje razvoja lovnog turizma

Lovni turizam, kao posebni oblik ruralnog turizma, mogao bi da bude, uz dugoročno osmišljenu politiku, određena ulaganja i

preduzimljive preduzetničke inicijative, razvojna šansa budvanskog brdsko-planinskog zaleđa. S tim u vezi treba reći da sjeverozapadni predjeli Maina (Viškovići, staro selo Duletići i dr.), sa ruralnim područjem Pobora, pružaju dobre uslove za razvoj ovog vida turizma. Poznato je da su navedene ruralne sredine ranije bile veoma bogate raznom divljači. Međutim, u proteklim decenijama dosta toga je nekontrolisano izlovljeno, tako da su budvanska lovišta danas prilično osiromašila.

U sklopu implementacije zastupane strategije posebnu pažnju i razvojnu energiju potrebno je usmjeriti na plansko i organizovano ubacivanju plemenite divljači u naša lovišta. Pošto su Italijani poznati kao naročito strasni lovci (posebno na šljuku, koja predstavlja kraljicu šume), trebalo bi da se budvansko lovačko udruženje poveže sa italijanskim udruženjima, čiji lovci organizovano dolaze u Crnu Goru radi lova. Iz ovako uspostavljene saradnje mogao bi da proistekne konkretni scenario, koji bi doprinio dinamiziranju razvoja lovnog turizma na ruralnim područjima budvanske opštine, a time i Maina.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Uz sva prateća ograničenja, ruralne sredine u budvanskoj opštini raspolažu sa značajnim potencijalom za dinamični razvoj alternativnog turizma. Pošto se do sada tom vidu turizma nije poklanjalo dovoljno pažnje, održivi razvitak ruralnog prostora mora da se nađe u središtu svih naših budućih razvojnih strategija, planova i preduzetničkih inicijativa. Kao što je poznato, time se doprinosi diversifikaciji i oplemenjavanju cjelokupnog budvanskog turističkog proizvoda, što u konačnom treba da rezultira stvaranjem dodatnih ekonomskih vrijednosti i otvaranjem novih produktivnih radnih mjesta.

Imajući u vidu kakav značaj ruralni turizam ima za svestrani, skladni i održivi razvoj budvanskog turizma, neophodno je da se što prije pristupi izradi **kataloga „Ruralno budvansko zaleđe“**, u kome bi bila predstavljena kolajna raznovrsne i privlačne ruralne baštine na teritoriji naše opštine. Pripremom i promocijom ovog kataloga, kao i pojačanim marketinškim aktivnostima prije svega Turističke organizacije opštine Budva, putničkih agencija i drugih zainteresovanih subjekata, taj impresivni mozaik prirodnog i graditeljskog nasljeđa budvanskog zaleđa bi se približio potencijalnoj turističkoj tražnji, koja sve više teži tzv. „turizmima doživljaja“.

Sve u svemu, ruralni turizam predstavlja veliki neiskorišćeni ekonomski potencijal ne samo na području Maina, nego i Budve, kao i čitave Crne Gore. Zato je ovaj vid turizma - uz jednu, razumije se, osmišljenu i konzistentnu razvojnu politiku - osuđen na uspjeh.

KULTURNO-ISTORIJSKA BAŠTINA KAO FAKTOR RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU POBORA

UVODNE NAPOMENE

Analize savremene turističke tražnje su pokazale da skoro svaki drugi turista pri izboru destinacije favorizuje netaknutu prirodu. Doživjeti lijepu i ekološki očuvanu prirodu danas spada u tri osnovne potrebe savremenog turista. U tom kontekstu sve je veći broj onih koji svoj odmor žele provesti, ne u luksuznim hotelima i drugim „betonskim tvrđavama sa krevetima“, već u renta vilama, etno-eko selima ili u manjim porodičnim hotelima, koji su - respektujući načela ambijentalne izgradnje - smješteni u netaknutoj prirodnoj sredini.

Što se tiče budvanske opštine takve prirodne ambijente srijećemo u njenom brdsko-planinskom zaleđu. Na tom području se nalazi najveći broj tradicionalnih seoskih naselja, koja su počela da se obnavljaju. Ove ruralne sredine, iako napadnute sa bespravnom gradnjom i različitim stilovima arhitekture, pružaju dobre mogućnosti za realizaciju koncepta održivog turizma upućenog na prirodu. Drugim riječima, savremeni turistički nomadi se sve

više orijentišu na doživljaje koje pružaju boravak i rekreativne aktivnosti u divljoj prirodi. Ovakav turizam podrazumijeva aktivne šetnje, pješaćenje i planinarenje, jahanje i montibajking (brdski biciklizam), kao i posjete domicilnim kulturno-istorijskim znamenitostima. Zbog relativne blizine mora, on se može kombinovati sa kupanjem i sunčanjem na plažama.

Dakle, ruralni turizam preferira onaj dio klijentele koji traži mir, odnosno koji izbjegava mjesta sa velikom haotičnom zbrkom i gužvom turista. Takve uslove pružaju, između ostalog, ruralni prostori Pobora, koji se nalaze u sjeverozapadnom dijelu budvanske opštine. Na istoku i jugoistoku Pobili se graniče sa Mainima, na sjeveru i sjeveroistoku sa cetinjskom opštinom, na zapadu i sjeverozapadu sa njeguškim selima, a na zapadu i jugozapadu sa Grbljem. Zauzimaju površinu od oko 13 km², a dijele se na Gornje Pobore, Donje Pobore i Krapinu. Stare seoske kuće, koje su, manje-više, stradale u razornom zemljotresu iz 1979. godine, grupisane su po bratstvima, tako da se pojedini odlomci sela po njima i nazivaju (Zečevo selo, Kapisodi, Pribilovići, Božovići, Vuletići, Đakonovići, Kneževići, Šumari i dr.). Kuće od ovih odlomaka su zbijene u grupi, bez posebnog reda i ulica.

Inače, područje Pobora je veoma bogato izvorima čiste, zdrave i pitke vode. Zbog značaja tih izvora za turistički ruralni razvoj Pobora u nastavku dajemo njihov popis - Rakita, Koložunj, Dolovi, Andrijina voda, Mirčetića voda, Katina voda, Dobra voda, Koritnica, Crni studenac, Mramor, Mali Jarišnjak, Veljak, Gornja voda, Milašica, Rogaljevina, Palovina, Pestinjača, Točak, Krapina, Drenovi, Kamenica, Golubinjak, Brajićeva voda, Klijeti, Za skalom Vuletića, Ljeska pod Spilom, Bobovište, Raskovina, Učurica, Mala česma i Velika česma.

Najveći poborski potok (rječica) je Velji potok, koji se idući nizvodno još naziva Drenovštica, Bačića potok, odnosno Jaška rijeka (pri ušću u Jadransko more kod plaže Jaz).

Kada je riječ o geomorfološkim i biogeografskim potencijalima za razvoj ruralnog turizma na prostoru Pobora treba naglasiti da gotovo sve ono što karakteriše mainsko područje može se odnositi i na ovu ruralnu sredinu. Isto tako, pragovi ograničenja razvoja ruralnog turizma na području Maina i Pobora su takođe prilično slični i podudarni. Iz tih razloga smatramo da nema potrebe da posebno interpretiramo i ponavljamo zastupane pogodnosti i ograničenja za područje Pobora, pošto je to prilično detaljno obrađeno u separatu o razvoju ruralnog turizma u mainskim selima, koja se na širokom prostoru (počev od Podostroga, preko Duletića i Markovića, pa zaključno sa Lapčićima) graniče sa Poborima.

Međutim, ono što teritoriju Pobora posebno izdvaja, u poređenju sa ostalim zaleđem budvanske opštine, jeste značaj i dubina istorije ovog kraja, koja je doprinijela utemeljenju i profilisanju nezavisne srednjovjekovne crnogorske države. Na južnim padinama Lovćena, koje pripadaju Poborima, kroz nekoliko vjekova odvijalo se kolosalno, državotvorno i slobodarsko djelovanje dvije znamenite crnogorske dinastije - Crnojevića i Petrovića. S tim u vezi treba reći da upravo težina te istorije, koja se vezuje prije svega za utvrđeni grad Đurđevac i manastir Stanjeviće, u kombinaciji sa domicilnom prirodnom i kulturnom baštinom, predstavlja bitan faktor za razvoj ruralnog turizma na području Pobora. Zato ćemo, u nastavku ovog rada, tom faktoru razvoja ruralnog turizma u poborskim selima posvetiti posebnu pažnju.

KULTURNO NASLJEĐE I ISTORIJSKO PAMĆENJE KAO FAKTOR RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU POBORA

U najstarijem književnom ostvarenju ljudskog roda, u *Epu o Gilgamešu*, postoji jedan stih koji glasi:

*U tvrdom kamenu uklesana su sva djela
I sve patnje.*

Kao i u navedenom stihu najstarijeg pjesnika za koga zna civilizacija, tako su i u ovom tvrdom i oskudnom podlovcenskom kamenu uklesana sva naša djela crnogorska i sve patnje crnogorske. Gotovo u svakom kamenu ovdje miruju sjenke iz naše burne i slobodarske historije. S druge strane, na svakom koraku se prepoznaju svjetlucavi tragovi i bljeskovi državotvornog angažmana Crnojevića i Petrovića, treće i četvrte crnogorske dinastije.

Sasvim je nesporno da su te dvije dinastije, djelujući na ovim prostorima u veoma dramatičnim historijskim vremenima i mijenama, dale doprinos očuvanju, afirmaciji i uzdizanju državnog, nacionalnog i kulturnog identiteta Crne Gore. Bez njihovog višeslojnog historijskog djela i vizionarske misije ne bi bilo ni savremene Crne Gore.

Crnojevići i Đurđevac

Nakon viševjekovnog naziva države Zeta, državotvorno određenje Crna Gora u najužem smislu riječi vezuje se za kolijevku i životni prostor Crnojevića, i to iz njihovog prvog razdoblja od 1385. do 1435. godine, tj. od smrti Balše II pa do rušenja njihovog utvrđenog grada na Đurđevcu i dvora na današnjoj lokaciji manastira Stanjevići. Kao što je poznato, prvobitna matična oblast Crnojevića obuhvatala je južnu podgorinu Lovćena iznad Budve i Grblja.

U toj oblasti je prvo Đurađ Đurašević Crnojević na lokalitetu sadašnjeg manastirskog zdanja Stanjevići podigao tvrđavu-dvor i povjerio je svom sinu Stefanici, koji će kasnije stati na čelo dinastije Crnojevića. U sačuvanim istorijskim izvorima ovaj dvor se pominje kao tvrđava Stefanica (ili Stipanica).

S obzirom na to da ovako lociran dvor nije pružao dovoljno sigurnosti od mogućih raznih upada, najvjerovatnije da je Stefanica Crnojević odlučio da na veoma teško pristupačnom uzvišenju - na obližnjem brdu sagradi utvrđenje Đurđevac, koje je tako nazvao u čast svog oca Đurđa (Đurađa). Ono je moglo da mu posluži da se u ondašnjim previranjima i nemirnim vremenima, sa porodicom i pristalicama, u slučaju eventualnog napada skloni na ovo znatno bezbjednije mjesto i tako organizuje uspješnu odbranu.

Na kotorskoj strani od Đurđevca i dvora Crnojevića, nalazilo se prilično veliko naselje od nekih sedamdeset kuća. U to vrijeme, stanovnici ovog poborskog naselja bili su neposredni oslonac Đurađa Đuraševića i njegovog sina Stefanice Crnojevića u kontroli-sanju njihovih interesa u kotorskom i budvanskom distriktu.

Dakle, u pomenutom dvorcu je sve do 1435. godine, dok nije na uporno insistiranje Mlečana konačno porušen u skladu sa Smederevskim sporazumom zaključenim te godine između Mletačke Republike i despota Đurađa Brankovića, sa porodicom živio Stefanica Crnojević, a u njemu je dvadesetih godina XV vijeka rođen i Stefaničin sin Ivan, znameniti gospodar Crne Gore od 1465. do 1490. godine.

Nakon što su porušeni njegovi objekti na Đurđevcu (tvrđava) i zamak koji se nalazio na Stanjevićima, Stefanica Crnojević se nastanio na Soko gradu kod sela Štitara u Lješanskoj nahiji. U vezi s tim treba reći da je ovaj utvrđeni grad u drugoj polovini XV vijeka čuvao Crnu Goru od nadolazeće turske opasnosti, omogućavajući pri tome sazdanje renesansnog Cetinja i pojavu prvih crnogorskih inkunabula.

Pošto su Crnojevići bili primorani da napuste svoju kolijevku, koju je činio planinski masiv iznad Budve i Grblja, njihovi porušeni strateški objekti na području Pobora još uvijek nijesu obnovljeni, iako od 1967. godine uživaju status zaštićenog kulturnog dobra.

Inače, danas se na Đurđevcu (nadmorska visina od 842 metra) od ovog zaboravljenog spomenika istoriji Crnojevića mogu samo vizuelno nazreti i grubo ocrtati temelji tvrđave koja je potpuno srušena. Približne dimenzije prvobitnog fortifikacionog objekta su oko 30x20 metara. Isto tako, mogu se zapaziti i temelji ranije odbrambene kule (osmatračnice) koja je činila cjelinu sa ostalim objektima.

Sa južne strane, uz nekadašnju tvrđavu, uočavaju se konture polurazrušene **crkvice Sv. Đurđa** (Sv. Georgija). „Monumentalnim načinom gradnje, dobrim zidanjem i skladnim razmjerama, ona se, iako mala, predstavlja kao jedan od najljepših spomenika graditeljstva Zete u prvom razdoblju umjetnosti Crnojevića“ (Re-dakcija za istoriju Crne Gore: *Istorija Crne Gore*, knjiga 2, tom 2, Titograd, 1970, str. 482). Očigledno, Sv. Đurđe je graditeljsko djelo veoma sposobnih i vještih neimara iz Primorja, možda čak i samih Dubrovčana (sagrađen je 1425. ili 1426. godine).

Treba reći da su spoljne dimenzije crkvice (uključujući i polukružnu apsidu) 5,5 metara u dužini i 3,9 metara u širini. Budući da debljina zidova iznosi oko 70 cm, unutrašnje dimenzije Sv. Đurđa su 4,1 metar u dužini (sa minijaturnim oltarskim prostorom, čija je dubina samo 60 cm) i 2,5 metara u širini. Crkvica je sagrađena od lijepo oblikovanog tesanog kamena, koji je poređan u dosta pravilne redove. Sa zapadne strane je ulaz, a sa istočne strane je oltar. S obzirom na to da je crkva veoma mala, za časnu trpezu je služio zidom izgrađeni donji dio malene apside. Na današnjim ostacima zidova uočavaju se dva pravougaona prozorčića - na južnoj strani i apsidi, koji se šire prema unutrašnjosti crkve. Isto tako, na sačuvanim zidovima Sv. Đurđa zapažaju se i tri četvorouglaone niše različitih dimenzija - na sjevernoj i južnoj strani, kao i ispod časne trpeze u oltarskom prostoru. Prije urušavanja krova, crkvica je bila zasvođena poluoblčastim svodom, koji se oslanjao neposredno na zidove. Ispod nekadašnjeg svoda, na bočnim stranama, bio je izveden vijenac, koji je danas očuvan na sjevernom zidu. Razumije se, vijenac je postojao i spolja, s tim da se sada opaža samo na apsidi.

Oltarski prostor crkve Sv. Đurđa

Pogled na apsidu crkve Sv. Đurđa

Ostaci crkvice Sv. Đurđa

Poznato je da je crkva Sv. Đurđa izbjegla sudbinu utvrđenog grada Đurđevca, koji je još u XV vijeku porušen do temelja. Međutim, zemljotresi koji su se ovdje često dešavali i „zub vremena“ neminovno su uticali da se ona danas nalazi u nezavidnom, polurazrušenom stanju.

S obzirom na to da lokalitet ovog nekada značajnog srednjovjekovnog utvrđenja uživa status zaštićenog spomenika kulture, krajnje je vrijeme da nadležne institucije, opština Budva i država Crna Gora osmisle najbolji način kako da se postojećoj razvalini i gomili rasutog kamena vrati i udahne život. Za početak bilo bi značajno da se osposobi prilazna staza (djelimično proširi, popravi, temeljno raskosi i očisti i dr.) do vrha Đurđevca i obnovi razrušena jednobrodna crkvice Sv. Đurđa. Ovako renovirani neposredni prilaz vrhu Đurđevca mogao bi se nazvati Ivanova staza, kao sjećanje na Ivana Crnojevića, koji je uostalom ovdje i rođen. S druge strane, obnavljanjem crkve Sv. Đurđa bio bi ispunjen dug prema dinastiji Crnojevića, koja je u jednom teškom i nemirnom vremenu, kada su se u ovim vrletnim

brdima i crnim planinama ukrštali i sukobljavali interesi Mlečana, Turaka, srpskih despota i bosanskih vojvoda, uspješno odolijevala svim tim spoljnim uticajima, pritiscima i iskušenjima, vizionarski krčeći put samostalnosti i integriteta crnogorske države.

Opredmećenjem zastupanih investicionih ulaganja (čija vrijednost ni u kom slučaju ne bi prekoračila sumu od 50 hiljada eura), Đurđevac bi, uz obližnji manastir Stanjeviće, postao omiljeno izletišta za brojne „savremene turističke nomade“, koji preferiraju pješačenje i aktivni boravak u netaknutoj prirodi. Za zaljubljenike u lovčenska „penjališta“ posebno atraktivna i izazovna pješačka tura može biti na relaciji od mitskih Stanjevića, preko Majstora (nekadašnjeg gnijezda crnogorskih komita, ustanika i slobodara) do čuvenih Ivanovih korita, nazvanih po Ivan-begu. Ovu izletničku rutu, koja sudionicima pruža doživljaje avanture, prirode, istorije i kulture, trebalo bi imenovati kao Ivanov put.

Petrovići i manastir Stanjevići

Na ostacima nekadašnjeg dvora Crnojevića, koji je porušen 1435. godine, četvrta crnogorska dinastija Petrović - Njegoš je u prvoj polovini XVIII vijeka podigla manastir Stanjeviće (nadmorska visina od 787 m), koji je uz Cetinjski manastir u stogodišnjem periodu bio njihova vladarska rezidencija.

Nastanak manastira Stanjevići (koji je nazvan po poborskom bratstvu Stanjevići, kasnije Kapisoda) vezuje se za vladiku Danila Šćepčeva Petrovića, rodonačelnika ova poznate crnogorske dinastije. Pošto je 1714. godine, u pohodu Numan-paše Ćuprilića, opustošeno Cetinje i Cetinjski manastir, vladika Danilo se sklonio u Stanjeviće, gdje je za svoje potrebe obnovio ruševine nekadašnjeg dvorca Crnojevića. Ovako obnovljeni objekat kasnije će kao dio konaka ući u sastav manastirskog zdanja.

Manastir Stanjevići (današnji izgled)

Treba reći da je vladika Danilo boravio u Stanjevićima sve do 1724. godine, kada je od novca koji je donio iz Rusije renovirao i osposobio Cetinjski manastir i tako se vratio u staru rezidenciju.

Istorijska priča dalje kaže da je za ovaj manastir posebno bio vezan vladika Sava Petrović. Ideju vladike Danila da na Stanjevićima podigne crkvu i manastir, poslije njegove smrti je ostvario vladika Sava. Tako je on 1736. godine ovdje podigao manastir i **crkvu Sv. Trojice**. U manastiru je radila škola za opismenjavanje koju je, pored ostalih, pohađao i Petar I Petrović. On je na crnogorski mitropolitski tron stupio 1784. godine i Crnom Gorom je vladao punih 46 godina (umro je na Lučindan 1830. godine, a za svetitelja je proglašen 1834. godine).

Za ovih 46 godina vladavine Svetog Petra Cetinjskog, na Stanjevićima su se zbili brojni znameniti događaji koji su obilježili njegovu epohu. Tako je Petar Prvi 1786. godine, „pri ruševinama manstirske pojate i guvna [...], vrativši se iz Rusije, najprvi odnjivio korun (krtolu), za koji do tada nijesu znali Crnogorci ni Primorci, a

od tada ne znaju za glad“ (Mladen Crnogorčević: *Crkve i manastiri u općini Budvanskoj*, Zadar, 1901, str. 25).

Svakako, pojava krompira u doba gladi bila je prelomni događaj u prevazilaženju veoma teške socio-ekonomske situacije i sveopšte nemaštine u Crnoj Gori. Usljed hroničnog nedostatka hlebnog žita i drugih životnih namirnica, tzv. „ruska krtola“, koju je, pri povratku iz Rusije, iz Trsta donio Petar Prvi i zasadio na Stanjevićima, vrlo brzo je postala osnovna biljka - hraniteljica napaćenog crnogorskog naroda.

Koliko je krompir bio važan za biološki opstanak našeg naroda najbolje svjedoči Njegošev kalendar *Grlica*, u kome će se, uz znamenite datume iz crnogorske istorije, stalno bilježiti i godine „od kako je krumpir u Crnu Goru donesen“.

Dvanaest godina nakon što je Petar Prvi zasadio prvi krompir u podllovcenskoj Crnoj Gori, u odajama manastira Stanjevići je na zemaljskom saboru održanom 1798. godine izglasan prvi zakonski akt u Crnoj Gori, *Zakonik opšti crnogorski i brdski*. Tim zakonskim dokumentom je, za ono vrijeme i tadašnje prilike, zaveden relevantni pravni poredak u ovoj, do tada, besudnoj zemlji. Na tom zemaljskom zasijedanju izabrano je i Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog (poznato u narodu pod nazivom „Kuluk“), kao centralni organ vlasti koji je brojao „pedeset činonačelnikov“. Time su postavljene temelji za sazdanje moderne crnogorske pravne države i trasiran put njenog budućeg društvenog i pravnog razvoja.

U mračnoj manastirskoj ćeliji Stanjevića, Petar I Petrović je svojom rukom napisao tekst ovog prvog crnogorskog zakonika od 16 članova. Njegovo donošenje je bio događaj od prvorazrednog značaja za Crnu Goru, koji je označio početak odlučne borbe protiv bezakonja, krvne osvete, pljačke i svakog drugog zla.

Osim toga, u Stanjevićima Petar Prvi je napisao veliki broj svojih čuvenih poslanica, namijenjenih zavađenim crnogorskim plemenima, bratsvima i pojedincima. Ove svojevrzne poruke ili „freske na kamenu“, kako su slikovito nazvane, nalaze se gotovo

u samoj ravni sa najuzvišenijim moralnim normama i zakonima, koje je iznjedrila cjelokupna ljudska civilizacija. Pisane su lijepim i čistim narodnim jezikom i imale su magičnu moć u mirenju zakrvljenih plemena i razvezivanju brojnih društvenih čvorova.

Noseći u sebi svu muku života napaćenog i violentnog naroda crnogorskog, kome uz to poštovanje reda i zakona nije bilo svojstveno, Petar I Petrović je neprestano sanjao kako da „provedri više Gore Crne“, odnosno kako da privede „nepokorne na poslušanje“. Te veličanstvene snove pretočio je u nedostižne poslanice. Preko trideset poslanica napisao je u Stanjevićima. I sve su one impresivna svjedočanstva vremena u kome su nastale. Mnoge od njih su aktuelne i neprolazne i dan danas, u XXI vijeku, kada Crna Gora pristupa evropskim integracijama.

Nadalje, prema istorijskom pamćenju i kolektivnom sjećanju Pobora i Maina, kod manastira Stanjevići, odnosno u njegovom neposrednom okruženju, Petar Prvi je svojom rukom zasadio tri hrasta u znak vjerovanja u Sveto Trojstvo - prvi na Peraj brijegu (oko 200 metara zapadno od manastirskog zdanja), drugi na ulazu u sami manastirski kompleks (ovaj mikrolokalitet je poznat pod nazivom Podhrastić), a treći pored izvora Velika česma, koji se nalazi oko 1.500 metara jugoistočno od Stanjevića. U vezi s tim, ostalo je upamćeno da je Vladika Sveti svoje slobodno vrijeme rado provodio u šetnji na relaciji Peraj brijeg - Podhrastić - Velika česma, obilazeći i pažljivo nadgledajući kako njegove biljke rastu i napreduju.

Treba reći da tri hrasta Petra Prvog, pored centralizovane hrišćanske vjerske dogme o Svetom Trojstvu, simbolizuju i tri rane koje je zadobio u bojevima na jatagan sa Turcima (dvije rane u bici na Martinićima, a treću u borbi na Ljubotinju). Po tome je Sveti Petar Cetinjski jedinstven primjer među evropskim vladarima. Držeći u jednoj ruci krst, a u drugoj isukanu sablju, on je neposredno učestvovao i krvario u borbama sa Osmanlijama. U tom plesu žednih jatagana uvijek je, sa svojim Crnogorcima, izlazio kao pobjednik, dajući nemjerljiv doprinos stvaranju novovjekovne crnogorske države.

Pošto je hrast na Peraj brijegu prije petnaestak godina nestao u požaru koji su nemarno izazvali lovci, bilo bi uputno da se dva preostala sveta i istorijska hrasta Petra Prvog, kao spomenici prirode od značaja, stave pod zaštitu zakona, kako bi se preduzele sve neophodne mjere njihove kvalitetne zaštite.

*Stari hrast
kod Velike
česme*

*Stari hrast
na Podhrastiću*

Smrću Petra Prvog manastir Stanjevići polako gubi na značaju, jer je Petar II Petrović Njegoš rađe boravio u manastiru Podmaine, kako bi bio bliže moru zbog osjetljivog zdravlja. Kao što je poznato, pod pritiskom Austrije Njegoš je bio primoran da joj proda crnogorske manastire u Primorju - Podmaine (1837) i Stanjeviće (1839). Manastir Stanjeviće Austrijanci pretvaraju u jako pogranično utvrđenje, pa je tako u bokeljskom ustanku 1869. godine manastirska građevina u velikoj mjeri oštećena i porušena. Tek u najnovije vrijeme počela je njegova obnova, koja još uvijek traje.

Uz gorostasni Lovćen, Cetinje i Cetinjski manastir, Stanjevići predstavljaju, u istorijskoj vertikali, jedan od četiri ugaona kamena na kojima je sazdano monumentalno zdanje crnogorske državnosti, odnosno, u dramatičnim i nemirnim vremenima, na jatagane izvojevana crnogorska sloboda.

Svojom burnom i bogatom istorijom, dominantnim položajem i jednostavnošću arhitekture, manastir Stanjevići je danas spomenik dostojan pažnje, koji treba, zajedno sa ostalim sakralnim objektima, što potpunije uključiti i integrisati u turističku ponudu Pobora, ali i čitavog budvanskog primorja.

Svako onaj ko još nije bio na Stanjevićima ima jaki razlog da posjeti ovo istorijsko svetište, napije se ledene lovćenske vode koja izvire neposredno ispod njegovih zidina i da se nadahne sa visokomoralnim i ljudskim vrijednostima koje simbolizije takav velikan slavne crnogorske istorije kakav je u svemu bio Petar Prvi, odnosno Vladika Sveti kako ga je još za života oslovljavao narod crnogorski.

Ostali sakralni objekti na području Pobora

Pored manastira Stanjevići, sa crkvom Sv. Trojice, i polurazrušene crkvice Sv. Đurđa na Đurđevcu, na području Pobora postoje još dvije crkve, i to:

- **crkva Sv. Nedelje** u Donjim Poborima i
- **crkva Sv. Jovana** u Gornjim Poborima.

Ove grobljanske crkve su jednostavne jednobrodne građevine sa polukružnom apsidom na istoku i zvonikom na preslicu sa tri okna, koji nadvisuje pročelje na zapadnoj fasadi.

Za crkvu Sv. Jovana vezuje se jedan veoma zanimljivi događaj, koji je opisao Stefan M. Ljubiša u pripovijesti *Krađa i prekrađa zvona*. Naime, na treći dan po božićnim pokladama 1848. godine grupa od devet Lješnjana je, iskoristivši gluho doba noći, otela zvono sa ove poborske crkve. Pošto su se vratili kući, ukradeno zvono su popeli na crkvu Sv. Petke, koju su tri godine ranije sagrađili nasred Lješkopolja.

Kada su saznali gdje je dospjelo zvono sa Sv. Jovana, Pobori oda-beru „devet druga, po stasu i po godinama cvijet poborske omladine“ i zaduže ih da preotmu zvono sa lješanske crkve. To im je i pošlo za rukom. Jedne noći, kada su „prvi kokoti zapojali“, neopaženo su skinuli zvono sa Sv. Petke i donijeli ga, na veliku radost čitavog plemena, u Gornje Pobore. Treba reći da ovo zvono, koje je bilo predmet krađe i prekrađe, dan-danas ukrašava crkvu Sv. Jovana.

Navedena istorijska priča, kao i druge legende i predanja iz ovog kraja, kao dio nematerijalne kulturne baštine, mogu da imaju veliki značaj za konverziju bogate riznice kulturnog nasljeđa i izražajne istorijske memorije u svojevrsnu turističku robu, koju savremeni turisti konzumiraju sa posebnim zadovoljstvom i senzibilitetom, naročito ako im se na pogodan način prezentiraju i saopšte.

SCENARIO RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU POBORA

U okviru Strategije razvoja ruralnog turizma u budvanskim selima, Poborima pripada svakako značajno mjesto. Ovo područje se nalazi u južnoj podgorini Lovćena, kojeg mnogi s razlogom nazivaju crnogorskim Olimpom. Razumije se, ovako povoljan geografski položaj (neposredna veza Stare Crne Gore i Cetinja sa Primorjem) je uslovio da se na prostoru Pobora, u dramaturgiji proteklih vjekova, uveliko stvarala i ispisivala burna crnogorska istorija za vrijeme dvije naše znamenite dinastije - Crnojevića i Petrovića. Upravo na tom poetskom odsjaju, nadahnuću i obilju istorije treba, u kombinaciji sa ovdje izdašnim prirodnim i kulturnim nasljedom, kreirati i implementirati scenario razvoja ruralnog turizma u ovoj sredini. U nastavku predmetnog rada pokušemo da, u kroki naznakama, skiciramo osnovne pravce razvoja održivog, alternativnog turizma na ruralnom području Pobora.

Bolja valorizacija izgrađenih turističkih kapaciteta na području Pobora

Kao što je poznato, u ovoj ruralnoj sredini su izgrađeni značajni turističko-ugostiteljski objekti (prelijepi hotel „Zamak“, etno selo „Pobori“, apartmani za izdavanje u pojedinim privatnim kućama, restoran i ribnjak u Krapini i dr.), koji predstavljaju solidnu materijalnu osnovu za razvoj ruralnog turizma. Međutim, naznačeni objekti se još uvijek, u pogledu moguće komercijalne eksploatacije, dovoljno ne koriste, što demotiviše potencijalne investitore za nova ulaganja u razvoj turističke ponude na ruralnom području Pobora.

Iz tih razloga je neophodno da se razradi konkretni marketing miks (predstavljanje ponude putem kataloga, brošura, flajera i video zapisa, priprema turističkih karata, kreiranje tržišne promocije, definisanje politike cijena, unapređenje kanala prodaje i dr.) za potpuniji i ofanzivniji nastup na tržištu i efikasniju ekonomsku valorizaciju ovih turističkih kapaciteta. U sklopu učešća na poznatim turističkim sajmovima u razvijenim emitivnim zemljama, Turistička organizacija bi morala posebno da promoviše sve aspekte, mogućnosti i domete održivog ruralnog turizma u budvanskim selima, a time i na području Pobra. Drugim riječima, u promociji Budve treba obezbijediti ravnomjernu promociju ruralnog turizma u njenom zaleđu. Na ovaj način bi postojeći turistički objekti bili približeni ciljnoj tržišnoj niši koja prije svega preferira alternativni turizam u ruralnim sredinama, što bi u perspektivi doprinijelo njihovoj boljoj iskorišćenosti.

Ruralni turizam usmjeren na prirodne i kulturno-istorijske atrakcije

Imajući u vidu naslijeđene turističke resurse ruralni turizam Pobra treba da bude prvenstveno usmjeren na prirodne i kulturno-istorijske atrakcije. Obilje prirodnih pogodnosti (netaknuta priroda, okrenutost prema moru sa prelijepim vidikovcima na budvansko primorje, izazovni planinski visovi, brojni izvori pitke vode, pećine, usjekar klisure, bujna vegetacija, živopisni pejzaži, preplitanje mediteranskih i kontinentalnih vazdušnih strujanja i dr.) i značajna kulturno-istorijska baština (sakralni objekti, legende, predanja i dr.), sa nezaobilaznim „poniranjem“ u dramatičnu nacionalnu istoriju, ovo područje čini atraktivnim za dinamički razvitak svih oblika ruralnog turizma, a prije svega prirodnog turizma, eko turizma, lovskog turizma, avanturističkog turizma, kulturnog turizma, vjerskog turizma, istorijskog turizma i dr.

Obnova manastira Stanjevići i crkvice Sv. Đurđa na Đurđevcu

Za razvitak ruralnog turizma, koji je usmjeren na kulturno-istorijske atrakcije, naročito je važno da se što prije završi obnova i revitalizacija dva najznačajnija spomenika kulture na području Pobora - manastira Stanjevići i crkvice Sv. Đurđa na Đurđevcu. Ovo je bitno tim prije, jer se radi o kulturnim dobrima koja simbolizuju dvije poznate crnogorske dinastije (Crnojeviće i Petroviće), odnosno svu težinu i kulturnu dubinu istorije Crne Gore.

Razumije se, u procesu rekonstrukcije navedenih spomenika kulture treba izbjeći sve moguće improvizacije, lutanja i olako unošenje novih graditeljskih detalja, koji mogu da izazovu degradaciju ovih značajnih istorijskih lokaliteta. U skladu sa prethodno kvalitetno urađenim i stručno revidovanim projektima obnove, potrebno je maksimalno ispoštovati i realizovati sve nužne restauratorske i konzervatorske principe, uslove i zahtjeve, kako bi se osigurala autentična revitalizacija Stanjevića i crkvice na Đurđevcu.

Pješaćenje i planinarenje

Zbog raznolikih geomorfoloških odlika, za Pobore je, među zelenim trendovima u putovanjima, posebno immanentan rast onih segmenata aktivnog odmora, koji se fokusiraju na pješaćenje i penjanje na planinske visove.

U tom smislu predlažemo nekoliko zanimljivih itinerera, koji učesnicima pružaju doživljaje atraktivne prirode, istorije i kulture.

Tako bi se **itinerer „Putevima Crnojevića i Petrovića“** odvijao na relaciji: manastir Podmaine - Krapina (osvježenje i marenda u restoranu, sa razgledanjem ribnjaka) - Donji Pobori - manastir Stanjevići - Đurđevac - hotel „Zamak“ ili etno selo „Pobori“ (večera). Zastupana izletnička, etno tura je protkana sa

raskošem boja, svjetlosti, nadahnuća i opuštanja. Zato ona predstavlja nezaboravno iskustvo, sa viškom emocija, odnosno pravi bijeg od stvarnosti.

Drugi atraktivni **itinerer „Putevima Petra Prvog“** bi se odnosio na turiste smještene u hotelu „Zamak“ i etno selu „Pobori“, kao i u vilama i apartmanima u susjednim Lapčićima. Njegova relacija bi bila: hotel „Zamak“ - Velika česma - manastir Stanjevići - Peraj brijeg - Đurđevac - Gornji Pobori - Donji Pobori - hotel „Zamak“. Treba reći da se na navedenoj pješačkoj maršruti nalaze dva preostala hrasta koja je svojom rukom zasadio Petar Prvi (kod izvora Velika česma i na Podhrastiću). Stoga ovaj itinerer može predstavljati podsjećanje i trijumf naše ljubavi prema Petru I Petroviću, koji je bez sumnje jedna od najznačajnijih ličnosti na slovenskom jugu.

Pored pomenutih pješačkih tura, naročito može biti izazovno planinarenje i penjanje na okolne poborske planinske visove, koji se nalaze na nadmorskoj visini iznad 1000 metara, kao što su Kolovir (1427 m), Rujiški vrh (1403 m), Murakovac (1387 m), Pašina glavica (1278 m), Paštrovnica (1129 m) i Nikova glavica (1044 m).

S tim u vezi treba reći da se u kolovirskom vidokrugu nalazi gotovo čitava paleta ambijentalnih i turističkih vrijednosti Crne Gore. Tako se sa Kolovira pruža raskošni panoramski vidik na slikoviti Bokokotorski zaliv, koji je pjesnik s razlogom nazvao „nevjestom Jadrana“, i Budvansku rivijeru, sa turističkim draguljem Svetim Stefanom. S druge strane, sa ove kote putniku puca pogled na goli i sivi krš nepreglednog „kamenog mora“ Katunske nahije, sa Jezerskim vrhom (na kome Njegošev grob prkosno odolijeva muzici lovcenskih gromova) i Štirovnikom, kao i na dobar dio tajanstvenog Skadarskog jezera, koje predstavlja još jedan crnogorski turistički unikat.

Penjanje na Paštrovnicu takođe može biti izazovno, posebno sa istorijskog i slobodarskog stanovišta. Kao što je poznato,

ovdje se odigrala (25. marta 1942. godine) poznata bitka između partizana i italijanskih militarista. U toj neravnopravnoj borbi i sjutradan nakon bitke, živote je izgubilo 12 stanovnika Pobora, od kojih je najmlađi imao pet godina. Pet poborskih rodoljuba je poginulo u toku same borbe na Paštrovnici, a njih sedam je stradalo hrabro braneći svoja ognjišta od daleko nadmoćnije italijanske vojske. Tom prilikom je u Poborima zapaljeno dvije trećine kuća, a uništena je i opljačkana velika imovina. U zloglasni italijanski zatvor na ostrvu Mamula odvedeno je 109 mještana, uglavnom žena i djece.

U znak sjećanja na poginule borce u borbi na Paštrovnici u Donjim Poborima je podignut spomenik, rad poznatog budvanskog vajara Stevana Luketića. Svakako, turisti koji posjećuju ruralno područje Pobora, a posebno oni koji se odluče da „osvoje“ planinski vis na Paštrovnici, treba obavezno da obidu navedeni spomenik i time odaju poštu poginulim poborskim rodoljubima.

Osim pješačkih tura u okviru ruralnog prostora Pobora, veoma su aktuelne i privlačne planinarske maršrute od mitskih Stanjevića do Ivanovih korita. Zastupani **itinerer** se može nazvati „**Ivanov put**“, po Ivanu Crnojeviću, gospodaru Crne Gore iz druge polovine XV vijeka. Jer, ovaj najznamenitiji Crnojević je rođen na Stanjevićima, a čuvena i opjevana Ivanova korita na Lovćenu nazvana su upravo po njemu.

Korišćenje GPS uređaja kod pješačenja i planinarenja

U cilju stvaranja neophodne informacione logistike za razvoj ruralnog turizma, potrebno je na precizno razrađenim kartama u elektronskoj formi unijeti podatke o tačkama definisanih planinarskih puteva i pješačkih staza, urađenog katastra speleoloških objekata i inventara stalnih izvora, kao i sačinjenog popisa kulturno-istorijskih znamenitosti i seoskih naselja na teritoriji

opštine Budva. Na ovaj način bi se omogućilo da potencijalni putnici i turisti, pomoću korišćenja GPS uređaja i savremenih operativnih sistema (Google Android), posredstvom svojih mobilnih telefona ili tablet računara, budu sami sebi vodiči prilikom obilaska raznolikih karstnih oblika i pojava, odnosno zanimljivih spomenika kulture i drugih objekata u budvanskom zaleđu, a time i na području Pobora. Razumije se, ovakva digitalna razrada i obilježavanje prirodnih i kulturno-istorijskih atrakcija na posebnim turističkim kartama, uz aktivno korišćenje GPS uređaja, doprinijelo bi dinamičnijem razvoju ruralnog turizma u budvanskoj opštini.

Dugoročni plan – izgradnja žičare od Jaza do Lovćena

U perspektivi, kada se bude realizovao ekskluzivni turistički kompleks na Jazu, može se razmišljati i o izgradnji žičare koja bi povezivala ovo hotelsko naselje sa Lovćenom i eventualno sa Cetinjem. Razumije se, usputne stanice bi se mogle predvidjeti na Đurđevcu, Stanjevićima, Koloviru, Ivanovim koritima i na Jezerskom vrhu, gdje se nalazi Njegošev mauzolej. Implementacijom zastupanog projekta žičare zatvorio bi se, figurativno rečeno, kulturno-civilizacijski krug između mjesta rođenja i mjesta gdje vječno počiva legendarni Ivan Crnojević, koji je neizmjereno zadužio istoriju Crne Gore.

Finansijska podrška razvoju ruralnog turizma

Svi mogući modeli finansijske podrške razvoju ruralnog turizma, koji su navedeni za područje Maina (opština Budva, Turistička organizacija, pretpristupni fondovi EU, MIDAS grantovi,

Investiciono-razvojnu fond, poslovne banke i dr.), mogu se odnositi i na ruralne prostore Pobora. Zato ih, u ovoj prilici, ne bi posebno elaborirali i razrađivali. Pri tome, najvažnije je da se pomenuti finansijski resursi počnu što prije operativno koristiti, kako bi se time doprinijelo unapređenju turističke ponude (u pogledu obima, raznovrsnosti i kvaliteta), odnosno implementaciji strategije održivog i skladnog razvoja ruralnog turizma u budvanskim selima.

RIJEČ NA KRAJU

Na ruralnom prostoru Pobora nalazimo, manje-više, sve ono što karakteriše i druge dijelove budvanskog zaleđa. To su netaknuta priroda, sa brojnim geomorfološkim, klimatskim i biogeografskim pogodnostima, kao i zanimljivo graditeljsko i spomeničko nasljeđe (sakralni objekti i dr.).

Međutim, na području Pobora sriječemo i neke posebnosti, koje ovu sredinu izdvajaju od ostalih ruralnih prostora budvanske opštine. Te posebnosti se prije svega ogledaju kroz ovdje prepoznatljivu istorijsku „kristalizaciju“ uzvišenih sfera crnogorskih iz vremena Crnojevića i Petrovića (brojni znameniti događaji, svjetlucavi tragovi kulturne baštine, zanimljive priče i legende i dr.). Nesumnjivo, ovaj veliki istorijski kapital se mora znalački ukomponovati u budući razvoj ruralnog turizma, kako bi se dobilo na njegovoj dinamici, privlačnosti i konkurentnosti. Razumije se, sve to treba da rezultira kroz dodatnu prinosnu snagu i zarađivačku sposobnost ruralnog turizma na području Pobora.

Uprkos prepoznavanju važnosti alternativnog turizma kao realne šanse XXI vijeka, Budva se nalazi u početnoj fazi njegovog razvitka. S tim u vezi treba reći da do sada opredmećeni projekti nijesu počivali na usvojenim strategijama i planovima razvoja ruralnog turizma, već isključivo na viziji i privatnoj inicijativi pojedinaca. Zato je bitno što se pristupilo donošenju Strategije razvoja ruralnog turizma u budvanskim selima, kako bi čitav proces kreiranja održivog turističkog proizvoda u našem zaleđu dobio na prepoznatljivosti, sadržaju i kvalitetu.

I na samom kraju kao generalni zaključak se nameće da su izazovi, koji se postavljaju pred ruralni turizam Budve, ogromni i ozbiljni, ali i dostizni, pod uslovom da svi pozvani subjekti ponesu svoj dio odgovornosti u realizaciji predviđenih strateških ciljeva, mjera i aktivnosti.

PAŠTROVSKI MANASTIR GRADIŠTE

UVODNE NAPOMENE

Manastir Gradište je veoma značajan sakralni spomenik kulture sa izuzetno vrijednim freskopisom i ikonostasnim slikarstvom. Sagrađen je na omanjem stjenovitom uzvišenju (čuviku), kao obronku paštrovskog gorja, iznad magistralnog puta Petrovac–Bar, na mjestu sa kojeg se pruža prelijepi pogled na veliku buljaričku plažu.

Prema predanju, manastir je sagrađen 1116. godine na temeljima neke antičke građevine, u čijoj blizini se nalazilo grčko-rimsko groblje. Naziv manastira izveden je iz toponima „gradina“, u značenju ostatka nekog drevnog objekta (najvjerovatnije malog ilirskog utvrđenja) koji je ovdje mogao da postoji prije osnivanja manastira. U pisanim izvorima Gradište se prvi put pominje u XIV vijeku, u poveljama iz 1305. i 1310, koje je manastiru izdao srpski kralj Milutin. Treba reći da se u istorijskoj nauci izražava sumnja u autentičnost ovih povelja, pošto se smatraju mogućim falsifikatima.¹

Tokom istorije manastir Gradište je više puta rušen, pljačkan, paljen i obnavljan. Nekoliko puta je stradao od turskih najezdi,

1 Pejović, T., Čilikov, A., *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Oktoih – Štampar Makarije, Beograd–Podgorica, 2011, str. 125.

posebno u poznatom pohodu Mahmut-paše Bušatlije preko Paštrovića 1785. godine i u Drugom svjetskom ratu, kada su ga Italijani 1941. opljačkali i zapalili.

U katastrofalnom zemljotresu iz 1979. manastir je faktički razoren. Ovakva njegova teška „havarija“ pripisuje se veoma nepovoljnim geofizičkim odlikama lokacije na kojoj je manastir podignut. Ovaj manastir, naime, sagrađen je na stjenovitim gromadama, koje su međusobno vrlo slabo povezane. S druge strane, ispod tih krečnjačkih stijena nalazi se flišni sloj koji je dobar prenosilac seizmičkih udara. Zbog ovakve geološke strukture i nestabilnosti terena crkva Sv. Save je bukvalno porušena, svod crkve Sv. Nikole se urušio, a njeni zidovi su ispucali, dok je konak pretrpio znatna oštećenja. U tlu se pojavila velika pukotina u pravcu sjever–jug, a stari grobovi su pomjereni i provaljeni. Jedino crkva Uspenja Bogorodice nije stradala jer je solidno obnovljena poslije zemljotresa iz 1967, koji je posebno pogodio Petrovac.

Crkva Sv. Nikole - pretrpjela je izuzetno veliku štetu

Manastir Gradište prije obnove

Manastir Gradište pri kraju obnove

Crkva Sv. Save nakon zemljotresa 1979. g.

Međutim, zahvaljujući značajnom prilivu nepovratnih sredstava solidarnosti iz svih republika SFRJ i izvanrednoj organizaciji posla na otklanjanju teških posljedica od razornog zemljotresa, čitav manastirski kompleks Gradište je konstruktivno saniran, restauriran i revitalizovan na kvalitetan, seriozan i odgovoran način, što zaslužuje svaku pohvalu i priznanje. To nije bio slučaj samo sa ovim znamenitim manastirom nego i sa svim ostalim objektima koji su obnavljani do 1989. godine.

OBJEKTI U SASTAVU MANASTIRA GRADIŠTE

Prema sadašnjem stanju Gradište je nalik ostalim manastirskim građevinama na području budvanskog primorja. Kao što je poznato, manastir čine tri crkve (patronalna Sv. Nikole, Sv. Save i Uspenja Bogorodice), zgrada konaka, kao i staro i novo groblje. Sačuvan je i dio odbrambenog zida sa puškarnicama, kojim je u prošlosti manastir bio opasan i zaštićen.

Crkva Sv. Nikole je nesporno najznačajniji sakralni manastirski objekat. To je jednobrodna zasvođena građevina pravougaonog oblika, dimenzija 12 x 6 m, završena polukružnom apsidom na istočnoj strani. Pročelje crkve na zapadnoj strani nadvisuje zvonik „na preslicu“ sa tri okna. Sadašnja crkva sagrađena je početkom XVII vijeka, u doba crnogorskog vladike kir Ruvima Boljevića, najvjerovatnije na ostacima nekog starog hrama za koji se pretpostavlja da potiče iz XII vijeka. „Da je na mjestu patronalne crkve Sv. Nikole u prošlosti postojao neki stariji hram dokazala su istraživanja poda teško oštećene građevine u zemljotresu iz 1979. godine. Tom prilikom otkriveni su temelji neke manje, starije crkve u dimenzijama dvije trećine od sadašnje.“²

Crkva Sv. Nikole zidana je od grubih tesanika sa jako izraženim fugama. Zidovi su joj iznutra kompletno dekorisani freskama, koje je 1620. godine naslikao čuveni zograf pop Strahinja iz Budimlje. „U složenom islikavanju crkve, pop Strahinja je imao pomagače. [...] Po sigurnom i osobenom crtežu moguće je da je pomagač – učenik bio najveće slikarsko ime XVII vijeka, kir Kozma – majstor Jovan.“³

2 Čilikov, A., *Paštrovske crkve i manastiri – zidno slikarstvo*, DPC Podgorica – Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 38.

3 Pejović, T., Čilikov, A., *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Oktoih – Štampar Makarije, Beograd–Podgorica, 2011, str. 127.

U raznovrsnoj galeriji likova, scena i višefiguralnih kompozicija freskopisa crkve posebno je zanimljivo monumentalno poprsje sa predstavom Sv. Nikole (visina poprsja iznosi 170 cm), patrona crkve, koje je oslikano između minijaturnih figura Hrista i Bogorodice na sjevernom zidu hrama. Ovako značajno uvećan lik Sv. Nikole može se objasniti željom ktitora da patron glavne crkve u manastiru Gradište bude predstavljen kao najdominantniji.

Nadalje, među najljepše i najinteresantnije freske ubraja se figura Sv. Jovana Damaskina (sirijski monah i veliki teološki pisac vizantijske provenijencije) sa čalmom oko glave, koja je predstavljena na nepristupačnom mjestu, u malom prozoru na južnom zidu crkve: „Po načinu slikanja, kao i po obradi lika, ona izrazito odskake i vjerovatno predstavlja najljepši portret u čitavom živopisu Gradišta.“⁴

Veoma je karakteristična i nesvakidašnja scena Sv. Marije Egiptске koja prima pričest. Ova grešnica, a kasnije velika pokajnica i pustinjakinja, prikazana je naga sa pregačom oko bedara.

„Slikar crkve, kao i naručioc, očigledno su znali za istaknute ličnosti ovog kraja, o čemu svjedoči i lik Stefana Štiljanovića na pilastru sjevernog zida.“⁵ Kao što je poznato, ovaj svetitelj je bio srpski despot i posljednji paštrovski knez.

Ikonostasnu pregradu, na kojoj se čuvaju vrijedni primjeri ikonostasnog slikarstva, uradio je 1795. zograf Vasilije Rafailović iz Risna, jedan od mnogih ikonopisaca iz čuvene bokokotorske slikarske porodice Dimitrijević–Rafailović. „Ovaj veliki ikonostas, nakon obnove iz osamdesetih godina prošlog vijeka, počiva na novoj oltarskoj pregradi.“⁶

4 Đurić, V., „Fresko-slikarstvo manastira Gradišta u Paštrovićima“, *Istorijski zapisi*, knjiga XVII, sv. 2, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd, 1960, str. 271.

5 Ivanović, D., „Likovna umjetnost u Budvi i okolini“, *Budva* (monografija), Oktobrih–Kultura, Budva–Beograd, 1996, str. 90.

6 Gagović, Z., *Crnogorski ikonostasi i njihovi tvorci*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Cetinje, Cetinje, 2007, str. 53.

Svetitelj sa pseće-magarećom glavom

Na ikonostasu, između ostalog, nailazimo na veoma rijetko ikonografsko rješenje svetiteljskog lika Sv. Hristifora (hrišćanski svetac i veliki čudotvorac iz III vijeka), sa životinjskom, odnosno pseće-magarećom glavom. U narodu ova ikona je poznata pod nazivom sv. magarac i predstavlja pravi turistički kuriozitet paštrovskog kraja.

Naime, u donjem dijelu ikonografske kompozicije sa predstavom Deizisa (ikonografski motiv koji prikazuje Isusa Hrista sa Bogorodicom i Sv. Jovanom Krstiteljem), predstavljeni su likovi šest stojećih figura svetitelja, među kojima je nalazi i bizarni prikaz Sv. Hristifora sa pseće-magarećom glavom.

Sv. Hristifor (u sredini sa pseće-magarećom glavom - 1795)

Treba reći da su ovakve ikonografske predstave u crkvenom slikarstvu veoma rijetke. U sakralnom slikarstvu Zapada gotovo da ih i nema, dok su u naše krajeve najvjerovatnije dospjele preko veze sa Atosom i Svetom Gorom, odnosno sa manastirom Hilandar u čijoj se kapeli nalazi slična predstava ovog svetitelja.

Postoji više legendi koje objašnjavaju zašto je u ikonografiji oslikavan (doduše, veoma rijetko) lik velikog čudotvorca

Sv. Hristifora u vidu kinokefalusa. Najpoznatija od njih govori da je on kao mladić bio neobične ljepote. Kao istinskom vjerniku ljepota je počela da mu smeta. Posebno se nije mogao odbraniti od zgodnih i nasrtljivih djevojaka. Zato je zamolio Boga da mu naruži lice. Gospod mu je uvažio molbu i tako je njegovo lice dobilo životinjski izgled.

Ikonografska predstava Sv. Hristifora u Gradištu je jedinstvena na našim prostorima i o njoj se veoma malo zna. Svako ko je prvi put vidi na manastirskom ikonostasu biva više nego iznenađen i zapanjen. Međutim, kada se posjetilac malo pribere, slatko se nasmije na ovakvo ikonografsko rješenje. Kada još čuje za legendu kako je lijepi Hristifor tražio da ga Bog naruži životinjskom glavom da bi se nekako odbranio od lijepih žena, sjetno zažali nad sudbinom ovog poznatog hrišćanskog svetitelja.

Postoji još jedna zanimljivost u vezi sa ikonostasom iz crkve Sv. Nikole. Naime, samo tri dana prije zemljotresa, 15. aprila 1979, ikonostasna pregrada na kojoj se nalazi i predstava Sv. Hristifora neobičnog lika odnijeta je u radionicu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture na Cetinju na konzervaciju. Da se to nije dogodilo, crkveni svod, koji se u potresu posve urušio, uništio bi ovaj izuzetno dragocjeni ikonopis u buljaričkom manastiru Gradište.

Crkva Sv. Save, dužine 11 m i širine 6,5 m, podignuta je 1855. na mjestu neke starije bogomolje, koja se, prema navodima pojedinih autora, pominje 1500. godine. „Podatak o postojanju crkve Sv. Save 1500. godine ne potvrđuje nijedan relevantan izvor, a, kao što je sondažno ispitivanje arhitekture pokazalo, ne može se konstatovati ni bilo kakav segment neke starije arhitekture.“⁷

7 Čilikov, A., *Paštrovske crkve i manastiri – zidno slikarstvo*, DPC Podgorica – Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 38.

Ova elegantna sakralna građevina locirana je južno od paternalne crkve Sv. Nikole i orijentisana je, za razliku od tog hrama, u „nepravilnom“ pravcu jugozapad–sjeveroistok. Zidana je u skladu s najboljim tradicijama graditeljstva u primorju. Sagrađena je kao jednobrodna zasvođena građevina, s polukružnom apsidom na sjeveroistoku. Poput crkava Sv. Trojice u budvanskom Starom gradu, Sv. Gospe u manastiru Podmaine i Sv. Nikole u Praskvici, tako je i ova crkva u manastiru Gradište zidana lijepo klesanim kvaderima bijelog i crvenog (ružičastog) kamena, koji su poređani u pravilnim redovima. U odnosu na tri navedene crkve, kod Sv. Save izostaje jedino kupola.

Ovo paštrovsko svetište ima zvonik „na preslicu“ sa tri okna. Treba reći da unutrašnji zidovi crkve nijesu bili prvobitno živopisani. Doduše, 1972. godine na njenim zidovima Dragan Marunić je oslikao freske, međutim, bez većeg umjetničkog značaja. Kao što je poznato, i ovaj freskopis je stradao u zemljotresu aprila 1979. pa su crkvu nanovo oslikali 2009. godine čuveni freskopisac Dragomir i njegova ćerka Jelena Jašović.

Iz 1864. godine potiče ikonostas koji je za crkvu uradio poznati grčki ikonopisac Nikola Aspioti sa Krfa. Najveći dio ovog ikonopisa uništen je, nažalost, u razornom zemljotresu.⁸ Iz ruševina je izvučeno i spaseno 13 ikona sa Aspiotijevog ikonostasa, koje su tokom 2016. godine konzervirane i restaurirane.

U isto vrijeme kada i crkva Sv. Nikole oslikana je i treća manastirska crkva – Uspenje Bogorodice. Ona se nalazi izvan užeg manastirskog kruga, na manjem uzvišenju sa novim grobljem, a orijentisana je u pravcu jugozapad–sjeveroistok. To je omanja jednobrodna zasvođena građevina dimenzija 6 x 4 m, koja takođe ima zvonik „na preslicu“, sa jednim oknom, i završava se polukružnom apsidom na sjeveroistoku. U tom smislu ona predstavlja tipičnu formu skromne ruralne crkvene arhitekture.

8 Novi ikonografski program u crkvi Sv. Save je, kao i onaj u crkvi Uspenja Bogorodice, naslikao arihimandrit Pavle Kalanj, sadašnji nastojatelj manastira Gradište.

Najveću vrijednost ove filijalne crkve čine freske koje je, takođe, uradio pop Strahinja iz Budimlje 1620. godine. U okviru njegovog slikarskog ukrašavanja naslikana je, između ostalog, čitava galerija najistaknutijih vladara iz loze Nemanjića, počev od Stefana Nemanje. „Prema Strahinjinoj zamisli u crkvi Uspenja Bogorodice stvoren je jedan od najzanimljivijih slikarskih ansambala, kada su u pitanju maleni hramovi sačuvani na prostoru jurisdikcije Pečke patrijaršije u toku XVI i XVII vijeka.“⁹

Najzad, manastirskom kompleksu Gradište pripada i velika građevina konaka, čiji prizemni dio služi za ekonomske i druge svrhe, a prostorije na spratu za stanovanje monaške zajednice. Treba reći i da je manastirski konak zidan od lokalnog kamena. U današnjem obliku proizvod je građevinskih radova izvedenih u XIX i XX vijeku.

9 Čilikov, A., *Paštrovske crkve i manastiri – zidno slikarstvo*, DPC Podgorica – Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 186 i 187.

RAZARANJE MANASTIRA GRADIŠTE U ZEMLJOTRESU OD 1979. GODINE

U zemljotresu iz 1967. godine objekti manastirskog kompleksa Gradište prilično su oštećeni. Stoga su, u okviru aktivnosti Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore sa Cetinja, crkva Sv. Nikole i grobljanska crkva Uspenja Bogorodice opravljene.¹⁰ Najnužniju opravku konaka i živopisanje crkve Sv. Save uradila je sama uprava manastira.

U posljednjem katastrofalnom zemljotresu koji je 1979. godine zadesio priobalno područje Crne Gore razoren je i veoma oštećen kompleks manastira Gradište.¹¹ Kao što je istaknuto, takvoj seizmičkoj destruktiji manastira naročito je doprinio nepovoljni sastav tla na kome je sagrađen, što je uostalom potvrdio i elaborat o seizmičkim i geološkim ispitivanjima s početka 1980-ih.

Kao što je u uvodnim napomenama rečeno, manastirski objekti su podignuti na stijenama koje su međusobno slabo povezane. Uz to, flišni slojevi koji čine podlogu stjenovitim gromadama dobri su prenosioci seizmičkih udara. Kako je veza između ovih krečnjačkih masa veoma rizična i slaba, prilikom potresa u tlu se pojavila velika pukotina u pravcu sjever–jug (3–6 cm u dužini od preko 100 m). Osim toga, došlo je do odvajanja pojedinih dijelova krečnjačkih stijena.¹²

10 Živopis crkve Sv. Nikole tada je, takođe, djelimično konzerviran.

11 Zvanično priznate štete na Starom gradu Budva i ostalim spomenicima kulture na području naše opštine iznosile su 1.640.883.000 dinara. Od tog iznosa se 46.241.219 dinara (ili 2,82%) odnosilo na štetu pričinjenu manastiru Gradište (podaci o navedenim štetata preuzeti su iz Izvještaja o radu RO u osnivanju "Stari grad" Budva za period 1984 – 1988, Budva, 1988)

12 *Manastir Gradište – Projekat revitalizacije – Rekonstrukcija arhitekture*, sveska II, Budva, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije, Beograd, 1985, str. 26.

Pošto su manastirski objekti temeljeni na ivicama stijena, najveće seizmičke devijacije prenosile su se na njih, tako da su oni u zemljotresu iz 1979. godine maksimalno oštećeni.

Kao najznačajniji sakralni objekat manastirskog kompleksa sa istorijsko-umjetničkog stanovišta, crkva Sv. Nikole najteže je oštećena. Svod crkve sa vrijednim freskopisom je porušen, a zidovi su osjetno popucali, pri čemu su stare pukotine nanovo otvorene i znatno povećane. Apsida hrama je takođe bila teško oštećena. Pošto objekat nije kvalitetno saniran nakon zemljotresa 1967. godine (nijesu postavljeni najvažniji konstruktivni elementi u vidu serklaža i zatega), njegovo urušavanje u potresu od 1979. godine je posljedica tog stanja.

Poslije zemljotresa 1967. crkva Sv. Save je, takođe, djelimično sanirana, ali nije ojačana serklažima i zategama, te je 1979. pretrpjela pravu havariju. Srušen je gotovo kompletan svod hrama i u potpunosti je porušen južni i dijelom jugozapadni zid sa zvonikom.

Treća manastirska crkva Uspenja Bogorodice sagrađena je na najstabilnijem terenu. Zahvaljujući toj činjenici, kao i konstruktivnom sklopu i dosljedno sprovedenoj arhitektonskoj sanaciji poslije ranijeg zemljotresa crkva nije oštećena u petnaestoaprilskoj katastrofi 1979. godine.

To se, međutim, ne može reći za konak, koji je u rušilačkom bijesu prirode osjetno oštećen. Tako su svi zidovi na ovom objektu ispucali. Ploča nad prizemljem izvukla se iz ležišta na sjevernoj strani. Krovni pokrivač je uveliko rastresen i djelimično je spao sa krova.

Velika oštećenja nastala na objektima manastira Gradište, a posebno ona na raskošnom freskopisu patronalne crkve Sv. Nikole, nametnula su primjenu visokih konzervatorskih, restauratorskih i drugih standarda koje je trebalo ispoštovati i primjeniti prilikom rekonstrukcije ovog znamenitog manastirskog kompleksa. U vezi s tim treba naglasiti da su svi subjekti

angažovani na tom složenom i izuzetno zahtjevnom obnoviteljskom i, za naše prilike, grandioznom i neponovljivom poslu (investitor, projektanti, izvođači radova, konzervatori i dr.) položili ispit i, pri tome, ispoljili visoku profesionalnu odgovornost, kompetentnost i stručnost.

OBNOVA MANASTIRA GRADIŠTE

Imajući u vidu sva teška oštećenja nastala na manastiru Gradište u razornom zemljotresu od 15. aprila 1979, najvažniji zadatak bio je da se odmah podupiračima obezbjedi dio neurušenog svoda na crkvi Sv. Nikole (na kome je još 1620. godine oslikan dio živopisa).

Taj posao su obavili konzervatori Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. Zahvaljujući tome, u seriji kasnijih potresa, nije se potpuno srušio svod na ovom svetilištu.

Sljedeći prioritetni zadatak, koji je morao relativno brzo da se realizuje, bila je djelimična sanacija manastirskog konaka kako bi se u njemu osigurao prostor za skladištenje fragmenata oštećenog freskopisa crkve Sv. Nikole, odnosno kako bi se u prostorijama konaka moglo nesmetano i bezbjedno raditi na restauraciji ovog poznatog srednjovjekovnog fresko-živopisa. S tim u vezi, treba reći da je ekipa stručnjaka Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije bila angažovana na spašavanju živopisa. Oni su sve fragmente freskopisa koji su se nalazili pod masom šteta brižljivo izdvojili i smjestili u sanirani manastirski konak. Uslovi koji su vladali u prizemnim prostorijama konaka bili su gotovo idealni za čuvanje i rad na freskama.

Kao što je poznato, za obavljanje poslova iz nadležnosti opštine Budva na obnovi i revitalizaciji Starog grada i ostalih spomenika kulture na području ove opštine (a time i manastira Gradište), kao i za upravljanje sredstvima koja su – po osnovu jugoslovenske solidarnosti – pripadala Budvi, formirana je Radna organizacija u osnivanju „Stari grad“ Budva.¹³ Organ upravljanja RO u osnivanju

13 Prvobitnu Odluku o osnivanju RO u osnivanju „Stari grad“ donijela je Skupština Fonda za obnovu i revitalizaciju Starog grada Budva na sjednici od 30. septembra 1983. godine. Petnaest mjeseci kasnije (tačnije 26. decembra 1984) Skupština opštine Budva donijela je Odluku o povjeravanju radova na obnovi i revitalizaciji Starog grada i ostalih spomenika kulture RO u osnivanju „Stari grad“. Ovom odlukom je, između ostalog, regulisan čitav niz mjera i aktivnosti od vitalnog značaja za zaštitu i obnovu spomeničkog nasljeđa na području opštine Budva.

„Stari grad“ bio je Savjet, konstituisan na delegatskom principu, sa 18 delegata, od kojih je polovinu delegirao osnivač (opština Budva), a polovina je bila iz redova stalno zaposlenih u RO u osnivanju.¹⁴

Prije početka sanacionih radova na manastiru Gradište obavljena su opsežna geomehanička, geofizička i geološka ispitivanja i istraživanja. Navedene istražne radove izveli su Građevinski institut iz Zagreba i Zavod za ispitivanje građevinskog materijala iz Nikšića.

Nakon toga pristupilo se izradi projektne dokumentacije za rekonstrukciju i revitalizaciju manastirskog kompleksa. Ove poslove je obavio Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije iz Beograda.

U skladu sa urađenim elaboratom o geološko-seizmičkim ispitivanjima nastale pukotine i kaverne u tlu su injektirane. Isto tako, realizovani su i drugi zahvati na saniranju terena (podziđivanje pokretnih krečnjačkih stijena i sl.). Na ovaj način je značajno poboljšana stabilnost tla na kome je sagrađen manastir, što je naročito važno zbog amortizovanja destrukcije prilikom eventualnih budućih seizmičkih udara.

Građevinske radove na manastirskom kompleksu Gradište (crkvi Sv. Nikole, crkvi Sv. Save, konaku, uređenju porte i dr.) izveli su Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije iz Beograda, a dijelom RO Komar iz Donjeg Vakufa i RO Geosonda iz Beograda. Radovi su se odvijali od 1986. do 1988, a predmetna investiciona ulaganja realizovana su po godinama na sljedeći način:

a) 1986. – 123.754.020 dinara

b) 1987. – 112.615.209 dinara

c) 1988. – 22.969.487 dinara

UKUPNO: 259.338.716 dinara.

14 Od 1986. do 1989. u svojstvu predsjednika opštine Budva obavljao sam dužnost predsjednika Savjeta RO u osnivanju.

Ključni građevinski radovi na sanaciji crkve Sv. Nikole, kao najznačajnijem sakralnom objektu u kompleksu manastira Gradište, bili su:

- konsolidacija temelja crkve,
- ugradnja armiranobetonskih vertikalnih i horizontalnih serklaža,
- izrada obloge od kamena preko betonskih površina,
- preziđivanje rastresenih zidova crkve i zvonika „na preslicu“,
- injektiranje jezgra zida oko vertikalnih elemenata konstrukcije,
- vraćanje dijelova svoda u prvobitni položaj pomoću hidrauličnih dizalica,
- sanacija svoda zapadnog traveja,
- obrada pukotina na spoljnoj strani zidova uz dersovanje fasade,
- pokrivanje krova novom ćeramidom uz dodavanje očuvane stare ćeramide,
- izrada hrastovih greda (zatega),
- izrada nove ikonostasne konstrukcije (pregrade),
- opravka vrata i prozora i
- odvajanje osnovnog objekta od stijenske mase prošlicavanjem stijene.

Radove na zaštiti i konzervaciji freskopisa u crkvi Sv. Nikole izveo je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije. Na početku ovih poslova prioritetni zadatak bila je preventivna zaštita fresko-maltera, kao i realizacija neophodnih istraživačkih radova. Uporedo s tim poslovima odvijala se aktivnost na obradi fragmenata izvađenih iz štuta. Tokom 1987. godine radilo se na konzervaciji živopisa, tj. na plombiranju, injektiranju, opšivanju i čišćenju zidnih slika od raznih naslaga (prljavštine i dr.). Nakon toga nastavljena je obrada fragmenata tako što su oni prvo identifikovani i složeni po kompozicijama. U 1988. godini radilo

se na definitivnoj identifikaciji i obradi fragmenata, s tim što su paralelno izvođeni radovi na postavljanju maltera na površinama bez živopisa. Konačna konzervacija živopisa u patronalnoj crkvi Sv. Nikole završena je 1989. godine.

Kao što je poznato, crkva Sv. Save je u zemljotresu porušena mnogo više nego hram Sv. Nikole. Međutim, olakšavajuća okolnost bila je što ona nije, poput Sv. Nikole, bila ukrašena vrijednim freskama koje je trebalo sačuvati i konzervirati.

Poslije statičke konsolidacije temelja, prilikom sanacije crkve Sv. Save primijenjena je metoda izrade armiranobetonskog platna na unutrašnjoj strani objekta i obložnog zida od kamena na spoljnoj fasadi. U podu hrama urađena je armiranobetonska ploča, koja čini sastavni dio sistema kompletne konstrukcije objekta. Ova ploča je ujedno premostila postojeće krečnjačke stijene u tlu.

Zatim je, kao osnova za novi svod, iznad vijenca ugrađen serklaž. U sklopu obnove lijepo rezani tesanici kojima je crkva bila ozidana pažljivo su nakon obilježavanja demontirani. Poslije ugrađivanja konstruktivnih elemenata ovi kameni blokovi su vraćeni na prvobitna mjesta. Treba reći da su za zidanje uglavnom upotrijebljeni kameni kvaderi sa samog objekta, a jedino dijelovi koji su uništeni načinjeni su od novog klesanog kamena.

Osim toga, u skladu sa usvojenim projektom rekonstrukcije, opredmećeni su i drugi značajni poslovi na obnovi crkve Sv. Save (stolarski, pokrivački, enterijerski i drugi radovi).

Kao što je već navedeno, dobar dio radova na objektu manastirskog konaka obavljen je još tokom ljeta 1979. godine. Međutim, radi stvaranja uslova za normalno i komforno korišćenje konaka bilo je neophodno da se u okviru obnove čitavog manastirskog kompleksa realizuju dodatni građevinski i građevinsko-zanatski radovi. Svi ovi poslovi izvedeni su u skladu sa utvrđenim projektom rekonstrukcije i detaljnim uputstvima konzervatora. Na taj način je postignuta potpuna mjera skladnog uklapanja objekta konaka u cjelinu manastirskog kompleksa Gradište.

U porti manastira, odnosno u dvorištu kompleksa urađeni su značajni radovi na nivelisanju terena, popločavanju, ozelenjavanju, prezentaciji otkrivenih ostataka odbrambene arhitekture, rekonstrukciji ulazne kapije, popravci grobnica i dr. Navedeni poslovi na uređenju porte izvršeni su u duhu poštovanja ideje o potrebi očuvanja autentičnosti i prvobitnih vrijednosti manastirskog kompleksa.

Zbog komfornog i normalnog funkcionisanja manastira Gradište obezbjeđeno je stalno snabdjevanje vodom i električnom energijom. Izgrađen je, takođe, i sanitarni čvor, a da bi se obezbjedio pristup posjetiocima kroz maslinjak izrađena je pješačka staza sa odmorištima. Najзад, postojeće proširenje uz jadransku magistralu iskorišćeno je za formiranje parkinga, a kolski put do manastira nanovo je betoniran.

PAŠTROVSKI MANASTIRI – IZUZETNI SAKRALNI DRAGULJI ZA RAZVOJ KULTURNOG TURIZMA

Kao što je poznato, turisti iz glavnih emitivnih zemalja pokazuju sve veće interesovanje za kulturni turizam, odnosno za kulturnu i duhovnu baštinu receptivnih područja. Prema podacima Svjetske turističke organizacije oko 37% svih međunarodnih putovanja uključuje elemente kulture. Istovremeno, iz godine u godinu sve više raste broj turista čija je glavna težnja da dožive autentičnost određenog kulturno-istorijskog ambijenta.

Prema tome, razvitak savremenog turizma teško se može dugoročno osigurati bez potencijala kulturne baštine. To znači da je kulturni turizam danas primarni uslov održivog turističkog razvoja.

S tim u vezi treba reći da su u Crnoj Gori, a i šire, rijetki krajevi koji, poput paštrovskog, na tako malom prostoru obiluju dragocjenim kulturnim i istorijskim nasljeđem. Srednjovjekovni manastiri, brojni živopisani sakralni objekti, rimski mozaici, bogata duhovna baština (autohtone legende, narodna predanja, zanimljive istorijske priče, pjesme, folklor, običaji i dr.) i još mnogo toga čini drevni ambijent, odnosno bogatu riznicu romantične prošlosti Paštrovića.

Šest obnovljenih manastirskih kompleksa (Gradište, Reževići, Praskvica, Rustovo, Duljevo i Vojnići) posebna su vrijednost paštrovskog kraja po čemu je on danas prepoznatljiv.¹⁵ Nesumnjivo je da su manastiri s ovog područja pravi graditeljski i sakralni dragulji. Svi su osnovani u srednjem vijeku i svaki od njih je priča za sebe.

¹⁵ Na Crnogorskom primorju postoji 13 aktivnih manastira. Od tog broja se čak devet manastira nalazi na području budvanske opštine (uz šest paštrovskih, to su još Podmaine, Stanjevići i Podlastva). Dakle, na našem čitavom primorju, izvan teritorije opštine Budva, postoje još samo četiri manastira (Savina u Herceg Novom, Banja kod Risna, Sv. arhanđel Mihailo na Prevlaci kod Tivta i Žanjice na ulazu u Bokokotorski zaliv).

Uz ostale mnogobrojne i raznovrsne spomenike kulture, paštrovski manastiri, kao najljepša i najotmenija zdanja naših starih neimara i slikara, treba da postanu okosnica razvoja kulturnog turizma, odnosno mamac za privlačenje turista zahtjevnih specifičnih interesa, najčešće dobrih platežnih mogućnosti.¹⁶

Svakako, među paštrovskim manastirima kompleks Gradište, sa najvrednijim freskama na Crnogorskom primorju i veoma zanimljivim ikonografskim predstavama (poput Sv. Hristifora neobičnog lika i dr.), predstavlja izuzetnu umjetničku i sakralnu vrijednost budvanskog kraja. Iz tih razloga on bi mogao da se nađe u samoj žiži interesovanja turista koji ovdje borave.

16 Dugogodišnji starešina manastira Reževići arhimandrit Mardarije Šišović (inače, mnogo poštovan i omiljen u budvanskom kraju), jedan je od prvih ljudi koji je, još sedamdestih godina prošlog vijeka, prepoznao potrebu povezivanja kulturnog nasljeđa i sektora turizma. Za njega se može slobodno reći da je bio pionir u razvoju tzv. kulturnog turizma kod nas, time što je svojevremeno doprinio potpunijoj integraciji manastira Reževići u turističku ponudu budvanskog primorja.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kroz istoriju je manastir Gradište više puta paljen, rušen i obnavljan. Njegovo posljednje katastrofalno stradanje desilo se u razornom zemljotresu 1979. godine. Međutim, vrijeme tada nije stalo za ovaj izuzetni sakralni dragulj, kao uostalom ni za ostale brojne spomenike kulture na Crnogorskom primorju koji su u potresu pretrpjeli znatna oštećenja. Naprotiv, zahvaljujući ogromnoj jugoslovenskoj solidarnosti i prilivu značajnih nepovratnih novčanih sredstava, ono je uveliko radilo na tome da se pojavi ljepši, obnovljeni i revitalizovani manastir Gradište, kakav danas imamo.

Od 1985. do 1989. godine vrijedne ruke projektanata, neimara i konzervatora iz Beograda, Zagreba, Donjeg Vakufa, Cetinja, Nikšića i iz drugih krajeva ondašnje Jugoslavije uspješno su završile radove na sanaciji i revitalizaciji manastirskog kompleksa Gradište. Time su manastiru vraćeni spoljni izgled, konstruktivna stabilnost i kulturni sjaj minulih vjekova, sa svojim neponovljivim osobenostima.

Na kraju, treba reći da raskošno budvansko kulturno nasljeđe, uključujući i manastir Gradište, zaslužuje potpuniju kulturno-istorijsku i turističku valorizaciju. Da bi se to ostvarilo neophodno je da opština Budva donese petogodišnji program razvoja kulture, kao i strategiju razvoja kulturnog turizma na svom području. Razumije se, u ovim razvojnim dokumentima bi se, na kompleksan i sveobuhvatan način, osmislilo svestranije integrisanje raznovrsne kulturne baštine u turističku ponudu Budve, kako bi se u njihovom prožimanju i simbiozi gradio destinacijski brend budvanskog turizma.

LITERATURA I IZVORI

1. Gagović, Zdravko, *Crnogorski ikonostasi i njihovi tvorci*, Cetinje, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, Cetinje, 2007.
2. Duletić, Vlado Đ., *Budva od mita do stvarnosti*, Vlado Đ. Duletić, Budva, 2010.
3. Đurašković, Lucija, „Manastiri u okolini Budve“, *Budva grad kralja Kadma* (monografija), Copyright–Patent, Budva, 2009.
4. Đurić, Veljko, „Fresko–slikarstvo manastira Gradišta u Paštrovićima“, *Istorijski zapisi*, knjiga XVII, sv. 2, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd, 1960.
5. Ivanović, Dragana: „Likovna umjetnost u Budvi i okolini“, *Budva* (monografija), Budva, „Oktoih“ Beograd, „Kultura“ Beograd, 1996.
6. Luketić, Miroslav, *Budva – Sv. Stefan – Petrovac*, Obod – Turistički savez Budva, Budva–Cetinje, 1966.
7. Luketić, Miroslav, „Status sakralnih spomenika na području Budve“, *Boka 18 – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, SIZ kulture i nauke Herceg Novi, Herceg Novi, 1986.
8. *Manastir Gradište – Projekat revitalizacije – Rekonstrukcija arhitekture*, sveska II, Budva, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije, Beograd, 1985.
9. Martinović, Dušan J., *Budvanska rivijera*, Obod, Cetinje, 1973.
10. Pejović, Tatjana, Čilikov, Aleksandar, *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Oktoih – Štampar Makarije, Podgorica–Beograd, 2011.
11. Stošić, Ljiljana, „Kult Svetog Hristofora kinokefala na Balkanu“, www.kalamus.com (4. novembar 2016).

12. Uređivački odbor, *Zemljotres u Crnoj Gori*, Republički komitet za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove Izvršnog vijeća SR Crne Gore, Titograd, 1988.
13. Čilikov, Aleksandar, *Ikone u Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore Cetinje – CID, Podgorica, 2015.
14. Čilikov, Aleksandar, *Paštrovske crkve i manastiri – zidno slikarstvo*, DPC Podgorica – Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2010.

ODRŽIVI RAZVOJ ČELOBRDA KAO BISERA RURALNOG TURIZMA

UVODNE NAPOMENE

Najdragocjeniji prostor na budvanskom primorju, ali i šire na čitavom Jadranu, pa i Mediteranu, jesu Paštrovići. Po svojim prirodnim karakteristikama ovo područje predstavlja svojevrsni geografski ansambl i pejzažni dragulj. Na veoma malom prostoru susrijeće se obilje raskošnih prirodnih raznolikosti. Otuda i toliko nadahnutih opisa paštrovskog primorja. „Zbilja bi rekao da se ovdje priroda igrala, kada je svoje čudesno djelo na mahove stvarala“ - pisao je sa oduševljenjem Stefan M. Ljubiša o svom rodnom kraju. Odista, priroda i istorija na ovom prostoru tkali su od pamtivijeka do današnjih dana brojne piktoreskne pejzaže, koji po Jovanu Cvijiću, čuvenom srpskom geografu, predstavljaju „jedno od najljepših primorja, sa intimnim i skrivenim lučnim zatonima, pod čistim peskom i šljunkom, s bujnom vegetacijom, sunčan kraj“.

Priobalno područje Paštrovića, koje se pruža do 100 metara nadmorske visine, u proteklih pet i po decenija predstavljalo je ključni, noseći i najvažniji turistički i ambijentalni potencijal Paštrovića, koji je izazvao ubrzani transfer lokalnog stanovništava iz paštrovskih sela u priobalni pojas, uz samo more. Taj transfer je

dodatno podstaknut katastrofalnim zemljotresom iz 1979. godine, u kome su teško stradale mnoge seoske aglomeracije. Zastupani procesi su neminovno uslovlili da se brojne napuštene i oštećene kuće, sa okućnicama i drugim zemljišnim parcelama, prodaju za-interesovanim kupcima (tzv. vikendašima), koji su u velikoj mjeri bili generatori bespravne gradnje (i svega onoga pratećeg što ona donosi - nove stilove arhitekture i gradnje, nove, ovom ambijentu, neprimjerene građevinske materijale i dr.), kako u priobalnom, tako i na ruralnom prostoru Paštovića.

Pred razornim naletom turbo kapitalizma i pretjerane urbanizacije (koja je ovdje s pravom nazvana „budvanizacijom“), nastupilo je krajnje vrijeme da se oglasi zvono za uzbunu, kako bi se, kroz odgovornu, stručnu i primjerenu razradu odgovarajuće prostorno-planske dokumentacije (prostorno-urbanistički plan, detaljni urbanistički planovi, lokalne studije lokacije, urbanistički projekti i dr.) obezbijedio skladni i ravnomjerni razvoj ovog područja na održivim socijalnim, ekonomskim i ekološkim osnovama. Na taj način bi domicilne prirodne resurse, koje smo sami naslijedili od svojih predaka, donekle sačuvali za buduće generacije. Na takvo ponašanje nas obavezuje planetarno usvojena i nasušna politika i principi održivog razvoja, koju je u svemu podržala i prihvatila i država Crna Gora.

Što se tiče brdskog zaleđa Paštovića (predio od približno 100 do 500 metara nadmorske visine), u njemu se izdvaja nekoliko ruralnih prostora izrazite posebnosti i značaja. Pored ostalih, jedno od tih slikovitih ambijentalnih bisera, najviše geomorfološke i biogeografske vrijednosti, jeste i područje Čelobrda, koje se nalazi neposredno iznad Svetog Stefana, Miločera i manastira Praskvice.

Vrhovni princip u kreiranju programa održivog razvoja Čelobrda, koji treba da posluži kao polazna osnova za razradu odgovarajućih lokalnih planskih dokumenta za ovo ruralno područje, treba da bude očuvanje prostorno-pejzažnog identiteta

i autentičnih prirodnih i stvorenih vrijednosti zastupanog lokaliteta. Ukoliko se ovakav pristup primijeni u razvojnom tretiranju ne samo Čelobrd, već i čitavog budvanskog zaleđa, doprinijeće se oblikovanju i stvaranju jednog strasnog utočišta raznolikih turističkih doživljaja, kojima sve više teže savremeni turistički nomadi. Razumije se, dodatno generisanje domicilnih prepoznatljivosti i potpuna ekološka i estetska zaštita lokalnih prirodnih i antropogenih vrijednosti može Budvansku rivijeru da transformiše u destinaciju koja nudi više od mora, više od ljeta, više od sunca i više od klasičnog porodičnog odmora.

Pogled na Čelobrd sa mora

ALTERNATIVNI VIDOVI TURIZMA

Kao što je poznato, tokom svog razvoja turizam je prolazio kroz različite faze, od individualnog (turizam povlašćenih grupa) do masovnog turizma, da bi krajem XX vijeka došlo do tržišnog pomjeranja od masovnog prema tzv. alternativnim, selektivnim ili specifičnim vidovima turizma, kao odgovor na masovni plažni turizam.

U okviru raznovrsnog spektra alternativnih vidova turizma posebno se izdvaja ruralni turizam, koji predstavlja značajan činilac u aktiviranju i održivom razvoju seoskih područja, očuvanju lokalnog identiteta, afirmaciji tradicije i običaja, zaštiti prirode, očuvanju i revitalizaciji tradicijske graditeljske baštine i primjerene izgradnje novih struktura, te u jačanju autohtone i ekološke poljoprivredne proizvodnje. Pošto značajno pomaže razvoju ruralnih krajeva na održivim socijalnim, ekonomskim i ekološkim osnovama, ruralni turizam se s razlogom može smatrati budućnošću svjetskog turizma.

Inače, ruralni turizam se, kao širi pojam od samog seoskog turizma, definiše kao oblik turizma koji podrazumijeva sve aktivnosti turističkog karaktera u ruralnom području. Kao selektivni oblik turizma, on u sebi obuhvata ekoturizam, geoturizam, agroturizam, brojne aktivnosti u prirodi, ruralno iskustvo, kulturni turizam, vjerski turizam, lovni turizam, avanturistički, izletnički turizam, pripremu tradicionalne hrane, zavičajni turizam, turističke ceste, puteve i staze, izradu suvenira i druge slične oblike turizma.

Drugim riječima, klatno savremenog turizma se sve više pomjera ka tzv. „turizmima doživljaja“. Pošto su u svojim sredinama preopterećeni svakodnevnom dinamikom posla i sivilom života (*Kuća pos'o, pos'o kuća...*), turisti na odmoru žele da obnove energiju

i dožive nove inspiracije, u potrazi za neobičnim i živopisnim predjelima, kulturnim zanimljivostima, „svjetlucavim“ tragovima drevne prošlosti i nagovještajima drugačije budućnosti.

Dakle, današnji turista se ne zadovoljava klasičnom ponudom i uslugom. Poenta turizma više nije dovesti gosta, smjestiti ga u hotelskim „tvrđavama“ i betonskim soliterima, dobro ga nahraniti i dati mu plažu, more i sunce. Turizam XXI vijeka zahtijeva raznovrsna događanja tokom čitavog dana i on je u potpunosti usmjeren na gosta, koji u takvim okolnostima ima status malog božanstva.

Umjesto standardne i uobičajene „klasike“, turisti sve više traže inovativne turističke ponude, suprotne svjetove, inscenacije i dodatnu emocionalnu korist (atraktivni ambijent, netaknutu i divlju prirodu, autentičnost, nezaboravne avanture, neobična iskustva, iznenađenja, podsticaje i dr.). Drugim riječima, savremeni turisti žele da vide i dožive nešto sasvim drugo. To drugo i neobično, između ostalog, mogu naći na ruralnom prostoru u budvanskom zaleđu, koje potencijalnim turistima nudi piktoreskne pejzaže, poetiku kamenih gromada, sunovratne udoline, udaljenost od svakodnevnice i tajanstvene staze za pješaćenje i planinarenje, sa prelijepim vidicima na neponovljivi priobalni dragulj Budvanske rivijere. Jedno od tih atraktivnih, izazovnih i prepoznatljivih područja je svakako i Čelobrdo u Paštrovićima.

SCENARIO ODRŽIVOG RAZVOJA ČELOBRDA

Program održivog razvoja ruralnog područja Čelobrda, koje zahvata površinu od 234.400 m², treba da se zasniva na uzajamnom i skladnom prožimanju i optimalnom kombinovanju raznih vidova alternativnog turizma (agroturizam, kulturni turizam, pješačenje i planinarenje i dr.) i autohtone poljoprivredne proizvodnje (maslinarstvo, vinogradarstvo, južno voće, ekološko povrće, branje samoniklog jestivog bilja i dr.). Ovakav model razvoja Čelobrda temelji se prije svega na harmoničnoj integraciji domicilnih prirodnih resursa i mogućnosti, s jedne, i kulturno-istorijskog i graditeljskog nasljeđa, s druge strane.

Razumije se, zastupani razvojni scenario treba da rezultira u punoj turističkoj valorizaciji ovog ruralnog područja na održivim osnovama. Iz tih razloga neophodno je da se predmetni scenario dosljedno, stručno i odgovorno pretoči u buduće lokalne planske dokumente Čelobrda (lokalna studija lokacije i dr.). U tome ne smije biti nikakvih brzopletih improvizacija, podlijevanja megalomanskim pojedinačnim interesima i pravljenja neprincipijelnih kompromisa. Jer, današnja generacija je ove prelijepe mediteranske krajolike, poput Čelobrda i drugih ruralnih paštrovskih bisera, nasijedila od svojih predaka, koji su, radeći na najtežim poslovima u američkim rudokopima za bijedne nadnice, nesebično slali novac za održavanje i uvećanje svojih imanja i stvaranje drugih vrijednih nekretnina u svom zavičaju. Kao što su oni iskazivali visoku samosvijest, brigu i odgovornost za svoje potomstvo, tako i sadašnji Čelobrđani (ali ne samo i oni) treba da se okrenu budućnosti i da budućim pokoljenjima ostave unaprijedene i oplemenjene prirodno-ekološke, ekonomske, socijalne i kulturne vrijednosti svog rodnog kraja.

Pri tome, najvažnije je da se spriječi nemilosrdno uništenje prostora (tzv. „žderanje“ prostora), putem favorizovanja neturističke

izgradnje sekundarnih stambenih jedinica, koja doprinosi derogiranju prirodnog ambijenta i pejzažne atraktivnosti. Negativni fenomen neselektivne i hipertrofirane gradnje vila i stanova za povremeno (vikend) stanovanje, kojim je već decenijama okupiran naš priobalni pojas, ne smije se ponoviti u budvanskim selima. Jer, time bi ona izgubila dio svoje izvornosti, identiteta i unikatnosti, kao i realne razvojne šanse za njihovu efikasnu ekonomsku, odnosno turističku valorizaciju.

U kontekstu naprijed navednog, scenario održivog razvoja područja Čelobrdra treba da se zasniva na opredmećenju pet strateških razvojnih zadataka, i to:

a) na autentičnoj obnovi i revitalizaciji starih kuća, odnosno autohtonih seoskih aglomeracija (Čelobrdro, Marovići, Rustovo, Slanjina i Krute), uz neznatnu izgradnju novih stambenih jedinica na brižljivo odabranim lokacijama,

b) na zaštiti Ambijentalno-spomeničke cjeline na vrhu Čelobrdra i realizaciji projekta „Muzej u slobodnom prostoru“,

Čelobrdro i Marovići

- c) na razvoju agroturizma,
- d) na razvoju kulturnog turizma i
- e) na rekreativnom pješačenju, planinarenju i montibajkingu (brdskom biciklizmu).

Isto tako, na ovim razvojnim ciljevima i zadacima i svim onim što oni nužno podrazumijevaju i obuhvataju, potrebno je da se zasniva kristalizacija buduće Lokalne studije lokacije „Čelobrdo“, koja mora da uvaži i ispoštuje pokazatelje i smjernice date u *Studiji o obnovi i revitalizaciji sela u zaleđu* (autora prof. dr Vladimira Marcure, 2000), kao i stavove Ministarstva održivog razvoja i turizma Vlade Crne Gore br. 04-894/1 od 4. aprila 2012. godine povodom neprihvatanja predloga navedena Lokalne studije lokacije.

Autentična obnova starih seoskih aglomeracija i izgradnja novih ambijentalnih objekata

Osnovni cilj u održivom turističkom razvoju područja Čelobrda ogleda se u tome da autohtone seoske aglomeracije (Čelobrdo, Marovići, Rustovo, Slanjina i Krute) budu markirane i maksimalno očuvane, tako što će se obezbijediti autentična obnova i revitalizacija svih starih kuća, napuštenih kućišta, dvorišta, ulica i javnih prostora, uz uklanjanje novih objekata koji se sa svojom arhitekturom ne uklapaju u ambijent starih sela. Oblikovana matrica zastupane obnove mora da respektuje tradicijsku paštrovsku kamenu kuću (čija spratnost je S+P+1), sa prepoznatljivim rukopisom lokalne arhitekture (voltovima, kamenim terasama, jednovodnim krovovima pokrivenim „tiglom kanalicom“, dvorištima ograđenim kamenim zidom, kućama u nizu sa jednom krovnom ravni i zajedničkim šljemenom i dr.). Ovakva arhitektura paštrovske kuće odlikuje se izrazitom jednostavnošću, skladnim proporcijama, brižljivo oblikovanim pojedinim elementima (konzole na prozorima, kameni pragovi oko njih, kameni sjednici na terasama i dr.) i njihovom dosljednom primjenom.

Na ovaj način tradicionalni model paštrovske kuće ostavlja utisak višeslojne povezanosti i usklađenosti njene arhitekture i prirode.

Broj kuća koje u okviru buduće Lokalne studije lokacije „Čelobrado“ treba obnoviti, odnosno izgraditi kao potpuno nove objekte, definisan je u naznačenoj *Studiji o obnovi i revitalizaciji sela u zaleđu*, koju je u svemu podržalo i Ministarstvo održivog razvoja i turizma. Ovom studijom, koja treba da predstavlja polaznu osnovu za kreiranje i izradu navedene Lokalne studije lokacije, predviđena je obnova i izgradnja ukupno 58 kuća¹. Njihova strukturalizacija ima sljedeći izgled:

Zona tradicionalne seoske izgradnje			Zona nove izgradnje, kao i tradicionalne seoske izgradnje		Ukupno planiranih kuća različitih Tipova
Broj starih tradicionalnih kuća koje treba obnoviti	Broj kuća za rekonstrukciju (nova kuća u gabaritu stare)	Broj novih kuća koje treba podići u maniru starih	Broj trajnih kuća koje treba podići mjesto provizornih	Broj novih kuća u području nove gradnje	
17	17	4	3	17	58

Takođe, veličinu urbanističkih parcela, dimenzije i spratnost objekata neophodno je uskladiti sa smjernicama iz pomenute *Studije o obnovi i revitalizaciji sela u zaleđu*, koja treba da bude sastavni dio projektnog zadatka za izradu Lokalne studije lokacije „Čelobrado“.

Prije izrade naznačene Lokalne studije lokacije potrebno je sačiniti Ekološku analizu i program bio, geo i pejzažnog diverziteta, kako bi se sačuvalo svako maslinovo stablo, kao i drugi značajni primjerci i zasadi domicilnog biljnog fonda.

1 Zastupana preporuka o obnovi i izgradnji treba da predstavlja gornju granicu, koja bi se respektovala do 2025. godine. Razumije se, nakon potpune realizacije ovih programskih smjernica, mogla bi se razmotriti mogućnost dodatne izgradnje jednog malog broja novih objekata.

Zona nove ambijentalne izgradnje (objekti zauzimaju do 1/5 parcela, čije površine iznose minimalno 1.000 m², spratnost najviše P+1, s tim da potkrovlja nijesu dozvoljena), čija arhitektura treba da se maksimalno oslanja na tradiciji kamene paštrovske kuće, mora se nalaziti na primjerenom udaljenosti od zona postojećih seoskih naselja. U vezi s tim treba reći da objekti male visine (najviše do 7,5 metara) i male gustine najmanje narušavaju postojeći prirodni ambijent Čelobrda. Prema tome, u zoni nove ambijentalne izgradnje nije dozvoljena gradnja apartmana u višespratnim objektima, što znači da se isključuju kolektivni vidovi stanovanja. U skladu sa tim predviđena je izgradnja samo jedne stambene jedinice u jednom objektu na definisanoj urbanističkoj parceli.

Prostor koji se nalazi iznad, odnosno sjeverno od postojeće saobraćajnice na vrhu Čelobrda može se definisati kao zona na kojoj je dozvoljena prizemna izgradnja ekskluzivnih vila, sa bazenima, na urbanističkim parcelama od minimalno 1.000 m². Po dubini, ova zona se prostire do postojeće trase dalekovoda.

Neobnovljeni niz kuća na Čelobrd

Zaštita ambijentalno-spomeničke cjeline na vrhu Čelobrda i realizacija projekta „Muzej u slobodnom prostoru“

Vrh Čelobrda treba tretirati kao ambijentalno-spomeničku cjelinu, koju odlikuje jedinstven panoramski doživljaj najljepšeg dijela Jadrana, dominantnost samog lokaliteta, konfiguracija i markantnost siluete masiva u prostoru, izuzetni geografski položaj i očuvanost prostora, prirodna posebnost, istorijski i mistični Jegorov put, Memorijalni spomenik palim Čelobrđanima, opšteprihvaćeno mjesto tradicionalnog narodnog okupljanja i jedinstven scenski prostor.

Dakle, ovaj lokalitet se, po svojim brojnim karakteristikama i pogodnostima, izdvaja od ostalih cjelina na području Čelobrda. Stoga je predio vrha Čelobrda potrebno zaštititi ne samo prostornim planovima višeg i nižeg reda. Zbog svojih neponovljivih prirodnih i kulturnih vrijednosti, neophodno je uspostaviti njegovu potpunu zakonsku zaštitu kao kulturnog dobra od lokalnog značaja u skladu sa članom 35 Zakona o kulturnim dobrima („Službeni list Crne Gore“, broj 49 od 13.08.2010). Drugim riječima, vrh Čelobrda (u smislu člana 11 i 12 navedenog zakona) treba tretirati kao ambijentalnu vrijednost, odnosno kulturni pejzaž, čiji je karakteristični izgled rezultat akcije i interakcije prirodnih i antropogenih faktora kroz duži vremenski period.

S druge strane, vrh Čelobrda spada u komplementarne turističke vrijednosti koje se valorizuju u simbiozi sa ostalim domicilnim turističkim atrakcijama ovog ruralnog prostora, upotpunjavajući turistički proizvod čitave destinacije i povećavajući vrijednost primarne turističke ponude. U tom smislu Ambijentalna cjelina vrha Čelobrda se ekonomski najbolje može valorizovati kroz njegovu naglašenu kulturno-scensku, izletničku, ugostiteljsku i eventualno zabavnu funkciju.

Ovaj lokalitet treba da bude zaštićen i, u izvornoj formi, sačuvan kao jedan od najljepših vidikovaca na čitavoj istočnoj obali

Jadrana. Isto tako, on se mora zaštititi i kao područje od posebnog memorijalnog karaktera. Naime, na ovom prostoru je još 1972. godine podignut spomenik u znak sjećanja na 15 djevojaka i mladića iz malog sela Čelobrda, koji su u Drugom svjetskom ratu nesebično dali svoje mlade živote za sunce slobode, koje nas danas tako toplo obasjava.

Kao što je poznato, na vrhu Čelobrda se već pune četiri decenije održavaju skupovi antifašista i poštovalaca Narodnooslobodilačke borbe. To je ujedno i mjesto gdje se svake godine održava centralna 13-julska proslava za čitavo područje opštine Budva. Pored spomenika palim za slobodu, ovdje se završava i poznati Jegorov put, koji ima istorijski i kulturni značaj.

Iz tih razloga prostor na vrhu Čelobrda i oko spomenika palim borcima, neophodno je, u svim budućim planskim dokumentima, definisati i zaštititi kao javnu površinu i kulturni pejzaž, i to na minimalnoj udaljenosti od 150 metara od samog spomenika, što je, uostalom, bilo predviđeno ranijim projektnim zadatkom za izradu Lokalne studije lokacije „Čelobrd“. S tim u vezi bilo bi uputno da se, putem posebnog urbanističkog projekta, osmisli i razradi ovaj najvredniji i najatraktivniji prostor vrha Čelobrda, kako bi se oplemenio i sačuvao od moguće urbanističke degradacije.

Kroz izradu zastupanog urbanističkog projekta, ovdje se, eventualno, jedino može dozvoliti izgradnja jednog manjeg, prizemnog, nenametljivog i, u postojeći slikoviti ambijent, savršeno uklopljenog ugostiteljskog objekta, ozidanog u kamenu i pokrivenog „tiglom kanalicom“, u kome bi se nudili domaći proizvodi i domaća pića.

Isto tako, na ovom vidikovcu može doći u obzir i izgradnja kamenog gumna ili manjeg amfiteatra, koje bi moglo da posluži kao atraktivni scenski prostor za izvođenje manje zahtjevnih pozorišnih predstava, održavanje književnih večeri i folklornih manifestacija. U ljetnjim mjesecima gumno bi moglo da posluži kao atelje pod vedrim nebom za studente Likovne akademije sa Cetinja i slikare iz pojedinih umjetničkih kolonija iz regiona.

Vidikovac bi trebalo dodatno planski ozeleniti sa zasadima maslina od domaće sorte „žutice“.

U neposrednoj blizini sela Čelobrdno može se osmisлити i ostvariti projekat „Muzej u slobodnom prostoru“, odnosno „Muzej na otvorenom“, koji bi se mogao nazvati kao „Muzej Viganj“. Za potrebe ovog muzeja trebalo bi realizovati tradicionalnu i prepoznatljivu paštrovsku kamenu kuću (sa voltovima, terasom sa kamenim sjednikom, bistijernom, krovom na jednu vodu i dr.). Unutrašnjost ove kuće (muzeja) sadržala bi karakteristični restaurirani stari paštrovski namještaj, pokućstvo, ognjište sa verigama, posuđe, ukrasne predmete, oruđa za rad i dr. U muzeju bi svoje mjesto našla paštrovska narodna nošnja, stare ikone, kao i ostali proizvodi domaće i narodne umjetnosti. Ovako osmišljen muzej, sa izvornim i primamljivim paštrovskim ambijentom, bio bi otvoren za posjete turistima, učenicima, studentima i dr. Time bi ova etnografska muzejska zbirka predstavljala svojevrsnu dopunu turističke ponude ne samo Čelobrdna, već i cijelih Paštovića „od Kufina do Babina vira“.

Razvoj agroturizma

Kao što je poznato, u prošlosti Paštovića, a time i Čelobrdana, poljoprivreda je bila najvažnija djelatnost. Na to zorno ukazuju brojni, doduše, zapušteni džardini (bostani i zgrade), vrtiće i potkutnjice na ovom prostoru. Danas sve to može da se iskoristi za razvoj agroturizma na ruralnom području Čelobrdna. Stoga, uz predviđenu autentičnu obnovu i revitalizaciju starih seoskih aglomeracija, nepohodno je posebnu pažnju posvetiti zaštiti, obnovi i valorizaciji ovih poljoprivrednih površina.

Treba reći da je, prije nekoliko decenija, Međunarodni komitet za spomenike i mjesta donio, u zajednici sa Međunarodnom federacijom pejzažnih arhitekata, tzv. *Florentinsku povelju* o istorijskim hortikulturno-arhitektonskim kompozicijama koje treba čuvati,

štititi i unapređivati kao bitne elemente regionalnog identiteta i kao mjesta od posebnog turističkog interesovanja. U tom smislu paštrovski džardini i potkutnjice² sada se javljaju kao svjedočanstvo jedne sjajne ruralne kulture. Ove tradicionalne bašte, ponovo obnovljene, izglancane i umivene, mogu i treba da se vrate u život, prvenstveno kroz razvoj agroturizma. Iz tih razloga zone potkutnjica potrebno je, kroz izradu i donošenje prostorno-planskih dokumenata, u cjelosti markirati i dosljedno sačuvati u autentičnoj formi.

Postojeće suvomeđe³ ne treba mijenjati sa betonskim ili, sa upotrebom maltera kao vezivnog sredstva, zidanim potpornim zidovima. Osim toga, u toj zoni ne smije se dozvoliti nikakva gradnja.

Kao reakcija na urbano otuđenje, kod današnjeg gradskog stanovništva javlja se želja za povratkom prirodi i životu na seoskim imanjima. U tom konteksti za savremenog turistu posebno je privlačan boravak i odmor u porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima, u posebnim prirodnim i ruralnim ambijentima, gdje se može ponuditi domaće ekološko voće, povrće, vino, rakija, maslinovo ulje, med, kulinarski specijaliteti i drugi proizvodi, kao i rad u baštama.

Sa obnovom tradicionalnih seoskih kuća, džardina i potkutnjica na području Čelobrada, na način kako je naprijed navedeno, stvaraju se uslovi za razvoj seoskih poljoprivrednih gazdinstava, koja predstavljaju nasušnu osnovu za razvitak agroturizma. Na ovim gazdinstvima treba da bude zastupljeno povrtlarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, malinarstvo, pčelarstvo i dr. Isto tako, potrebno je

2 Izvorni starinski naziv potkutnjica predstavlja nešto što je dolje, niže i pod kućom. Te tradicionalne bašte su po pravilu male, veličine pola „motike“ ili „četvrt rala“, najčešće navodnjavane, u kojima se gajilo povrće, ali i loza, smokva i maslina.

3 Suvomeđa je tradicionalni vid gradnje koji je tipičan za Primorje. Gradi se od prirodnog kamena, bez upotrebe pomoćnih vezivnih sredstava. Kao spomenici prošlih vremena, suvomeđe i potkutnjice danas predstavljaju dio autentičnog predjela i kulturnog pejzaža ovog kraja. Stoga bi ih možda trebalo proglasiti nematerijalnim kulturnim dobrom i promovisati kao dio ponude ruralnog turizma u budvanskoj opštini.

da seljačka turistička gazdinstva raspolažu sa određenim brojem domaćih životinja.

Kod obnove seoskih kuća neophodno je da se u posebnom dijelu osiguraju savremeno i komforno opremljene prostorije za boravak i spavanje turista. Na takvim gazdinstvima pružaju se usluge smještaja, prehrane i prodaje poljoprivrednih proizvoda i preradevina, a postoji mogućnost da se turisti aktivno uključe i u poljoprivredne radove.

S obzirom na to da se autentičnom obnovom starih seoskih kuća na Čelobrdi mogu obezbijediti relativno skromni smještajni kapaciteti, na revitalizovanim poljoprivrednim gazdinstvima se mogu pružati samo usluge prehrane, s tim da bi se smještaj za zainteresovane turiste organizovao u turističkim objektima bliže moru. Posjeta seljačkim gazdinstvima može da bude samo jedan dio šire paket usluge (posjeta manastiru Praskvica, pješaćenje Jegorovim putom, obilazak manastira Rustovo i Duljevo, u povratku ručak u seljačkom gazdinstvu na Čelobrdi, obilazak čelobrdskih džardina i potkutnjica, upražnjavanje sportsko-rekreativnih aktivnosti i dr.).

Imajući u vidu da se odmor na seljačkim poljoprivrednim gazdinstvima danas nalazi u fokusu interesovanja posebno stanovnika velikih gradova, koji su željni zdravog i šarolikog svijeta prirode, onda je sasvim razumljivo što se agroturizam javlja kao realna razvojna šansa na ruralnom području Čelobrdi.

U tom kontekstu potencijali ovog prostora za ekonomsku valorizaciju su veliki. Oni se preciznije mogu prognozirati tek po izradi sveobuhvatnog projekta. U sadašnjem trenutku može se napraviti njihova aproksimativna procjena.

Tako se u sektoru smještaja turista procjenjuje da može biti oko 50 kuća za iznajmljivanje na čitavom području. Prosječna dnevna cijena može se procijeniti na 150 €, a popunjenost na 100 dana pune zauzetosti, što bi dalo ekonomski prinos od oko 750.000 € na godišnjem nivou. Treba reći da u navedenoj vrijednosti nije sadržana interna realizacija autohtonih proizvoda. U vezi s tim

eksterna evaluacija samo dva ključna artikla (vino i maslinovo ulje) mogla bi dati slijedeće efekte:

Elementi	Čokoti/korijeni		Plan proizv. u kg	Normativ	Plan proizv. u lit.	Cijena po lit.	Prihod od prodaje u €
	1900-1940	Plan 2020					
Vinova loza - čokoti	4.800	10.000	20.000	50 l na 100 kg	10.000	8	80.000
Maslina - korijeni	1.200	5.000	100.000	0,15 l na kg	15.000	10	150.000
UKUPNO:							230.000

Ovo su samo aproksimacije, koje pokazuju da bi se mogao očekivati ukupan prihod od oko 980.000 € godišnje.

Dodatni efekat bi bio na zaposlenost stanovništva, gdje bi cijele porodice našle realno cjelogodišnje zaposlenje. Bilo bi angažovanja i sezonskih radnika, shodno prirodi djelatnosti, koja je izrazito radno intenzivna.

Razvoj kulturnog turizma

Poznato je da se identitet određene turističke destinacije gradi, u prvom redu, na njenom kulturnom diverzitetu, tj. na onome što su kroz istoriju ljudska ruka i um stvarali, kako bi život učinili lakšim, ljepšim i svečanijim. To se ogleda kroz ostatke kulturno-istorijskog i duhovnog nasljeđa nekog kraja, odnosno kroz njegovu sačuvanu kulturnu riznicu (spomenici kulture, umjetnička djela i dr.) i duhovnu baštinu (legende, predanja, istorijske priče, pjesme, folklor, običaji, zanimljivosti i anegdote), bez koje bi istorijsko pamćenje bilo oskudno. Uz prirodne resurse i pejzažne karakteristike, ovo nasljeđe može osmišljenim uključivanjem u turističku ponudu

pridonijeti boljem imidžu destinacije, a time i povećanju konkurentnosti turizma.

Rijetki su krajevi koji, poput paštrovskog, na tako malom prostoru obiluju sa toliko dragocjenog kulturnog i historijskog naslijeđa. Može se, i to s razlogom reći, da ovdje gotovo u svakom kamenu miruju sjenke burnog i dinamičnog puta kroz historiju.

Ono što predstavlja posebnu vrijednost i prepoznatljivost Paštovića jesu šest obnovljenih srednjovjekovnih manastirskih kompleksa. Treba reći da su paštrovski manastiri pravi graditeljski dragulji. Svi su oni osnovani u srednjem vijeku. Međutim, svaki od ovih šest manastira su posebna priča za sebe.

Na samom području Čelobrdra nalaze se dva manastira (Praskvica i Rustovo), a u neposrednom okruženju ovog područja postoje još dva manastira (Duljevo i Vojnići), dok se u širem okruženju nalaze još dva paštrovska manastira (Reževići i Gradište).

Osim toga, iz drevne prošlosti Paštovića sačuvane su brojne autohtone legende, narodna predanja i zanimljive historijske priče, koje su sastavni dio kulture i tradicije ovog naroda. Te čarobne „medaljone“ treba da učinimo djelatnim faktorom nematerijalne kulturne baštine, naročito na planu dodatne promocije našeg turizma. Jer, legende se veoma rado slušaju, lako pamte i plijene pažnju turista, postajući tako svojevrsna duhovna spona između njih i određene destinacije. Pošto one na posjetioca ostavljaju upečatljiv utisak, posebno ako mu se na pogodan način saopšte, on stiče simpatije i želju za ponovnom posjetom.

Za područje Čelobrdra posebno je zanimljiva historijska priča o Jegerovom putu, koju navodimo - u vidu uokvirenog teksta - u nastavku ovih Smjernica.

Jegorov put - čudesna priča o jednorukom graditelju iz Rusije

Visoki oficir carske Rusije Jegor Stroganov se negdje pri samom kraju XVIII nenajavljeno obreo u manastiru Praskvica, iznad Miločera u Paštrovićima. Na taj korak se odlučio nakon dvoboja sa jednim carskim kapetanom, koji je želio da izigra veliku ljubav njegove prelijepe kćerke Jekaterine. Zbog toga je Jegor svog nesuđenog zeta izazvao na dvoboj. Po ondašnjim pravilima, prvi je pucao prevrtljivi kapetan koji je tom prilikom teško ranio u ruku Stroganova. Ali, zdrava desna ruka Jegorova nije promašila - kapetan je pao smrtno pogođen.

Dugo liječenje nije pomoglo, pa se stoga Jegorova lijeva ruka morala amputirati. Kada je konačno zaliječio rane zadobijene u dvoboju, vratio se kući, ali nije zatekao svoju kćerku jedinicu i mezimicu. Punih sedam godina je uzalud lutao od manastira do manastira tražeći svoju kćerku Jekaterinu. Međutim, nije uspio da je pronađe, niti da sazna gdje se sklonila. Pritusnut velikom mukom i nevoljom stigao je u Praskvicu, gdje je starom igumanu Savu Ljubiši kazao da je Rus i da hoće da ostane i radi u manastiru. Naglasio je da jedino želi mir i da ćuti do kraja života. Svoju tajnu i nesreću nije htio nikome da povjeri.

Pošto se smjestio u zasebnu manastirsku sobu, Jegor je sebi odredio zadatak, koji se sastojao u tome da kamenim putem poveže morsku obalu sa selom Čelobrdo, koje nadvisuje Sv. Stefan i manastir Praskvicu. Naoružan gvozdenom voljom, jednom rukom je godinama krčio bespuće. Starim carigradskim maljem razbijao je sivi i ljuti primorski krš, slagao kamenje, zidajući stepenike i podzide. I tako je, malo pomalo, nastajao kameni i strmeni put, nazvan po njemu Jegorov put.

Onda je u Praskvicu, u smiraj jednog ljetnjeg dana, pristigao još jedan Rus, mladi monah Jelisej, o kome se takođe ništa nije znalo. Ovom Jelisejevom dolasku u manastir prisustvovao

je i stari isposnik Jegor. Kada je ugledao starca, tek pristiglom mladom kaluđeru su oči zasuzile, ali to niko od prisutnih nije zapazio. On će kasnije danima sjetnim pogledom ispraćati oronulog Jegora kako odlazi na posao neumornog graditelja puta.

Nakon četiri godine mladi Jelisej se teško razbolio, počeo naglo da vene i nestaje. Kada je uvidio da mu se neumitno približava kraj, zatražio je da mu zapale svijeću i u njegovu ćeliju dovedu starca Jegora. Zamolio je ostale monahe da ih ostave same.

I tako, dok je sjedio i posmatrao kako se gasi jedan mladi život, stari Jegor je najednom sav pretrnuo i ublijedio. U utuljenom Jelisejevom pogledu prepoznao je tako dragi lik svoje kćerke jedinice i ljubimice, zbog koje se svojevremeno, ne našavši je u Rusiji, otisnuo u dalek i nepoznat svijet, da tihuje tu pored mora i da gradnjom puta bar privremeno potisne svoju muku života.

Čvrsto stegnuvši kćerkinu iznemoglu ruku, starac Jegor je gorko zaplakao nad svojom sudbinom. Nedugo zatim, njegova mezimica Jekaterina je izdahnula. Istog dana je i sahranjena, a kaluđeri su se dugo snebivali kada su u liku preminulog Jeliseja, koga su zavoljeli, spoznali mladu i lijepu djevojku. Zavjetovali su se da će ovu tajnu čuvati kao svetinju.

Slomljen i izmučen svim onim što mu se u životu neprijatno događalo, već uveliko oronuli starac, nastavio je da kleše kameni put. Radio je još godinu, dvije, sve dok na Čelobrdi nije postavio i posljednji kameni stepenik. Posao, u koji je utkano desetak godina teškog i strpljivog rada, bio je konačno završen. Jegorovim putem Miločer je povezan sa Čelobrdom. Bilo je to negdje pred sam dolazak Napoleonove vojske u ove krajeve (1808. godine).

Uskoro potom, starac Jegor se zatvorio u svojoj ćeliji. Obuzele su ga tamne i mračne misli. Počeo je da kopni. Predosjećajući skorbu smrt ispovijedio se kaluđeru koji je brinuo o

bolesnom Jeliseju, odnosno o njegovoj, kako se na kraju ispostavilo, kćerki jedinici - Jekaterini. Ispričao je tada kaluđeru da je bio visoki carski oficir Rusije i sve ono što je uslijedilo potom...

Ubrzo nakon ispovijedanja, stari Jegor Stroganov se na onaj svijet pridružio svojoj kćerki ljubimici. Sahranjen je u porti manastira Praskvica, gdje i dan-danas stoji ploča na njegovom grobu.

Ova čudesna i potresna priča o Jegoru i njegovoj kćerki jedinici Jekaterini, kao i o njegovom kamenitom putu od same morske obale do vrha Čelobrda, poslužila je dramskom piscu Vidi Ognjenović kao inspiracija da napiše dramu „Jegorov put“, koja je premijerno izvedena na budvanskom „Gradu teatru“.

S druge strane, mnoge ruske turiste, koji u sve većem broju borave na Budvanskoj rivijeri, zaintrigirala je neobična i nesrećna sudbina dvoje sunarodnika, oca Jegora i njegove kćerke Jekaterine. Zato oni veoma rado posjećuju manastir Praskvicu, a naročito vole da prošetaju putem koji je jednom rukom, nakon desetak godina napornog rada i ćutanja, sagradio njihov carski oficir Jegor Stroganov.

Trasa Jegorovog puta

Ova, ali i druge legende sa prostora Paštrovića, kvalitetno ispisane na požutjelom papiru i prevedene na više stranih jezika, koje bi se - u manastirima i u budućem Muzeju u slobodnom prostoru na Čelobrd - besplatno dijelile turistima, doprinijele bi izražajnom kulturnom identitetu i prepoznatljivosti paštrovskog kraja.

Kao što je poznato, kultura i turizam su blisko povezani. Ruralni turisti danas sve više teže da dožive autentičnost prepoznatog kulturno-istorijskog ambijenta. Drugim riječima, razvitak savremenog turizma teško se može dugoročno osiguriti bez potencijala kulturne baštine, a to znači da je kulturni turizam primarni uslov održivog razvoja turizma.

Kulturni turizam na području Čelobrda mogao bi se najuspješnije ostvariti kroz osmišljene jednodnevne izletničke programe. Jedan od tih programa podrazumijevao bi, putem organizovane pješačke ture, obilazak četiri paštrovska manastira. Itinerer bi započeo u Vojnićima (do ovog manastira izletnici bi došli autobusom), a zatim bi se obišli manastiri Duljevo i Rustovo. Potom bi izletnici posjetili Muzej u slobodnom prostoru na Čelobrd, gdje bi se upoznali sa authtonom paštrovskom kamenom kućom i tradicionalnim pokućstvom. Ovdje bi im se podijelila ispisana legenda o Jegorovom putu. Nakon toga, turistima-izletnicima bi se priredio ručak na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima na Čelobrd. Poslije ručka i kraćeg odmora, turisti bi obišli obnovljene i zasađene potkutnjice i džardine. Zatim bi mogli da, na prelijepom vidikovcu na vrhu Čelobrda, prisustvuju nekoj kulturnoj manifestaciji (likovna kolonija, folklor i sl.) i da se slikaju. Nakon toga, uslijedio bi silazak istorijskim i legendarnim Jegorovim putem do manastira Praskvica, gdje bi se izletnici upoznali sa ovim najznačajnijim paštrovskim manastirom. U tom manastiru bi se završio zastupani jednodnevni izletnički program, koji u sebi, pored sadržaja kulturnog turizma, obuhvata i ostale selektivne oblike turizma (vjerski, gastronomski, agroturizam, ekoturizam, geoturizam i ostale).

Razumije se, kada govorimo o razvoju kulturnog turizma, ali i ostalih oblika ruralnog turizma na području Čelobrda, mogu se kreirati i drugi interesantni itinereri. Njih ovom prilikom ne bi posebno elaborirali, pošto su oni rezultat određenih tržišnih prilika i poslovne imaginacije pojedinih putničkih agencija.

Rekreativno pješčenje, planinarenje i montibajking

Rekreativno pješčenje, planinarenje i montibajking (brdski biciklizam) može da bude jedan od važnih oblika ruralnog turizma na području Paštovića, a posebno Čelobrda. Brojne prirodne pogodnosti Paštrowske gore (netaknuta priroda, okrenutost prema moru sa prelijepim vidikovcima na paštrovsko i budvansko primorje, atraktivni planinski visovi, brojni izvori pitke vode, pećine, usjekle klisure, bujna vegetacija, piktoreskni pejzaži, preplitanje mediteranskih i kontinentalnih vazdušnih strujanja i dr.) koja se neposredno uzdiže iznad živopisnih paštrovskih sela, predstavlja svojevrsni izazov za ljubitelje paštrovskih penjališta.

Jedna od glavnih pješačkih staza koja vodi na Paštrowsku goru polazi sa Čelobrda. Ova izletnička tura je protkana sa raskošem boja, svjetlosti, nadahnuća i opuštanja. Zato ona predstavlja nezaboravno iskustvo, sa viškom emocija, odnosno pravi bijeg od stvarnosti.

Kada se dođe na vrh Paštrowske gore i stupi na stari austrijski put (tzv. carski drum) pješči se do tvrđave Kosmač nadomak Brajića. Nakon razgledanja ove austrijske tvrđave iz XIX vijeka, tura vodi do katuna Ograđenica, gdje se nalazi obnovljena crkva Sv. Spiridona. Od Ograđenice staza se spušta do manastira Rustovo, odakle se ide do vidikovca na Čelobrdu, a zatim Jegorovim putem do mилоčerske plaže.

Ova rekreativna pješačka tura može da se organizuje za ruralne turiste koji su smješteni na porodičnim poljoprivrednim

gazdinstvima na području Čelobrda. Takođe, ona je izazovna i za turiste koji borave u smještajnim objektima pored mora. Izletnička tura do Kosmača i Ograđenice može da se kombinuje i sa posjetom domicilnim manastirima.

U pogledu razvoja alternativnih oblika turizma bilo bi veoma značajno da između paštrovskih sela ožive stare pješačke i djelimično kolske komunikacije, koje bi iznova mogle postati krvotok ovog područja. Pored ostalog, time bi se osigurali uslovi i za intenzivniji razvoj montibajkinga. S tim u vezi treba reći da je popularnost ove relativno mlade grane biciklizma (izvan asfaltnih cesta), kako u rekreativnom, tako i u takmičarskom smislu, u stalnom porastu.

PROSTORNO-PLANSKE PRETPOSTAVKE ZA REALIZACIJU ODRŽIVOG RAZVOJA ČELOBRDA

Kao što je poznato, prostorno planiranje je najpodesnije sredstvo za rješavanje nastalih protivrječnosti i konflikata u korišćenju prostora kao našeg najvažnijeg resursa. Zato predstojeću reviziju Prostornog plana opštine Budva treba iskoristiti za popravljjanje, transformaciju, rekonstrukciju, revitalizaciju, oplemenjivanje i za svestranu urbanu i ekonomsku renesansu ove regije, koja je u minulim godinama bila izložena snažnoj agresiji raznoraznih investitora, mešetara i trgovaca kvadratnim metrima zemljišnih i stambenih površina.

Što se tiče ruralnog područja Čelobrd, njegov održivi razvoj podrazumijeva autentičnu obnovu starih seoskih jezgara, zaštitu ambijentalno-spomeničkog kompleksa na vrhu Čelobrd, kao i implementaciju koncepta razvoja alternativnih vidova turizma (agroturizma, kulturnog turizma, rekreativnog pješaćenja i dr.).

Povučena Lokalna studija lokacije „Čelobrd“, koja nije dobila podršku Ministarstva održivog razvoja i turizma, pozitivan je iskorak u pravcu poštovanja principa ambijentalne izgradnje u našim selima, što predstavlja polaznu osnovu u realizaciji politike i principa održivog razvoja u budvanskom zaleđu. Rukovođeni klasičnim načinom planiranja prostora, kroz nekritičko uvažavanje, manje-više, svih zahtjeva investitora, autori Lokalne studije lokacije su predvidjeli megalomansku izgradnju od čak 121 novog smještajnog objekta, bez obezbijedene adekvatne komunalne infrastrukture i drugih bitnih uslova za jedan skladni i održivi razvoj ovog područja. Ovako projektovana izgradnja novih objekata u velikoj mjeri prevazilazi smjernice i zadate parametre koji su sadržani u *Studiji o obnovi i revitalizaciji sela u zaleđu*, kao i u brojnim drugim dokumentima i konvencijama.

Takođe, Lokalna studija lokacije „Čelobrdo“ nije planirala ni zaštitu tradicionalnih bašti (potkutnjica i džardina) za razvoj autohtone poljoprivredne proizvodnje. Bez definisanja, markiranja i unapređenja poljoprivrednih zona čitav domicilni ekosistem čini se, sam po sebi, neodrživim. S tim u vezi posebno je neprihvatljiv zagovarani koncept izgradnje smještajnih kapaciteta na samom vrhu Čelobrda, koji je oduvijek bio kapija sela, sa prelijepim vidikovcem i mističnim Jegorovim putem.

Dakle, Lokalna studija lokacije „Čelobrdo“, koja na sreću nije prihvaćena, predstavljala je prevaziđen i nedopušten način prostornog planiranja na seoskom području. Da je ona kojim slučajem usvojena osjetno bi se uvećale i obaveza vlasnika zemljišta po osnovu poreza na nepokretnost. Ovo dodatno poresko opterećenje destimulativno bi uticalo na razvoj seoskih poljoprivrednih gazdinstava, odnosno na razvitak agroturizma. S druge strane, masovnim pretvaranjem poljoprivrednog u građevinsko zemljište vlasnici katastarskih parcela logično nastoje da obezbijede što gušće ucrtavanje objekata, kako bi - prodajom placeva - maksimalno, na kratak rok, valorizovali svoje zemljišne posjede.

Treba reći da je primijenjeni konzervativni i nekritički koncept planiranja prostora suprotan proklamovanim ciljevima i načelima razvoja seoskog područja. Iz tih razloga, u predstojećim izmjenama Prostornog plana opštine Budva, neophodno je područje Čelobrda tretirati na sasvim drugačiji način. U cilju dosljedne zaštite i stvaranja održivih pretpostavki za razvoj ruralnog turizma potrebno je pristupiti suptilnijem tačkastom definisanju namjene prostora, u duhu principa navedenim u ovim Smjernicama. Pri tome, pet odvojenih i međusobno udaljenih zaseoka (Čelobrdo, Marovići, Rustovo, Slanjina i Krute), kao i sam vrh Čelobrda, treba strogo zaštititi i sačuvati kao dijelove jedne atraktivne i specifične ruralne i ambijentalne cjeline.

RIJEČ NA KRAJU

Na ruralnom području Čelobrda (koje treba da bude predmet prostorno-planske razrade kroz Lokalnu studiju lokacije) nalazimo stara seoska jezgra, kao i Ambijentalno-spomeničku cjelinu vrha Čelobrda, koja čine izuzetno vrijednu pejzažnu i kulturnu vrijednost, odnosno jedinstven spoj prirodnog i kulturnog nasljeđa.

Stoga je, a u skladu sa osnovnim načelima zaštite prirodnog i kulturnog nasljeđa, održivog turističkog razvoja, kao i planiranja i uređenja prostora, neophodno obezbijediti sljedeće:

a) markiranje, očuvanje, obnovu, revitalizaciju i zaštitu ruralnog nasljeđa starih sela Čelobrda, Marovića, Rustova, Slanjine i Kruta, kao i njima pripadajućih zona potkutnjica i džardina na kojima bi se uzgajalo autohtono voće i povrće za potrebe razvoja agroturizma (autentično obnovljena stara sela na području Čelobrda su raskošni primjeri prepoznatljive i bogate tradicije i ruralne arhitekture na ovom dijelu našeg primorja)⁴;

b) potpunu zaštitu Ambijentalno-spomeničke cjeline vrha Čelobrda kao kulturnog pejzaža od posebnog značaja (s tim u vezi treba pokrenuti inicijativu da se ova po svemu prepoznatljiva i jedinstvena cjelina proglasi kulturnim dobrom u smislu Zakona o zaštiti kulturnih dobara, kao i da se za ovaj dragocjeni lokalitet izradi i donese posebni urbanistički projekat);

c) održivost infrastrukturne udobnosti prostora Čelobrda, tako što bi svaki budući razvoj ovog područja podrazumijevao njegovu optimalnu infrastrukturnu opremljenost⁵, kao i činjenicu da se

4 U zonama izgradnje novih ambijentalnih objekata treba ograničiti njihovu spratnost na P+1, uz striktno poštovanje koeficijenta izgrađenosti parcele u skladu sa definisanim projektnim zadatkom.

5 U vezi sa infrastrukturnom opremljenošću treba reći da postojeće izvorište „Vrelo“, u pogledu vodosnabdjevanja, jedva zadovoljava potrebe postojećih objekata na Čelobrdi.

izvedena trasa postojećeg asfaltnog puta ubuduće ni u jednom dijelu ne bi mijenjala, odnosno izmještala i

d) razvoj alternativnih vidova turizma kao realne šanse XXI vijeka, a na ovom području, prije svega, prepoznatog agroturizma, kulturnog turizma i rekreativnog pješaćenja, planinarenja i montibajkinga.

Prilikom prostorno-planske razrade ruralnog područja Čelobrd moraju se respektovati sve relevantne međunarodne konvencije i standardi o zaštiti prostora, kao i domaći zakoni, nacionalne strategije i drugi dokumenti koji tretiraju planiranje, uređenje i zaštitu prostora, i to:

- Zaključci Konferencije Ujedinjenih nacija o održivom razvoju (Rio+20), koja je održana u Brazilu 2012. godine,
- Barselonska konvencija o zaštiti i očuvanju Mediterana (usvojena 1976, dopunjena i izmijenjena 2004),
- Evropska konvencija o zaštiti arhitektonskog blaga (Granada, 1985),
- Evropska konvencija o predjelu - pejzažu (Firenca, 2000),
- Cetinjska deklaracija „Upravljanje raznolikošću kulturne baštine i njeno promovisanje u turističke svrhe (Cetinje, 2009),
- Zakon o zaštiti prirode (Podgorica, 2008),
- Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata (Podgorica, 2008),
- Zakon o zaštiti kulturnih dobra (Podgorica, 2010),
- Masterplan - Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine (Podgorica, 2001),
- Nacionalna strategija održivog razvoja (Podgorica, 2007)
- Prostorni plan opštine Budva (Budva, 2009) i
- Studija o obnovi i revitalizaciji sela u zaleđu (Budva, 2000).

Kako su prostor i priroda naš najdragocjeniji resurs, „to kao deo politike održivosti u Crnoj Gori mora definitivno preovladati pažljivo, kontrolisano, stvaralačko i demokratsko korišćenje tog

resursa, uz poštovanje tržišnih principa, ali i uz uvažavanje da je priroda, more, šume i vode potrošivo blago koje nam je ostalo za trajno i za pokoljenja“ (prof. dr Ranko Radović: „*Novi vrt i stari kavez*“, Novi Sad, 2005, str. 212). Ovakav pristup prostoru podrazumijeva da se budućim naraštajima obezbijedi da zadovolje svoje potrebe, bar u istoj mjeri u kojoj to čini današnja generacija. Razumije se, to je univerzalni princip održivog turizma koji se mora postaviti u središte svih naših politika, od lokalnog i regionalnog do državnog nivoa.

I na samom kraju, kao generalni zaključak, nameće se da su izazovi, koji se postavljaju pred realizacijom ovih Smjernica o održivom razvoju područja Čelobrda, ogromni i ozbiljni, ali i dostizni, pod uslovom da svi pozvani subjekti ponesu svoj dio odgovornosti u realizaciji predviđenih strateških ciljeva, mjera i aktivnosti.

JOŠ JEDNA DREVNA MASLINA U IVANOVIĆIMA KOD BUDVE

*Maslino drevna, vilo primorkinjo,
U granju ti dišu grudi pokoljenja,
U njedru ti bdiju mir i harmonija,
U ranama sniju vihornu stoljeća.
(Čedo Vuković)*

Mainsko selo Ivanovići kod Budve prepoznatljivo je pored Mostalog po gorostasnoj Veljoj maslini, koja spada među šest najstarijih maslinovih stabala na svijetu. Ona je odista veličanstvena po svojoj drevnosti i monumentalnosti, kao i po brojnim kvrgama, u kojima su smješteni ne samo vijekovi, već i milenijumi. Starija je čak od Hrista. Potiče još iz doba Ilira, prastanovnika Balkana. Prije 22 godine (1994) proglašena je za spomenik prirode.

Međutim, na području ovog sela, koje se nalazi u neposrednom zaleđu Bečićke plaže, postoji veliki broj drugih, veoma starih i impozantnih maslina. Jedna od njih je svakako i maslina u Toljen dolu, koja je, kao i Velja maslina, u vlasništvu Mirka - Slobodana Ivanovića. Treba reći da se u ovom Mirkovom maslinjaku nalazi 108 stabala starih maslina. Drevnost pojedinih toljendolskih maslina procjenjuje se na više od hiljadu godina.

Kao što je poznato, Mirko je jedan od onih naših vrijednih domaćina - pregalaca, koji je čitavim svojim bićem posvećen uzgajanju i održavanju maslinovih zasada. Svakodnevno se „druži“

Toljendolski maslinjak u vlasništvu Mirka Ivanovića

sa svojim maslinama – čisti i kosi ispod i oko njih, orezuje ih, kupi njihove plodove, proizvodi ulje... Osim toga, Mirko je nemjerljivo doprinio promociji i valorizaciji Velje masline, koju za vrijeme turističke sezone obilaze brojni turisti i drugi posjetioци.

Obnovio je i stari mlin koji se nekada, uz upotrebu volova koji su vukli kameni žrvanj, koristio za meljavu maslina. Razumije se, mlin više ne služi svojoj osnovnoj namjeni. On je danas pretvoren u etnografski muzej, u kome se čuva sva tradicionalna oprema za dobijanje maslinovog ulja. Nakon obilaska Velje masline, turisti obavezno posjete i ovaj mlin, kako bi se upoznali sa nakadašnjim načinom prerade maslinovog ploda u tečno zlato (ulje).

Po svojim karakteristikama, Toljendolska maslina mnogo ne zaostaje za Veljom maslinom. Njen obim u korijenovom vratu iznosi oko 11 metara, dok je zastupani obim kod Velje masline oko 12,5 metara. Iako nije zvanično proglašena, ova maslina se isto tako može smatrati svojevrsnim spomenikom prirode.

Stari mlin za meljavu maslina u Ivanovićima

Kroz minule vjekove i epohe, preživjela je burne događaje i još je tu. Pomoću svojih „lavljih kandži“, duboko zarivenih u zemlju, stoljećima crpi potrebne životne sokove. Prkosno se opire olujama, suši i drugim nedaćama, kojih je ovdje, u kolopletu istorije, bilo napretek.

Kao što je nedavno objavljeno, na osnovu dendrohronološke analize uzoraka uzetih sa 50 maslina sa područja barske i ulcinjske opštine, koja je obavljena na Šumarskom fakultetu Univerziteta u Istanbulu, utvrđeno je da je Stara maslina na Mirovici kod Bara stara 2.240 godina.

S tim u vezi bilo bi zanimljivo kakav bi rezultat bio da je predmetna analiza obuhvatila i maslinova stabla sa područja drugih opština na Crnogorskom primorju (Budva, Tivat, Kotor i Herceg-Novi). Svakako, konačni poredak, prema kriterijumu drevnosti, imao bi drugačiji izgled. Možda bi ovako utvrđena rang lista pokazala da i od Stare barske masline ima starijih maslinovih stabala na našem Primorju.

Mirko Ivanović pored Toljendolske masline

Iz tih razloga bilo bi svrsishodno i nasušno da se, na bazi sveobuhvatne dendrohronološke analize, ustanovi starost Velje i Toljendolske masline, kao i drugih starih maslina na Crnogorskom primorju. Time bi obezbijedili ravnopravni tretman svih starih maslinovih stabala, što bi rezultiralo kvalitetnijem rangiranju njihove drevnosti.

Razumije se, sve dok se to ne ostvari imaćemo samo polovične pokazatelje o starosti maslina na našem Primorju. Međutim, to neće spriječiti Mirka Ivanovića da, sa još jačom voljom, energijom i pregalačkim žarom, nastavi gotovo sakodnevni rad na održavanju, zaštiti i svestranoj valorizaciji svojih maslinjaka, koji broje oko dvjesta starih maslinovih stabala.

Lavlje kandže na Toljendolskoj maslini

VLADO Đ. DULETIĆ (1952 – 2017)

(kratka biografija i bibliografija)

Vlado Duletić je rođen 1952. godine u Duletićima kod Budve. Osnovnu školu je završio u Budvi, a gimnaziju na Cetinju. Na Ekonomskom fakultetu u Titogradu diplomirao je 1975. godine.

U svojoj bogatoj radnoj karijeri obavljao je niz odgovornih poslova u turističkoj privredi, organima opštine Budva i u poslovnom bankarstvu. Godine 2016. je penzionisan.

Pored ostalog, bavio se naučnim i publicističkim radom u oblasti turizma i zaštite i valorizacije prirodne, kulturne i istorijske baštine Budve i Crne Gore.

Objavio pet publikacija, i to:

1. „Budva od mita do stvarnosti“ (2010),
2. „Budvanski turizam i održivi razvoj“ (2011),
3. „Zapisi sa kamena crnogorskog“ (2011),
4. „Govor neostvarenih snova“ (2013) i
5. „Tragom prošlosti Duletića“ (2015).

Svoje stručne radove, eseje, oglede, zapise i putopise objavljivao je u dnevnim listovima „Vijesti“ i „Pobjeda“, u časopisu za turizam, ekonomiju, ekologiju i kulturu „Putovanja“, u časopisu za lokalnu samoupravu i zaštitu kulturne baštine „Komuna“, u „Paštrovskom almanahu“, kao i na društvenim portalima (www.montenegrina.net, www.butua.com i dr.). Bio je član Matice crnogorske.

Nakon njegove smrti u aprilu 2017. godine, JU Narodna biblioteka Budve odlučila je da objavi njegov rukopis **Zapisi iz budvanskog kraja**.

Izdavač
JU NARODNA BIBLIOTEKA BUDVE,
Žrtava fašizma bb, Budva

Za izdavača
Mila Baljević

Glavna i odgovorna urednica
Mila Baljević

Urednik
Srđan Duletić

Lektorica
Stanka Stanojević

Idejno rješenje korica
Svjetlana Vuksanović

Priprema za štampu
Aleksandar Petrović

Štampa
Golbi Print, Podgorica
Crna Gora

Tiraž
200 primjeraka

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9780-6-8
COBISS.CG-ID 34247952